

הזרת והחנוד

מאת

הרב שמריהו ליב הורוויץ

ס פ ר הדת והחנוך

קובץ מאמרים

על החנוך העברי בכלל ועל החנוך הדתי בפרט
על-פי גדולי חכמי ישראל וטובי המחנכים והפדגוגים
בישראל ובאדם

— ע ם —

תכנית למודים

לבית-ספר עברי דתי-לאומי.

— מאת —

הרב שמריהו ליב הורוויץ

◇ — ◇

הוצאת „חנוך“

◇ — ◇

ניו יארק, תרפ"ז.

ספר זה מוקדש לכל העוסקים בחנוך העברי,
בכל מקום שהם.

COPYRIGHT 1927, BY RABBI S. L. HURWITZ.

תוכן הענינים

9	.....	הספרות והחנוך
15	.....	השקפה כללית על החנוך
15	.....	המורה בישראל ובאוה"ע
17	.....	החנוך בתקופת ספרד
19	.....	החנוך בדורו של הרמב"ם
20	.....	המלמד ותלמידיו
20	.....	סדר למודים של ר' שם-טוב
21	.....	מוסר וסדר למודים לילדים
24	.....	דרכי למוד
26	.....	תקנות על החנוך
27	.....	החנוך אצל היהודים באיטליא
28	.....	החנוך אצל היהודים באשכנז וצרפת
29	.....	כללים בחנוך
30	.....	הילד והספרים
30	.....	ההורים, המורים והתלמידים
30	.....	תלמידים המפריעים את הלמוד
30	.....	תינוקות שאינם מתאימים וחובת המלמד
30	.....	מלמד שטעה
31	.....	המלמדים הקפדנים
31	.....	הוראה על פי כשרונות התלמידים
31	.....	בטול תורה
31	.....	חנוך הבנות
31	.....	בחור שמלמד את הבנות
32	.....	קדושת פסוקי התורה
32	.....	האבות, נבאי בתי הת"ת והמלמדים

- 33 ..... סדר הלמוד וחקי החנוך
- 33 ..... סדר הלמוד
- 34 ..... ענין גדול בנים
- 35 ..... מצב החנוך בפולניא ובליטא
- 35 ..... פנקסי הקהלות על החנוך
- 36 ..... סדר למוד
- 37 ..... הישיבות וראשי הישיבות
- 38 ..... הגר"א מווילנא על החנוך
- 39 ..... הרדב"ז על החנוך
- 39 ..... סדר הלמוד של ישיבה
- 41 ..... החנוך הדתי
- 41 ..... אמונה ודת עפ"י גדולי חכמי ישראל
- 45 ..... עקרי הדת
- 46 ..... הדת והחנוך בישראל
- 50 ..... הדת והטבע
- 51 ..... נחיצת חנוך דתי מנקודת ראות פדגוגית
- 52 ..... החנוך הדתי ונשמת התינוק
- 52 ..... החנוך ומצות מעשיות
- 53 ..... החנוך והשבתות והמועדים
- 53 ..... החנוך הדתי והשפעתו על האבות והבנים
- 54 ..... החנוך הדתי והמוסר
- 54 ..... החנוך הדתי והלאומיות
- 54 ..... החנוך הלאומי
- 55 ..... אהבת האומה בחנוך
- 56 ..... הערך הלאומי של בית הכנסת
- 57 ..... הערך החנוכי לאומי של השבתות והמועדים
- 57 ..... האגרות
- 58 ..... הבית העברי
- 59 ..... הערך החנוכי של הלשון העברית
- 59 ..... החנוך הדתי בבית"ס מהצר הלאומי הפדגוגי והמוסרי

63	מטרת החנוך
64	קדושת החנוך
65	הנגונים והחנוך
66	חובת המורה לתלמידיו
66	תכנית למודים לנערים שאינם מסוגלים ללמודים
66	המלמדים
67	קדושת הלשון העברית
67	עקרי הדת וטעמים החנים בחנוך
67	הרבנים והחנוך
68	למוד המצוות בבית הספר
68	ספרי מוסר בתור ספרי למוד
69	אחדות ה' בחנוך הישראלי
69	החנוך ורגשי האמונה
70	השתתפות הילדים בחיי הדת
71	האבות והחנוך
71	בית-הכנסת והתינוקות
71	גדולי ישראל על החנוך הדתי
72	ר' סעדיה גאון על החנוך הדתי
72	האבות והבנים
72	תכנית למודים
73	תכלית החנוך והלמוד
74	ר' שמשון הירש על החנוך
75	הלאומיים והחנוך הדתי
78	המצוות והחנוך
78	פילוסופים שנעשו לרתיים
81	החנוך הישן והחנוך החדש
82	מוסר היהדות והחנוך
83	הנחיצות בחנוך דתי-לאומי
87	ר' ישראל מאיר מראדין על החנוך
91	סדר הלמודים על-פי גדולי ישראל

92	הרב קוק על חנוך הבנים.....
	גדולי המחנכים וטובי הפרגונים אצל אה"ע
93	על החנוך הרתי.....
94	המחנך והתנ"ך.....
95	החנוך הרתי של הבנות.....
97	גן-ילדים דתי-לאומי.....
99	החנוך העברי עפ"י התלמוד והפוסקים.....
105	המלמדים והמורים.....
106	המלמד והתלמידים מלפנים והיום.....
106	המלמדים הטובים והגרועים.....
107	החובות והזכויות של מלמדי תינוקות.....
109	נחיצת החנוך העברי.....
111	תורה.....
111	הלמוד והמעשה.....
111	ערך תלמוד תורה.....
112	הרב והתלמיד.....
113	המלמד ודיניו.....
113	מלמד שיצא עליו שם רע.....
113	להושיב מלמדים בכל מקום.....
114	השקפת הרבנים על החנוך.....
119	החדר, בית הת"ת והשיבה.....
126	ההורים והמורים.....
126	סעודות לתלמידים.....
129	בית מדרש לרבנים.....
130	היהדות והחנוך.....
132	האבות בתור מופת לבניהם.....
133	חנוך אידיאלי.....
136	הפילוסופיא של היהדות ומצות המעשיות.....
138	למוד הדת וקיום הדת.....
139	בתי הורים ולמוד הדת.....

140	.....	הנוך דתי על־ידי מעשה המצות
141	.....	החנוך וחלקי הדת
142	.....	השפעת החנוך הדתי
143	.....	הורים ומורים למופת
144	.....	ההורים ובתי־ספר בלתי דתיים
144	.....	הלשון והתוכן בחנוך
146	.....	היסוד הדתי בחנוך העברי
148	.....	לשאלת החנוך הדתי בבתי הספר
150	.....	כיצד מלמדים את התנ"ך?
151	.....	באורי התפלות בבית הספר
151	.....	למוד המשנה בבית הספר
153	.....	אגדה
154	.....	למוד תורה לבנות
155	.....	כפרי למוד
156	.....	המורה העברי והדת
158	.....	החנוך הדתי והלאומי
163	.....	תכנית למודים לבית־ספר עברי דתי־לאומי
163	.....	הלשון העברית
165	.....	דקדוק הלשון
166	.....	חמשה חומשי תורה ורש"י
167	.....	נביאים וכתובים
168	.....	משנה
169	.....	התלמוד
171	.....	למוד המנהגים
171	.....	מצוות, דינים ומנהגים
172	.....	דברי ימי האומה
175	.....	התפלות
177	.....	שעורים לרונמא
180	.....	שעור בקריאת שמע
181	.....	ברכות הנהנין

181	.....	החגים והצומות
183	.....	מוסר היהדות
183	.....	תולדות חכמי ישראל
184	.....	ספרות לילדים
184	.....	חדשות מתפוצות ישראל ולמוד ה"אידיש"
185	.....	ארץ ישראל
186	.....	הסתדרות בית הספר ורוחו, החנוך, ההוראה וההנהגה
186	.....	הסתדרות התלמידים
187	.....	בתי-כנסת לילדים
187	.....	שירה וזמרה בבית-הספר
189	.....	אספת תלמידים
190	.....	אגודות
190	.....	שבוע של מצוות
191	.....	מחלקת בר מצוה
193	.....	אגודת הורים
194	.....	המורים והמנהל
195	.....	ועד החנוך
195	.....	שיטת הלמודים
197	.....	למוד מתוך המקור ומתוך הקצורים
197	.....	חנוך והוראה

הקדמה

התכוללות נוראה שולטת בעולמנו ממשלה בלתי מוגבלת. רואים אנו בכל יום איך נחלתנו נהפכת לזרים ואנו מחשים. התחילו המהנכים, הסופרים, הפדגוגים, להתרחק, מדעת ושלא מדעת, מתוך המקור, אינם ממשיכים את הוט הזהב שמשתזר והולך זה אלפי שנים: מהמקרא אל המשנה, ממשנה לתלמוד בבלי וירושלמי, לתוספתא, ברייתות, מכילתא, ספרא וספרי, ומתוך הספרות התלמודית והמדרשית אל ספרות המוסר המקורית, ואל הספרות הגדולה והמשובחה הנותנת פירותופירי פירות ומעשירה ומפרה את המחשבה הישראלית הפוריה בקשר עם התלמוד והפוסקים, היא: ספרות השו"ת. ומתוך ספרות עתיקה זו לספרות הדשה, שיש בה מן הישן והעתיק, מן רוח ישראל המקורי, ושתהא המשך לספרות ישראל העתיקה שנכתבה ונחתמה בדם ובאש ונקדשה בקדושת האומה, אלא—הספרות החדשה, הדשה היא לגמרי, בתכנת, בפנימיותה וברוחה, כולה לקוחה מתוך זרים, חקוי בלתי מוצלח מספריות הגוים, חקוי שמביא להתכוללות, התבוללות הרוח, התוך והנשמה, נשמת האומה. ואינך מוצא שום יחס, שווי ודמיון כלל וכלל בין הספרות הישראלית העתיקה, הקדושה ובין הספרות העברית החילונית, החדשה, נשרפו הגשרים ונעקרו התחומין לגמרי! ומכאן ירידת ספרותנו העברית החדשה ומעוט קוראיה, הוגיה ומחזיקיה.

הספרות וההנוך — ומה שאירע לספרותנו אירע גם כן להנוך „הלאומי“ שלנו. שמעו המשכילים והמתמשכלים, המהנכים והפדגוגים ה„חדישים“ שלנו, שמעו וקראו הרבה מתוך ספרות ההנוך לאוה"ע, והרי הם לוקחים מהם, משהם, ומכניסים את כל צרכי ההנוך שלהם אל תוך בתי ספרנו, מבלי דעת ומבלי הבין כי ההבדל שבינינו וביניהם, בין רוחנו ובין רוחם, בין תנאי חיינו ובין תנאי חייהם, ההבדל הוא כל כך גדול ויסודי עד שיש לחוש לערכוב המושגים ולהתבוללות

גמורה ונוראה ולתערובות אסור והיתר, לאיסור כ ל א י ס, ולתוצאות נוראות, נוראות עד מאד.

התרחקנו מדרכי החנוך המקובל של אבותינו ורבותינו, מורינו ומאורינו, ובהרנו דרכי חנוך שיש בהם במדה מרובה חקוי של ז ר י ס. מה הם נלחמים בעד שפתם, אף אנו נלחם בעד שפתנו; מה הם מוקירים את למוד ההיסטוריה וחבת הארץ, אף אנו כך, הם אין להם שום עסק עם תורת ישראל, אף אנו כך, ומכאן התבוללות דקה מן הדקה, מה שאין כולם מוכשרים להבינה ולהרגישה כראוי, ואנו עומדים ומקריבים קרבנות על מזבחנו, כאין הבין כי אעפ"י שמצוה עלינו ללמוד ולדעת את לשוננו הקדושה, ולדעת את הקורות לעמנו, ולחנך את בנינו באהבת ארצנו הקדושה — בנחיצות כל אלה אסור להרהר ולפקפק כלל וכלל — אבל אנו שוכחים עיקר העיקרים, כי מצוה עלינו לחנך את בנינו, הדור הבא אחרינו, במצות השם, באהבת השם, בלמוד תורתנו הקדושה ובקיום המצוות המעשיות, שהן הן עוגן-ההצלה שלנו בכל התקופות ובכל הארצות שגלינו, והחנוך צריך להיות חנוך דתי לאומי.

וכבר כתבתי בהקדמתי לספרי „דיני ישראל ומנהגיו“, כי „ישנם אצלנו מחנכים עברים, חללי ההשכלה המזויפה, שנפלו ברוחם חללים על מזבח ספריות זרות ותרבויות זרות שמתנגדות לרוח עמנו ולתורתנו והן משפיעות עליהם השפעה עמוקה והודרות לתוך מסתרי חדרי נשמתם, ומהם אנשים טובים וישרים, אוהבי עם וארצם, שפתם וספרותם, אלא שהם רק „לאומיים“, ומאמינים בחנוך עברי שיהא רק חנוך לאומי, ואין בחדרי נשמתם רטט דתי, וכעין שנאה כבושה בלב לאמונת ישראל ודתו, ואף הטובים, המתונים והמעולים שבחם, שמכבדים את דת ישראל, מתנגדים המה בכל כחם — וההתנגדות באה מתוך עמקי נשמתם — אל החנוך הדתי, ולעומת זה ישנם אצלנו „יראים ושלמים“, נוצרי תורה בלב ונפש, שרוצים רק בחנוך דתי ויראים את „הלאומיות“ יראה נוראה, מפני שאינם מוכשרים על פי חנוכם, הרגלם וסביבתם לרדת לעומקה של תורת החנוך בדורנו זה; ושניהם כאחד — אף על פי שכוונתם רצויה, מעשיהם אינם רצוים. כי אי-אפשר לחלק ולהבדיל בעם ישראל בין דתיות ולאומיות, שתיהן — אחת הן, ולפיכך החנוך העברי צריך להיות — דתי-לאומי, ואם החנוך הוא דתי, הוא כולל בקרבו ממילא כל חלקי הלאומיות, כידוע למבינים. ולהסברת הצורך הזה, צורך חנוך דתי שלם ומלא, נסדר ספר זה, שמטרתו היא להראות ולהוכיח, כי שלימות החנוך הישראלי הוא רק בדתיותו, וחנוך שאיננו דתי איננו מוביל אל

התכלית ואל המטרה הדרושה, ולפיכך כולל ספר זה מאמרים מסודרים וערוכים לברור ענין חשוב וקדוש זה, מאמרים שיש בהם מפרי רוחם של גדולי החושבים ומובי המחנכים והפדגוגים בישראל ובאדם.

והנה מיום שעמדתי על דעתי, היתה שאלת החנוך מעסיקה את מחי ולכבי. עוד בהיותי רב אב"ד בקהלת אנשי יאגוסטאוו כמורד העיר ניו יארק, הייתי מרציא הרצאות על היהדות לפני תלמידי המחלקות העליונות של בתי ה"ת ותלמידי הישיבות שלא על מנת לקבל פרס, וזה יותר משמונה עשרה שנה שהנני רב ומנהל ביהכנ"ס ובית התלמוד-תורה שעל-שם ר' ישראל סאלאנטער בניו יארק, ושלוש פעמים בכל שבוע אני דורש מעל הכמה על היהדות והכמת ישראל בכלל, ועל החנוך העברי בפרט, יותר מאלף וחמש מאות נאומים והרצאות נאמתי שם על דבר החנוך, ובמשך שמונה עשרה שנים של הנהלת בית ה"ת הנהגתי בו הרבה שטות למוד, דרכי חנוך שונים, הוראות ונסיונות מרובים, לא היתה כמעט הצעה חשובה, חנוכית פדגוגית שלא הגשמתיה אותה בבית ספרי בתור נסיון פדגוגי, בשביל למצוא את הדרך הנכונה בחנוך. בקרתי הרבה בתי ספר משובחים, עברים ואנגלים, הרביתי שיהיה על דרכי החנוך עם מורים מובהקים ומומחים, השתתפתי בהרבה ישיבות ומועצות פדגוגיות של מורים ומנהלי בתי ספר מפורסמים. כמעט עשר שנים רצופות השתתפתי תמיד בישיבותיה של „אגודת המנהלים העבריים“ בתור אחד מחברי ועד הפועל של אגודה זו, ושהשתתפו בישיבות אלו מורים פדגוגים, ואחרי נסיון מרובה שכזה, ואחרי מהשבות עמוקות בעניני החנוך באתי לכלל דעה קבועה ומסוימת, שממנה אי אפשר לזוז, כי החנוך העברי השלם הוא רק — החנוך הדתי-הלומי.

ולא רק יש צורך להכנים את היסוד הדתי בבית הספר שלנו, אלא גם בבית העברי כלל. „אם ה' לא יבנה בית — שוא עמלו בוניו בו“... ובספרי זה השתדלתי גם כן להראות על החשיבות המרובה והערך החנוכי הגדול של חנוך על-ידי מצות מעשיות, דבר שכמעט כל המחנכים והפדגוגים שלנו לא הקדישו את עמם ועתם לשאלה חשובה זו, ובספרי החנוך שלנו אין כמעט מאמרים הדורשים חנוך ולמוד של מצות מעשיות.

ובנוגע לספרי למוד הבעתי בזה דעתי של חוקר עמוק בישראל, כי ספרי מוסר צריכים להיות ספרי למוד לתלמידים בוגרים ומפותחים בדעתם ובלמודם. וגם הסדור צריך להיות ספר חנוך ולמוד מועיל מאד.

בתכנית הלמודים של בית ספר עברי דתי ולאומי הכנסתי את הלמודים: דינים ומנהגים, מצות ותפלה ועוד, מפני כי למודים אלה הם היסוד החשוב והעקרי בחנוך עברי שלם, ועדיין לא נגעו בהם כראוי המהנכים והפדגוגים שלנו, וזלזלו בהם אולי יותר מדאי, ולא ידעו להעריך את ערכו הגדול של הסדור בתור ספר למוד חשוב ומועיל, לפיכך הארכתי קצת בענינים אלה וחבאתי גם כן שעורים לדוגמא שהכינותי בשביל אלה שאינם בקיאים היטב בהוראת ענינים חשובים אלה.

תכנית הלמוד שהכנסתי בסוף ספרי זה, לא נועדה לפדגוגים ומחנכים מובהקים, מפני כי המה יודעים אולי יותר ממני כיצד לסדר תכנית למודים. אלא תכנית למודים זו, או יותר מדויק, רשימת למודים זו, (מפני כי לא עבדתי פרוגרמא מדויקה לפי מספר שעות הלמוד שבכל בית ספר ועפ"י השנים והמחלקות והנחתי להמנהלים והמורים מלאכה זו אחרי שיודעים בדיוק תנאי בית-ספרם) היא לאלה שאין להם הנסיון בהנהלת בית ספר עברי. ובפרט כי בזמן האחרון התחילו לכנות בתי כנסיות יחד עם בתי תלמוד-תורה, ובית הת"ת נמצא ברשותם והשפעתם של מנהיגי בית הכנסת, והרב של בית הכנסת הוא נעשה גם כן, דרך אגב, המפקח או המנהל של בית הספר. והלא ישנם הרבה רבנים גדולים בתורה ובחכמה, אלא שאין להם הנסיון והידיעות בהנהלת בית ספר מתוקן ומסודר. להם יהיה ספר זה לספר שמושי, העלול, לפי דעתי, להביא תועלת למוכת החנוך העברי, והיה להם הספר הזה, אם ידעו להשתמש בו, ספר נחוץ ומועיל.

בשביל להגשים תכנית למודים זו, יש צורך להקדיש ללמודים עברים זמן מרובה. סכנה גדולה היא לחנוך השלם אם מלמדים רק שמונה או עשר שעות לשבוע, בזמן קצר שכזה אי אפשר, באמת, להתקדם הרבה, וקשה להקנות להתלמידים ידיעות היהדות במדה הגונה, ובפרט, כי עפ"י תנאי החיים באמריקה צריך להיות בית-הספר העברי בית תלמוד וגם בית חנוך, כי רובם של ההורים אין דעתם ושעתם פנויות לחנוך את בניהם, ועבודת החנוך מוטלת על מורי בית הספר העברי, ויש צורך בהוראה כאחת. וכמה קשה באמת עבודה זו אם אין די זמן לעבודה קשה וקדושה זו. והילד העברי נמצא רוב היום, ובבקר, בשעה שהמח מוכשר ביותר לעבודה, בבית ספר אנגלי, ואחרי שעות הלמוד בבית הספר האנגלי, כשהוא כבר עיף ויגע ונפשו דורשת מנוחה, אז הוא נכנס אל

בית הספר העברי ללמוד למודים שהמה קשים ובלתי מובנים לו.
 ובלתי קשורים עם החיים של סביבתו.

במצב מעציב שכזה יש לנו צורך לארגן את מוכי העברים שבארץ
 בתור הלוצים — הלוצי החנוך הישראלי! בשביל
 לברוא חנוך שלם, וכדאי הוא החנוך העברי למסור נפשות בשבילו!
 וברוכים יהיו השבלים הבודדות, הלוצי החנוך, שעובדים באמת, בלב
 ונפש, לתקנת החנוך העברי! ויהא חלקנו עמהם!

כי מי שעובד בשביל חנוך הדור הצעיר הוא עובד את העבודה
 הקדושה של אליהו הנביא: „והשיב לב אבות אל בנים ולב בנים
 אל אבותם“. ורק אלה הם הבנים שלנו, אלה הבונים את בנין היהדות
 והאומה — „אל תקרא בניך — אלא בוניך...“
 ט"ו טבת, תרפ"ז. ניו יארק.

שמריהו ליב הורוויץ.

חלק ראשון

פרק ראשון

השקפה כללית על החנוך העברי

מצב החנוך בישראל

המורה בישראל ובאומות-העולם.

*

מצב המורה אצל העמים הקדמונים היה שפל, גרוע ונורא עד מאד. המורים בארצות רומא ויוון, למשל, היו על-פי רוב עבדים מלידה ומכטון, ועל השחתת מדותיהם צעק פלוטארך מרה. נתעב ונאלח היה המורה בעיני כל העם, עד כי בני טובי העם חשבו להם לפחיתות הכבוד להיות מורים. מלמדים, מחנכים, שומרים כלילה ועובדי אניות היו נקראים בנשימה אחת ועומדים במעלה ובשורה אחת בעיני פלוטארך. את הטובים והנבונים מן העבדים שמו לעובדי אדמה, לפועלים בבית ובשדה, ורק את הרעים בהם, אשר לא יצלחו לכל מלאכה, שמו למלמדי תינוקות. פלוטארך חי במאה הראשונה לספירת הנוצרים, וכה היה החנוך שומם ונעזב בימיו במדרגה שאין פחותה ממנה. לעומת זה היה מצבו וערכו של המלמד תינוקות בישראל גדול וחשוב עד מאד, ואמרו, כי „מצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד — אלז מלמדי תינוקות“, ואמרו: „מלמדי תינוקות עתידים לעמוד בימינו של הקב“ה“, כמו שהוכחנו באחד מפרקי הספר הזה.

ועל מצב החנוך בישראל בכלל אפשר לאמר, כי אורח החנוך אשר הוטב באירופה במאות האחרונות כבר היה מתוקן ומקובל באומה הישראלית אלפים שנה מקודם, והכלל אשר הציג עראסמוס (מת 1536) בזמנו, כי „העיקר הראשי בחנוך הוא, כי הנפש המושכלת תמלא בנעוריה נצני יראה“, וכי עיקר החנוך צריך להיות תנוך דתי. הכלל הזה המאוחר באירופה, היה מוקדם ומקובל בעם ישראל לפני אלפי שנה, והמלך החכם מכל אדם כבר אמר: „יראת ה' ראשית דעת“.

ב

התקופה הראשונה בזמן ובמעלה בקורות עמנו — היא תקופת הימים אשר היינו עם וממשלה, והיה לנו מקדש וכהן ותרועת מלך בנו, עוד מני אז, מן הימים הקדמונים ההם, נשאר לנו רשומים בולטים זעיר שם זעיר שם — ביחוד בספר משלי — שיש בהם כללים היכולים להיות יסוד מוסד לענין החנוך אף בדורות האלה: „לדעת חכמה ומוסר להבין אמרי בינה“, גלינו מארצנו ונוטל כבוד מבית חיינו, ממלכתנו החמרית נחרבה, ויהיו לנו קנינינו הרוחניים עם חיים למוצאי גולה: ללמוד וללמד היה מעשה תקפם וגבורתם של היהודים בכל ארצות גלותם: „העמידו תלמידים הרבה!“ הוא משלש הדברים שאמרו אנשיכנסת הגדולה. החכמים הראשונים בזמן ההוא „שיהיו התינוקות הולכין לבית הספר“ היא אחת משלש התקנות שהתקין שמעון בן שטח, אשר החזיר את התורה ליושנה (קדושין, ס"ו). אחריו, ימים מעטים לפני החרבן השני, עת נשקפה כבר הרעה, בא רבי יהושע בן גמלא ותקן שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר (ב"ב כ"א) ועל חרבות בת ציון בימי המלחמה הפליאו רבותינו להציל מן הרליקה את נשמת העם, את הממשלה הרוחנית של ישראל, ולשלטון הרוח הזה הקים רבן יוחנן בן זכאי ניר בישיבת יבנה. ומני אז לא מש ישראל מאוהל התורה כל ימי גלותו ויהי למופת לעמים. בית מקדשנו חרב, אין עוד כהן ונביא — ויתנו החכמים והישיבות אורך ימים וחיי עולם לעם בני ישראל, ותחיה תורתנו את הגוי כולו, והדעה היתה פאר מקדשו בעמים, כמאמר חז"ל: „כל אדם שיש בו דעה כאילו נבנה ביהמ"ק בימיו“ (ברכות, ל"ג). ועד אשר יגלה אלהים את כבודו עלינו ואסירי התקוה ישובו לבצרון, היה ויהיה תלמוד תורתנו במקום עבודת בית המקדש, כמאמר חז"ל: „כל העוסק בתורה אינו צריך לא עולה ולא מנחה, לא חטאת ולא אשם“ (מנחות, ק"י); „חכם שיושב ודורש בקהל מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב חלב ודם לגבי מזבח“ (אדר"נ, פ"ד). חכמינו בדורות ההם חתרו בכל עז רוחם שלא תשתכח תורה מישראל, ובעת גזרה המלכות גזירה על ישראל שלא יעסקו בתורה, היה ר' עקיבא אשר הקהיל קהלות ודרש ברבים, וכאשר אך רוח להם מעט מן הגזירות הרעות, הוסיפו להתחזק בקנין תורתם וחכמתם. נתכנסו רבותינו לאושא ושלחו לזקני הגליל ואמרו: „מי שהוא למד יבא וילמד, וכל מי שאינו למד יבא וילמוד“ (שה"ש רבה). תלמוד תורה היה העיקר אשר נתן לישראל מעמד וקיום, כי החנוך הוא ראשית לכל מדה טובה ולאמונת ודעות בלב האדם; כל טוב בשלימותו אשר עינינו רואות בעולם הוא פרי החנוך הטוב, עד שאמרו חכמינו בדרך משל „אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל פיהם של תינוקות של בית רבן“ (שבת, קי"ט). ללמוד וללמד

הם העמודים הימנים, אשר כל העולם המוסרי והמושכלי עומד נכון עליהם, ולולא הם היה העולם המוסרי ביהודה חרב ושמש כמו שהיה בעמים רבים לפניו, ולכן רק בשביל החנוך הנעלה היה לו קיום ושאר עד היום הזה, וכל אומה ולשון לא יכלה להכחידו, כי גבר ברוחו ויהי לנס עמים.

ג

בעת חרבן ירושלים כבר היו בה ת"פ בתי כנסיות ובכל אחד מהם היה בית-ספר למקרא ובית תלמוד תורה למשנה (מדרש איכה פסוק בלע ה') ולערך חמשים שנה אחרי חורבן הבית כבר היה בביתר—לפי דברי ההגדה—חמש מאות בתי ספר, ובהקטן שבכולם למדו שלש מאות ילדים, ובשעת המרד ברומי קראו תלמידי בית הספר בקול מנצח: „אם יבואו השונאים עלינו במכתבים הללו אנו יוצאים ודוקרים אותם!“ (איכה רבתי, שם). כה היו חדרורים ברוח לאומי ובמסירות אל עמם וארצם. וכאשר נחרבה ביתר, הרים רשב"ג קול בכי ונהי הפולח לב וכליות על חרבן בתי ספר לתינוקות של בית רבן וקרא: עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי, שהוא לכדו נשאר מכל ילדי בתי ספר אלה ומכל האלה תינוקות אשר היו לבית אביו (ראה סוטה כ"ט ע"ב, גיטין נ"ח ע"א, ירושלמי תענית פ"ד הלכה ה', איכה רבה על פסוק בלע ה').

פרק שני

החנוך בתקופת ספרד

ד

בכל התקופות ובכל הזמנים ידעו אבותינו הקדושים להעריך את הערך הגדול של החנוך המשובח, ובתקופת ספרד החלו חכמי ישראל לתת להחנוך מושג לכדו ויכתבו ספרים מיוחדים במקצוע הזה להבין ולהורות ולהשכיל, ואת חבוריהם אלה הקדישו ראשונה לבניהם ותלמידיהם, ויהי החנוך המתוקן לא מצות אנשים מלומדה בלבד, כי אם עומד וקבוע לדורות בספרי החוקים והתורות ובחיי העם, בגליונות בתי אבות, אנדות וצואות הודיע אב לבנו אמתו, ורב לתלמיד הזהיר עליו, וליקר ערכם יצאו מרשות היחיד ונחלקו ברבים ביעקב ויפוצו בישראל, וישמעום רחוקים. המחברת הראשונה מהסוג הזה הוא מוסר השכל לרב זאוי גאון (969—1038).

ואלה הם דבריו הנוגעים לחנוך בני הנעורים בקרב זיהודים ולהשכלתם בבואם בין אנשים:

(כז) קנה לבניך בכל כחך ספרים — ושים להם מלמד
 מנעורים.
 (נב) ולמד נא לבניך מלאכה — תהי להם ליום מחר
 ערובת.
 (קי) ואם חכמה ושכל לא למדתם — שבה אצל פלילי
 עם בשבתם.
 (קיא) ואל תבוש לך ללמוד ולדרוש. היה זנב לחכם.
 אז תהי ראש.
 (קס) בכל עונה יהי ספרך בחיקך. והשכל יהי תמיד
 דבקר.
 (קסז) היה קובץ לכל חכמה ואוסף. קנה בינה ולא
 זחב וכסף.
 (קעב) שלשה תעשה, תחשוב בשפר, קנות שדה, קנות
 רע וספר.
 (קעט) וסוף דבר: שמור תורה וחקה, אזי תהיה לך
 מאל צדקה.

ה

ואחריו רבנו שמואל הנגיד ברמון ספרד (993—1055) שהיה גדול
 מאד בתורה ובחכמה, במליצה ובשיר וישכיל בשירים נעימים לערוך בספרו
 „בן משלי“ את ערך החנוך לצעירים לימים. וזה הוא פתגמו הנמלץ והנמרץ:
 „ועץ רטוב בעודו לח תיישר, ולא תיישר קורה יבשה.“ ואמר עוד:
 „סדין חכמה לתלמיד טוב ילבוש, ובתלמוד נערות חוסן ונועם, ומי ילמוד
 בזקנה לא בנוער, יאסף מבלי חכמה וטעם.“

כאשר אמרנו היה החנוך לחובה בישראל עוד מימי כתבי הקודש
 והתלמוד על כן לא רק בספרי החקים והתורות כי אם גם בהצואות ואגרות
 המוסר אשר נכתבו מראשי בתי אבות בכל דור ודור נקבעו אמרים מחוכמים
 על החנוך הטוב והמועיל ועל כל הנוגע אליו, לתקן ולהשכיל את הנהגות
 האדם השלם. כן מלאה דברי תורה חכמה ודעת ומוסר השכל צואת ראש
 משפחת אבן תבון, רבי יהודה (ערך 1120—1190) לבנו החכם הכולף
 שמואל בבחרותו המתחלת „קח מוסר אב מלב נכאב לפרידתך כים הומה“
 ומצוה לבנו הרברים האלה הנוגעים ללמודי דעה והשכל:

„בני, כאשר תכתוב כתב, שוב וקראהו, כי אין אדם ניצול מן השכחה,
 ואל יבהלך החפזון לשוב על אגרת קטנה להניהה, והזהר מהטעות בלשון
 ובכתיבים ובדקדוק ובלשון זכר ונקבה, כי לפעמים מטעה בזה שגירת לשון
 הלעז, והטעות שתצא מיד האדם הוא הנתפש עליה ונזכר בה כל ימיו.
 וחכמים אמרו „מי הוא המגלה ערותו בכאן ונראית בכל מקום, הוי

אומר זה הכותב כתב ופועה בו", והשתדל בכתבך שתהיה מליצתך קצרה וצחה, ואף תרדוף החרוז בכתבך אם לא יבאך לתמו, ויפה כתיבתך וכתבך והטיב מלאכת קולמסך, והדיו אשר אתה כותב בו יהיה טוב במראהו, כי יפי הכתב בכתובה ויפי הכתיבה בקולמוס ובנירודיו, ויופי כתב האגרת מורה על יקרת הכותב, והשתדל להיטיב כתיבתך כפי יכולתך.

"בני, הרגיש על בניך כאשר הרגשתי עליך והמול עליהם כחמלתי עליך ויסרם כמוסרי, ושמרם כמשמרתי והשתדל ללמדם תורה כשהשתדלתי, וכאשר עשיתי לך כן תעשה להם.

"פקוד ספריך העברים בכל חודש והערכים פעם בשני חדשים, והכרכים והמקושרים פעם בשלשה חדשים, וסדר הכל בסדר נאה כדי שלא תיגע לחפש ספר — שאתה צריך אליו. וכן עיין כמוכרת ספריך תמיד כדי שתזכור מזה שיש אתך מן הספרים.

כל מה שלמדת ממני ומרבתיך, למד לתלמידים הגונים, כדי שיתקיים למודך בידך, ובלמדך להם תדע אותו על פה ויחדודך בשאלתם לצאת מן הספק שבלמודך, ואל תמנע מלהשאיל ספריך למי שאין בידו יכולת לקנות ספר ובלבד שתהיה מובטח שיחזירם לך" וכו.

דומה אל צואת **אבן תיבון** בסגנונה ותכנה, היו כל אגרות חכמי היהודים לבניהם ולתלמידיהם, וביהוד יקרה לנו "קערת הכסף", מאת החכם המשורר **רבי יוסף האזובי** (בערך 1230—50) אשר נתנה לבנו חמורו הנער שמואל ביום חתונתו, מוצאים אנו פתגמים יקרים אלה בספרו "קערת כסף":

(א) בחר פי סופרים לאלפי ספרים, עשה לך רב ואל תבטח בספרא.

(ב) ועל הכל באגרת שלוחה, תנה לב להיות זכה וברה.

(ג) בספרו האנוש נכה, ובכתב לשכל שולחו עדות ברורה.

פרק שלישי

התנוד ברורו של הרמב"ם

1

ברור הרמב"ם נכתבו בספרד פרקים שלמים מאת חכמים אחדים להרחיב את סדר הלמודים בין היהודים כיאות לעם חכם ונבון, ראשונה ירהיב עינינו פרק נאה מספר "רפואת הנפש" לרבי יוסף אבן עקנין מברצלונה (1160—1226) הוא הפרק העשרים ושבעה בו, הנקרא "פרק התלמיד והמלמד והלמוד" (נמצא בכת"י ערבית, והחכם ד"ר מ. גידמן הוציאו לאור ויתן בספרו את תכנו בשפת ערב ותרגומו אשכנזית ומבא

בספר „ללמוד וללמד“ למר א. ל. שיינהויז). דומה לפרקו של אבן עקניו נמצאים עוד כתבי יד שונים מהזמן ההוא, ואחד מהם הוא ספר „מאזני המעשה“ מאת אבן אחמד אגזאלי בלשון ערב, ורבי אברהם חסדאי הלוי מברצלונה (1240) העתיקו ללשון עברית ויקראהו „מאזני צדק“ ואשר הפרק השבעה והעשרים בו „מדות התלמיד והמלמד“ דומה לפרקו של רבי יוסף אבן עקניו. והננו להעתיק מספר „מאזני צדק“ דברים אחרים בשביל להראות עד כמה השכילו או לקבוע מדות טובות ונכונות למלמד:

המלמד ותלמידיו.

ז

מדת המלמד הראשונה, שיתנהג עם התלמיד כהנהגתו עם אחד מבניו. שכן נקראו תלמידי הנביאים בניהם, ועליו תמיד להסירו מהמדות הרעות... ויודיעהו שהחכמות הן ההצלחה הנצחית, ומלמד שראה תלמיד שלמד אלא בשביל בקשת הממשלה ולקבל כבוד החכמים לא ירחיקהו בעבור זה מהלמוד... המדה הרביעית: ראוי שימנעהו ממה שהוא חייב למנעו ממנו ברמיזות ולא בפרסום. המדה הששית: שיניח התלמידים על שעור הבנתם וכו'. המדה השמינית: שיהיה מלמד עושה מה שילמדהו לתלמידו ולא יכזיב דבורו בשום ענין וכו', והחובה עליו שיהיה משתדל לתקן מעשיו יותר מתקון חכמתו ופרסומה.

סדר למודים של ר. שם טוב.

ח

החכם הגדול רבי שם טוב פאלקויר, נליד ספרד הדרומית (1225—1290) אומר בספרו הירוע „המבקש“ דברים חשובים אשר יש בהם סדר למודים ערוך בטוב טעם, ואשר רב ערכו בזמן ההוא.

„בתחילה יתעסק בתורה שבכתב ואחר כך בתורה שבעל פה, שהיא פירושה. ודי לאדם בזמן הזה בקראו הלכות רב אלפסי ויקרא עמהם ספרי רבנו משה (הרמב"ם) שהם נקראים משנה תורה, כי הם דברים גבוהים, גם פירוש המשניות ספר מועיל מאד, והרוצה לעמוד על הפסק די בדבריו, ואם יפנה, טוב הוא שישנה כמשניות ובגמרא, שהוא פירושן, כדי ליגע המחשבה ולחדר אותה, כי זה הכרחי בלמוד, כי היגיעה בתהל על האדם הידיעה וההבנה, ושזיכור אותם הענינים, אבל אניד לך דבר, כי אין לבלות כל הימים בקושיות ורחיות כמו שעושים רבים ומיגיעים נפשם כל הליכה בקריאת הלכה אחת, ובבקר אם ישאל השואל ענין מענינה אין מענה, ואתה המבקש אם יש את לך לדעת כל דבר על ברור אחר שתתעסק בתורה, תנה את לך להתעסק בחכמות, והחל מהחכמות שהן הצעות לחכמת הטבע

והאלהות, ואז תבין יראת ה' ודעת אלהים תמצא, אבל יש לך להזהר תכלית אזהרה והשמר לך לשמור נפשך מאד פן תשכח דברי התורה" וכו'.

ט

אחד מגדולי חכמי ישראל בפרובינצא ר' יוסף אבן כספי (1280—1340) הלך למסעיו לבקש חכמה בארצות ועמים, ובהיותו בדרך בעיר פלאנסיאה שלח לשלמה בנו, היושב בעיר טראשקין, נער בן שנים עשרה שנה ספר מוסר, להורותו וללמדו הליכות האמונות והדעות, כי אמר: „פן ישאני רוח ה' יבארץ רחוקה או יפסקני המות — בטרם אצוה את בני יחדי — והייתי אני ושלמה בני חטאים, ואולי יועיל זה המוסר ללמד ולהורות לרבים מיושבי הארץ, ולכן קראתיו „יורה דעה“.

י

מוסר וסדר למודים לילדים. — את ספר מוסרו חלק לאחד ועשרים פרקים מלאים דברים טובים ומוסר השכל ודרך ארץ, מפרק א' עד ט' ילמד את בנו יסודי דת ישראל שהם יסודי כל למווד וכל עיון, גם את האמונה בהשגחת אלהים, בנבואה ובשכר ועונש; בפרק העשירי יצוהו לעלות בסולם התורה והחכמה בסדר הנאה הזה:

יא

„בני, שמור אמרי, הנך היום בן שנים עשרה שנה, לכן שקוד בתורה, במקרא ובגמרא עוד שתי שנים, אחר זה ואתה בן י"ד שנה תקבע עתים לכל מה שקדם, ותן חלק גדול לחכמות הלמודיות, וזה תחלה: ס' המספר לאבן עזרא ואחריו ספר האקלידס ואחריו ספר אלפרגאני וחשבון המהלכות, וגם קבע עתים בספרים המוסרים המישרים אורחותיך בכל המדות, והם ספר משלי וקהלת ומסכת אבות עם פירוש המורה והקדמתו, וכן הלכות דעות מספר המדע וכן ספר המדות לאריסטו אשר עשיתי ממנו קצור, וכן ספר אחד נמצא אצלנו המקבץ מוסרי פילוסופים (המתורגם מר"י אלהריזי), כל זה תבין בשתי שנים ואחר בן י"ו שנה תקבע עתים לתורה ולמקרא ולספרי הרב אלפסי וספר ר' משה מקוצי וספר משנה תורה מהרב השלם, ותן חלק גדול למלאכת ההניוון, ובע"ה אעשה לך קצור מזאת המלאכה יספיק לך, כמו שעשיתי קצור מספר המדות, ובוה תתמיד שתי שנים אחרות, ואתה בן שמונה עשרה שנה תקבע עתים לכל מה שקדם ושקוד בחכמת הטבע ובוה תתמיד שתי שנים, אחר ובנית ביתך ואתה בן עשרים שנה, אל תרף ירך מן העיון בספרים ותתחיל באלהיות ספרי אריסטו ותלמידיו וספר המורה“.

יב

והנה לטובת החנוך הישראלי הדתי נביא בזה צוואות מאת גאוני ישראל, לראות מתוכן כמה השכילו הם באופן מאד נעלה לפי רוחם

והשקפתם לצוות לבניהם אחריהם על החנוך הטוב. הנה רבנו יעקב בעל המורים בן הרא"ש ז"ל כתב תוכחת מוסר לבניו:

יב

„הוי קובע עתים לתורה ועשה תורתך קבע וכל מלאכתך ארעי, וכשאתה עוסק בתורה, שב ביראה וברתת כתלמיד היושב לפני רבו, ולא תעסוק בדברים בטלים ושחוק והכלים כ"א בדברי תורה, והוה זהיר במצות, והוי זהיר בת"ת, לבד השעה שאתה צריך לפרנסתך ולא תתעצל מללמוד כל ימך, ולעולם תן עיניך במי שהוא למעלה ממך במעלת החכמה, ודע כי למוד חכמה וספרים אין קץ, והרבה אדם מפסיד ביום אחד ובשעה אחת ממה שלמד אם הוא בהנאת העולם, והוה זהיר להאריך ולעמול ולחפש אחר כל הספרים בדרך פסק ההלכה, בדבר הצריך לעולם, ולא תאריך בדברי קושיות שלא לצורך, כי אינם עושים רוב בני אדם כי אם לקנות שם מערבב בעלי הנמרא; ובכל מסכת שתלמוד תכתוב מעט בכל מן הפוסקים ומן ההלכות המעורבבות — הכללים, כדי שיהיו בידך, ואם תספה באחד מהם, תמצאם בפעם האחרת, ובוה יצאו דבריך לאור ותתקם תורתך ותזכור שתקרא, ותוציא לשון הנמרא בפך ולא תנמנם בקריאתה, כי חיים הם למוצאייהם — למוציאיהם בפה.

יד

„הזהר שתהיה עם השי"ת תמים, ולא תבטח בדברי חלומות ולא בשום נחוש ולא תשאל לחוזים ולא תשליך גורלות ולא בנקודות ולא בשום דבר, כי הכל הבל ומחסרון הבטחון, בלתי אל ה' לבדו תבטח והוה יעזרך“.

טו

רבנו יהודה בן הרא"ש, אשר מלא מקום אביו ברבנות בטולידו, והיה נאון וצדיק תמים, עוד הוסיף על אחיו לצות לבניו על חובת התורה ולמורה, שיש בזה משום חנוך עברי הגון. ואלה הם דבריו:

„שמעו אל יהודה אביכם ועשו עיקר תורתכם, וזכרו בוראכם בימי בחורותיכם, בעורכם בכחכם, וקבלו עול התורה עליכם, ולא תמוש מפיכם, ויהיו לשם שמים כל מעשיכם, ושם אשר הורישוהו לכם אבותיכם החזיקו בו והנחילוהו לבניכם אחריכם.

גם תקבעו עתים ללמוד הפסוק בדקדוק ופירוש, ולפי שבקטנות לא למדתי אותי, כי לא הורגלו ללמדו באשכנז, לא יכולתי ללומדו בכאן, גם על הפרשה תקראו בכל שבוע פירוש רש"י ופירושים אחרים. גם תרגילו עצמיכם בדרשים ומדרשים, ובוה יגדל שכרכם כאשר תדרשו ברכים ותשיבו מעון, וגם תאמרו בכל יום דברי תורה על השלחן, וכאילו תאכלו משלחנו של מקום, וגם תרגילו עצמכם ללמוד בספר „חובות הלבבות“ וב„ספר הישר“

וב„אגרת תשובה“ לר' יונה וכיוצא בהם, ושימו לבבכם לאחר תקראו בהם, שתהיה הקריאה על מנת לעשות והשמיעו לאזניכם מה שאתם מוציאים מפיהם.

„בוהן לבות יודע, כי כל חפצי ורצוני בכנים בעולם הזה אינו רק להיות לי זרע שימלאו מקום אבותי בתורה, במעשים טובים ובמצות; וזאת בקשתי מאת יושב הכרובים, אשר שאלתי מאת ה' אותה אבקש עלי ועל בני ועל כל דורותינו אחרינו, שבתנו בבית אדני כל ימי חיינו, לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכל תורתו מבקר ועד ערב ומערב ועד בקר לפני ה' לרצון, ולהרחיקנו ממתי שוא ולצון, להחזיק במעשי אבותינו אשר קבלה בידינו מכמה דורות שלפנינו, אשר היו בעלי תורה ואנשי מעשה ויראי אלהים, ומהם יצאה תורה“.

ואחר כך כותב בצואתו קצת מתולדות אבותיו לתפארת בניהם, למען: „יראו זרעינו ישר פעולת אבותינו ויבושו מאד מנפשותם אם לא ילכו באורחותם וישתדלו בכל עניניהם להחזיק מעשה אבותיהם בידיהם“, ובבואו עם הספר לחלק לבניו אחריו את עשרו ונכסיו אשר הננו אלהים, יצוה באופן מאד נעלה וקדוש שאין כדוגמת צואה זו בקרב עמים, ושאין ערוך לה ליופי הנפש ולקדושת החיים. הוא מצוה ואומר:

טז

„הסכמתי בלבי שלא אניח מנכסי לבני בתורת ירושה רק מאה זהובים, השאר יהיה הקדש מוקצה ומזומן לכל מי שיעסוק מהם בתורה, ולא יחלקו אותו ביניהם בשוה, רק כל אחד מהם יקה לפי טפולו ולפי צרכו על פי אמם, ואחריה — על פי גזבר או גזברים שאמנה ועל הסדר שאכתוב בגזברות. — ומי שילמוד מזרעי יהיה קודם, ואחריהם מי שילמוד מזרע אבי ז"ל, ואחריהם כל מי שילמוד ותהיה תורתו אומנתו, והשאר — אני ואשתי מקדישים אותם מהיום ולאחר מיתת האחרון ממנו על התנאים שאפריש שיתנו מהם לכל אחד ואחד מבני כל זמן שיהיה תורתו אומנתו לפי טפולו. כל זמן שיש שם ריוח יתנו מן הריוח, ואם לא יספיק מן הריוח, יתנו מן הקרן די מחסורו אשר יחסר לו ולטפולו, ואם ח"ו לא יהיה בהם מי שתורתו אומנתו, אם יהיה תם וישר וירא אלהים וילך בדרך טובה וישתדל בצרכי אחיו כדי שיוכל לעסוק בתורה, ואם יתעסק בכל שאר המצות כפי יכולתו — יהיה לו כהקדש כאחד מאחיו העוסקים בתורה, כיון שמתעסק בצרכיהם, כי עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושרים כזבולון אחי יששכר וכשמעון אחי עזריה“.

יז

והנה חכם אחד גדול, פריפוט דוראן, ושמו העברי הוא ר' יצחק בן משה הלוי, חכם ספרדי ממלכות קאטאלוניה, חבר בשנת קס"ג חבור נפלא

על דקדוק, בשם „מעשה אפוד“, ובהקדמת הספר הוא מעיר ומאיר עיני חכמים ותלמידים על דברי העיון ועסק בתורה ויש בו דברים חשובים לתועלת החנוך, ונביא מדבריו הדברים הנוגעים לחנוך.

יה

ד ר כ י ל מ ו ד. — „הדרך הראשונה, שיהיה הלמוד והעסק בתורה עם חכם חשוב ומופלא וחברת החברים החשובים, באופן שירבה המשא ומתן ביניהם וישאלו זה לזה וישיבו ותשלם החקירה.

„הדרך השנייה, שיהיה העיון בספרים אשר חברו חכמי ישראל המפורסמים בשלמות המאמרים, רצוני, אשר דבריהם רבי הכללות עם הקצור, לפי שזהו דרך המלמד החשוב וכמו שאמרו (פסחים ג') „לעולם ישנה אדם לתלמידיו דרך קצרה“ ולא ישגיח על ההבורים שהם כאילו רב העלים ומעט הפרי, כי עשות ספרים הרבה אין קץ, והעיון בספרים האלה מטריד המחשבה ומבלבל השכל ומחליש כח הזוכר, וקצור המאמר עם הכללות ייטיב הזכרון וכו' והספרים האלה הם פירושי רש"י על התורה והתלמוד, וחדושי הרמב"ן עליהם, או התוספות לרבני צרפת ואשכנז, ובספרי הפסק הלכות הרב הגדול ר' יצחק אלפסי ופירושיהם לרבני קאטאלוניה, ובספר הגדול „משנה תורה“ לתפארת הרבנים, „אשר לא קדם כמוהו ולא התאחר עד היום“ — הרמב"ם.

„הדרך השלישית: שיכוין האדם בכל מה שיקרא וישנה לידעת הפירושים והמכוון במאמרים, כי זולת זאת לא ישאר בכת הזוכר, ומה שיודע על פה מזולת הבנת המכוין בו, הוא מהיר ההסרה מהזוכר.

„הדרך הרביעית: שיכוין תמיד המעיין לעשות סימנים למה שיקרא וישנה וילמד, לפי שזה נ"כ ייטיב הזכרון, ומפני זה שבחו בעלי התלמוד (עירובין, נ"ד) „העושה סימנים לתורה“ וציוו על זה. וגם בעלי המסורה והסופרים הפליגו בזה, וגם כי עם זה יודעו כפרי האלהים על הדקדוק.

„הדרך הששית: שיהיה העיון תמיד בספרים היפים והנאים ומהודרים בזיוניהם ובכסויותם ושיהיו מקומות העיון, רצוני, בחי המדרש, יפי הבנין ונאים, לפי שזה עם שיוסף באהבת העיון וההפץ בו הנה הוא ייטיב הזכרון נ"כ, לפי שההבטה והעיון בצורות הנאות והפתוחים והצירורים היפים ממה שירחיב ויורז אותה ויחזקנה, וכבר הסכימו על זה הרופאים. והנה מצד הדרך הזאת היה העושר מעלה גדולה ויודעים כי בו השגת הספרים אפשיות והעיון בספר מיוחד, ולא יצטרך אל השאלה מזולת, ויהיה עיונו פעם בספר זה פעם בזולתו, וכבר היה משלימות האומה, כי תמיד חשוכי עשיריה בכל דור ישתדלו בכתיבת הקובצים היפים ועשות ספרים הרבה, ולזה אמרו עשירים שבבבל במה הם זוכים, שמכבדים את התורה.

יט

"הדרך השביעית: שיהיה העסק בתורה בקול והרבור המוהשי, רצוני, שישיע מה שיוציא מפיו, ולא יהיה העסק בה בהשאי ובקול נמוך כאב מארץ, אבל בהנעת כלי הרבור כלם וכל כחות הגוף, וכמ"ש "בכל לבי דרשתיך", בכל כחי כחותי אשר הלב מקורם והתחלתם, וכתב הרב כי ברית כרותה לכל המשמיע קולו בשעת תלמודו, שתלמודו מתקיים, וכל הקורא בלחש הוא שוכחם", ואולי נרמז כל זה באמרו: "וכל העם רואים — וינעו". לתורות, כי העסק בתורה הוא יותר שלם בקול והתנועה, ואחשוב שלזאת הפכה נקרא הספר המקודש **מקרא**, וכאילו יבאר בשם הזה שהעסק בו ראוי שיהיה בקול מוחש והקריאה כמו "וקרא אליהן את הקריאה", והוא שם נאמר בכלל ויחוד, כי החמון כבר יקראו בשם זה ספרי הנבואה, לפי שהנבואה ברוב נאמרה בקריאה.

כ

"הדרך השמינית: היא מיוחד יותר אל המקרא, שיהיה הלמוד והעסק בו **בשיר**, כי זה ממה שיוסף תשוקה וחפץ וכו'. וכותב החכם על מעלת השיר וערכו לפנינו בישראל, ומסיום, כי בדרך השער הזה בטעמים הנזכרים עם שהוא מיוחד למקרא כבר נהגו בו הקודמים ג"כ במשנה, והיו קוראים אותה בקבוצם הנבחרים בטעמים ועל דרך קריאת המקרא לפי שהיא כולה או רובה כללים על תושבע"פ ולזה בחרו בה בקריאה העוזרת על השמירה בלבבות, ולזה תמצא כל ספרי המשנה הקודמים כתובים עם הנקוד והטעמים.

כא

"הדרך התשיעית: שיהי העיון במקרא ובגמרא בספר כתוב בכתב אשורי, המאושר באותיותיו, והוא שבו נתנה התורה על דעת רבנו הקדוש והכתב הזה הוא אשר יקראוהו כתיבה מרובעת, ולהדרו ויפיו ישאר רשמו בחוש המשתף והדמיון, ומימי המצאת הדפוס ינתן איפוא מטעם האמור היתרון לאותיות מרובעות יפות ובהירות וכו'.

כב

"הדרך האחת עשרה: הלמוד אל הזולת, כי בשילמד אל זולתו מה שהשיג וידע ינסו הענינים בלבבות, והוא עם זה מה שייטיב הכח המחשב ויחדד השכל, וכמו שאמרו (תענית ז') "הרבה למדתי מרבותי וכו' ומתלמידי יותר מכלם". כי עם זולתך תתכן הקריאה ותתקיים ולא תשען על בינתך ותאמר שאינך צריך לחברים ותלמידים שיעוררוך, וראוי שלא יביט בלמוד זה אל תועלת הממון והשכר, וזה המשתמש בכתר תורה לקחת על למודה ממון ושכר, הנה הוא מהליף הסדר, כי תכלית הממון והקנינים על דרך

האמת ראוי שיהיה מהתורה והחכמה, וכמו שכתוב (משלי ט') קנה חכמה מה טוב מהרוץ, וקנות בינה נבחר מכסף, וכבר באר „שתכלית המחיר הוא קנין החכמה, לא המחיר תכלית החכמה“.

כג

הדרך השתים עשרה: שיהיה הלמוד בשובה ונחת וכישוב הדעת ומתינות ולא יהיה כאדם נמהר בעסק התורה, כי המהירות בכל דבר מהיותר מזיק שבדברים, ומונע השגת התכליתי והוא סעיף מחסרון הדעת. הדרך השלש עשרה, והיו מהיותר עצמיות ומיוחדות בכונה שהיה העוסק בתורה לשמה, שלא יתן לה תכלית אחרת זולתה. רצוני, בקשת הכבוד או קנין הממונות, אבל תהיה היא התכלית לעצמה, ולפי שהיה העסק בצרכי האשה והבנים מהיותר מטרידים בהשגת התכלית הזאת, עד שגם האדם השלם כמו שאמר הרב (מו"נ ג', ל"ג) שירבו עסקיו באלה הענינים יחלשו תשוקותיו העיוניות וישתקעו וכו' אבל אכוון בזה אל האזהרה לבני הבחורים החשובים והמוכנים אל מה שיוזכו לכתר התורה, שלא ימהרו קצתם על לקיחת האשה, וירבה עסקם בתורה בעוד לחמם נתן ומימיהם נאמנים, ומזה הצד היה הלמוד בשני הבחורות יותר נשאר ויותר קים, להפנות המחשבה מכל דבר זולתו.

כד

הדרך הארבע עשרה: קביעות הזמן וכו', זמן מיוחד לעסק בתורה, והזמן היותר נאות בזה הוא הלילה, לפי שהוא אז פנוי מעסקי העולם, וכמו שאמרו (חגיגה) על „קומי רוני בלילה“ שאין רנה של תורה אלא בלילה, וכתב הרב (מו"נ ג', נ"ב) „בעת שתהיה לברך בפ"ע מבלתי אחר, ובעת הקיצר על מטתך, הזהר מאד לשום מחשבתך בשעות הנכבדות ההן אלא בעבודה ההיא השכלית“, כבר יראה מכל זה כי זמן המיוחד לעסק התורה הוא הלילה, וזה דבר הסכימו עליו כל המעיינים בכלל האומות.“

דברי פי חכם חז. כללים חשובים ודרכי חנוך נחוצים הם לכל מבין.

כה

ת ק נ ו ת ע ל ה ח נ ו ד. — בתקנות קהלת היהודים בקאשטיליה בשנת קצ"ב—1482, נמצא, אשר שמו חוק קבוע בענין החנוך לבני הנעורים בימים ההם:

„על הרב מוטל להחזיק בית שבת תחכמוני, או להגיד לפני התלמידים בשעות ידועות את דבר ה', להבין בתלמוד בהלכה ובאגדה. התלמידים אשר נועדו להיות רבנים ומורי הוראה בישראל, אם אין ידם משגת, לחמם נתן ומימיהם נאמנים מקופה של צדקה מיוחדת לאותו דבר. המלמד והריש דוכנא ילמדו את התינוקות חדר חדר לבדו לכל כ"ה תלמידים, והריש דוכנא

להתלמידים העורפים (וכן ביו"ד סימן רמ"ה סעיף ט"ו) כל קהלה וקהלה של ס"ו משפחות מחויבת להחזיק מלמד תינוקות, ושכרו נתן מאבות הילדים, ואם מעט השכר, על העדה להוסיף מאוצרה, ובמקום של ארבעים משפחות מחויבת הקהלה להחזיק רב ללמודי התלמוד.

כו

ועל מצב החנוך בימי הגירוש מספרד יעיד לנו אחד ממגורשי ספרד בשנת רנ"ב (1498) רבי יוסף יעבץ ז"ל, אשר אזה למושב לו את עיר מאנטוא באיטליה, כותב בהקדמת ספרו „אור החיים“.

„מימי קדם לא היתה מלאה ספרד מישיבות ותלמידים כמו שהיתה בימי הגרוש, אך נחלקו התלמידים לכמה כתות, יש מהם שהיו לומדים שש או שבע שנים אצל הרבנים הגדולים ומחדדים שכלם כחרב חדה, והיו לומדים אחר כן חכמות חזוניות, לא יאמרו עוד ארון ברית ה' ולא זכרו בו ולא יפקדו ולא יעלו על לב, ותוהים על הראשונים, ויש מהם אשר פרו לגמרי והתעסקו בהבלי העולם, ויש מהם אשר תפשו אומנות התורה אבל לא שתו לבם רק לפלפל לבר“.

פרק רביעי

החנוך אצל היהודים באיטליא

כו

מפעל חנוכי תרבותי ספרותי גדול הוא המפעל הספרותי בנוגע לחכמת ישראל הספר הערוך מאת רבנו נתן בן יחיאל מרומי, המכיל מלים בתלמוד ומדרשים והיה „מפתח התלמוד“ ומקור נאמן לכל תלמיד עם מכין. חכמי היהודים בספרד נדרו הלכו לאיטליא והועילו הרבה להשכלת העם ולחנוכו. מהם: החכם השלם רבי אבן אבן עזרא — הראב"ע — (תתמ"ח — תתקכ"ז; 1080—1169). ביאורי לתורה, ספריו על הדקדוק וסדר המצות חנכו את העם, והעמיד תלמידים הרבה באיטליא ואצל עליהם מאור תורתו וחכמתו, והחכם ר' יעקב אנטולי, חתנו של ר' שמואל אבן תיבון בפרובינצא. בספרו „מלמד התלמידים“ מזכיר את החנוך הטוב הנוסד על אמונה והשכלה צרופה בכל דף מספרו זה. ועוד חכמי ספרד מפורסמים שהשפיעו על החנוך באיטליא, והמשורר עמנואל הרומי שם דברים בספרו „התפת והעדן בפי זקן אשר עושר ואושר הטוהו מדרך הישר והאמונה, כי שופך הוא את נפשו ולבו לפני ה' הטוב בבקשה „כי בנו יזכה ללמוד וללמד,

לשמור ולעשות, ולנצח לא יזה מעבודתו וישמור בריתו נצה". ורבנו זרחיה בן יצחק מספר, כי "הצעירים ברומא הקשיבו כרגש לדרשותיו עפ"י דרך הפילוסופיא והחקירה", והישיבה העליונה בפאדובה באיטליא ללמודי הרבנות והתלמוד היתה לגורם חשוב מאד בחנוך הבנים באיטליא, וגדולה ועמוקה מאד היתה השפעתו החנוכית הגדולה של החכם הגדול רבי עזריה מן האדומים, נצר ממשפחה קדומה איטליונית, מספרו "מאור עינים" וגם החכם שד"ץ השפיע הרבה על החנוך באיטליא בתור מחבר ספרים חשובים עד מאד, וגם בתור מורה ראשי בבית המדרש לרבנים בפאדובה להורות כתבי הקודש, דקדוק שפת עבר ודברי הימים, ובעזרת באורו היקר לכתבי הקודש.

החנוך אצל היהודים באשכנז וצרפת

כח

רבנו גרשום מאור הגולה הורה במגנצא את התורה ליהודי אשכנז ויבאר ויפרש את התלמוד, ולביאוריו ולפירושו יש ערך חנוכי גדול, ושנים אחרות אחרי מותו נולד בצרפת בעיר טראיעס המחנך העברי הרתי המוסרי היותר גדול שקם לעמנו, הוא רבנו שלמה יצחקי — רש"י ז"ל — אשר באד את כל ספרי הקודש ואת ספרי התלמוד באופן הכי נעלה, עד שלא קם כמוהו, והוא הנקרא "פרשנדתא", הוא הביא את הנער הרך אל בית הספר ויפתח לפניו השערים המסוגרים בכתבי הקודש. וגם אחרי היות הנער לאיש שומע בלמודי היהדות הנבוהים היה רש"י מכארו ומפרשו, מורה דרכו ומאיר נתיבו. פירוש רש"י הוא ספר למוד השוב שאין כדוגמתו, לרב ותלמיד יחד. מתורת המוסר והחנוך של הזמן ההוא יהיו נא לדוגמא הדברים הלקוחים מספר מלא מוסר "ארחות חיים", הוא צואה שכתב ר' אליעזר מזוירמייזא לבנו, שבין יתר דבריו כצואתו הוא מצוה את בנו ואומר:

כט

"בני! הוה זהיר להתאבק בעפר רגלי החכמים, ואל תסמוך על דעתך, ואינך רשאי לומר: קבלו דעתי! ירא את ה' אלהי אביך ועבדהו, והוה זהיר בקריאת שמע של ערבית ובתפלה של שחרית. בני! אהוב את החכמים ודרוש אחריהם, והשתדל לדעת בוראך, כי בלא דעת נפש לא טוב. בני! הוה זהיר לבקר את החולה, כי המבקר מיסל חליו וכו', הוה זהיר לנחם אבלים ולדבר על לבם וכו', הוה זהיר לכבד העני ולתת לו מתנה בסתר ולא בפרהסיא, והאכילהו והשקהו בביתך, והעלם עיניך מהסתכל בו כשהוא אוכל, וכו', הסר כעס מלבך וכו', הוה זהיר לתת שלום לכל אדם, ודבר אמתי

וכו' אל תדרוף אחרי השררה. הרחק משכן רע ומאדם ששמועתו רעה. אל תשב בחבורת האומרים גנאי מחבריהם וכו' הוה זהיר לגדל בניך לתלמוד תורה".

5

וכדאי להושיט להקורא אוצר של פנינים מרי יהודה החסיד מריגינס-בורג, הנמצאים בספרו הידוע "ספר חסידים", מאמרים הנוגעים אל החנוך העברי. והנני מעתיק מ"ספר חסידים" הוצאת וואהרמאן, פראנקפורט ע"נ מיין, תרפ"ד.

והנה הם המאמרים הנוגעים לחנוך:

לא

כ ל ל י ם ב ח נ ו ד . — „אדם אחד צדיק היה הולך מאד. אמרו לו כשבכה: למה אתה בוכה? אם בשביל בניך הקטנים, הרי אחיך הם במקומך. אמר: אחי יעשו להם צרכיהם בעולם הזה, איני בוכה אלא שאם הייתי חי הייתי מוכיחם ומיסרם להביאם לעולם הבא. ללמדם ולהדריכם בדרך ישרה. אמר לו אפטרופא שמינהו על בנו: אני במקומך תחתיך. אמר לו: לא תהיה אלא תחתיך במקומך, אלו היו מצערים אותך וגונבים לך היית מכה אותם כדי שלא יעשו יותר, כך תהיה במקום הבורא עליהם, חנכם למצות, ואם יחטאו כנגד הבורא תיסרם, ואל תאמר איך אכה את היתום, אלא אם יאמרו, אם היה אבינו חי היה מרחמנו ולא היה עוזב להכות אותנו, ואתה תאמר אליהם: יותר היה מכה אתכם, וכן צוני ליסר אתכם ולהורות אתכם מדות טובות, וכו' תפיל אימתך עליהם כשיחטאו ותתן געגועיך עליהם כשיעשו רצון הבורא אשר תצום" (ספר חסידים, 94, ש"ב).

לב

„אדם שיש לו בנים ואינם מקבלים תוכחתו לעסוק בתורה ובמעשים טובים, מוטב שלא יפרנס אותם ויהיו טרודים ומעונים במלאכתם, וישבו לדרך הטוב, אבל אם רואה שעל ידי שמונע מהם מזונות יצאו לתרבות רעה, לאו כל כמינה" (שם, תתצ"ג, 222).

העיקר הוא, לפי דעתו, לחנך הבנים בנוגע לדת ולמדות טובות בקטנותם, בשחר טל ילדותם, ואז, כשיוקינו לא יסורו מזה. „הרי טלית ותפלין שהרכה מן הטובים היו חפצים להתעטף בטלית ולהניח תפלין, והרי מפני הבשת מנעו, וכל דברים שאין מתנהג בהם האדם בקטנותו, כשיהא גדול וחפץ לעשות כגודלו קשה עליו וכו' ולאחר שיחזיק האדם במצות ובמעשים טובים קשה לו לפרוש מהם" וכו'. (שם, צד 243, תתקפ"ו).

„אמרו לאחד: הנה רבים תולים נויי סוכה ואתה אינך תולה. אָמר: מה מועיל? הילדים ינתקו הפירות והחוטין בשבת, מוטב שלא יחטאו על ידי" (שם, ת"ר, צד 163).

לג

הי ל ד ו ה ס פ ר י ם . — „יֵלֵךְ אַחַד עֹמֵד עַל הַשְּׁלַחַן שֶׁאֵבִיּוּ מִשִּׁים תְּדִיר סִפְרֵיו עֲלָיו וְלֹא יִיחַדוּ רַק לְסִפְרִים לְבַד, אֲלֵא אִף כְּשִׁירְצָה הִיָּה מִשִּׁים לֶחֶם וְאֵכֶל עֲלָיו, וּבְכֹל יוֹם סִפְרִים עֲלָיו, וְלִקַּח הַסִּפְרִים מֵעֲלָיו עַד שִׁיאֲכַל, וְעַמַּד הֵיִלֵךְ עַל הַשְּׁלַחַן וְיִרֵד וְנַחֲתֵךְ כִּף רִגְלֹו בְּסִכּוּן, אָמַר: פִּשְׁעֵי גֵרָם, שֶׁהִנַּחֲתִי לְבִנֵי לְפָסוּעַ עַל הַשְּׁלַחַן שֶׁחָיו עֲלָיו סִפְרִים.“

לד

ה ה ו ר י ם ה מ ו ר י ם ו ה ת ל מ י ד י ם . — „כְּשֶׁאָרְם מִשְׁכִּיר לְבָנוּ מִלְמֵד, יִשְׁכִּיל בְּאוֹתוֹ דְבַר שְׁלוֹמֵד, שֶׁאֵם בְּנָיו יִלְמְדוּ מִקְרָא וְהֵרֵב בְּקִי בְּתַלְמוּד, וְעַם הָאָרֶץ הוּא בְּמִקְרָא, בְּמָה שֶׁהַבְּנִים צְרִיכִים צְרִיךְ שִׁיָּהָ לֹו יְדִיעָה, וְהָא לֹו רַב שִׁידֵעַ, אַעֲפִי שֶׁאֵינוֹ לֹומֵד אֲלֵא עֲבְרֵי צְרִיךְ שִׁיָּהָ מִבֵּין מַה לֹומֵד, וּכְשֶׁלֹומֵד מִקְרָא צְרִיךְ לְהִבִּין לֹו כְּשִׁיגִיעַ לְדַבְרֵי יְרֵאת שְׁמַיִם, כְּגוֹן לְכַבֵּד אֶת הַתּוֹרָה, וְלֹומֵר שֶׁהַבּוֹרָא בְּשְׁמַיִם, וְהוּא הַנּוֹתֵן וְהוּא הַמְּפָרְסֵם, וְיִרְאֶה לֹו שְׁבַשְׁמַיִם הוּא, וְאֵם יִגְדֵל יִלְמְדֵהוּ שִׁישׁ גִּיהֵנָם וְגוֹן עֲדוּן, כִּי הֵילְדִים לְבָם כְּלָב גְּדוּלִים בְּחֵלֹום, סְבוּרִים שֶׁהַכֹּל אִמְתָּ, כִּךְ הֵילְדִים סְבוּרִים שֶׁכֹּל דְּבַרִּךְ אִמְתָּ קוֹדֵם שִׁירְגִילוֹהוּ חֲבָרִים רַעִים וְכוּי, כֹּל הֵרְבַנִים צְרִיכִים שִׁיָּהִיו יְרֵאֵי שְׁמַיִם, שֶׁכֹּל מִי שֶׁלֹא יִלְמֹוד תַּחֲלֶה לְהִיּוֹת יְרֵא שְׁמַיִם לְבָנָיו, לֹא יוֹעִיל אַחֵר כִּךְ וְכוּי, אֵם יֵשׁ לֹו בְּנִים לְהוֹהִירָם מִן הַגּוֹל וְלְהִיּוֹת קְבוּעַ בְּתוֹרָה הוּא זוֹרְעוֹ“ (שֵׁם, תת”כ, צד 208).

ת ל מ י ד י ם ה מ פ ר י ע י ם א ת ה ל מ ו ד . — „אַל יַעֲשֶׂה הָאָדָם חֶסֶד בְּמִקּוֹם שִׁישׁ עֲבִירָה, כְּגוֹן שִׁישׁ בְּנִים לְרֵאוּבֵן וּבְנִים לְשִׁמְעוֹן, וְאֹומֵר שִׁמְעוֹן לְרֵאוּבֵן, אַתָּה עֲשִׂיר וְאֵנִי עֲנִי, וְאֵין לִי בְּמָה לְהַשְׁכִּיר מִלְמֵד לְבָנִי, וְאֵין לֶךְ כֹּל כִּךְ שֶׁתִּשְׁכּוֹר לְבָנִי מִלְמֵד, אֲלֵא עֲשֶׂה עִמִּי חֶסֶד וְתַעֲזוּב לְבָנָי לְלִמּוּד עִם בְּנִיךְ לְפָנָי הֵרֵב שֶׁהַשְׁכַּרְתָּ לְבָנֶיךָ, אֵם בְּנָיו שֶׁל שִׁמְעוֹן אֵינָם הַגּוֹנִים וּבְטַלְנִים וְיוֹצִיאוּ אֶת בְּנֵי רֵאוּבֵן לְתַרְבוֹת רַעָה, אֲלֵ יִנִּיחַ לְבָנָיו שֶׁל שִׁמְעוֹן לְלִמּוּד עִם בְּנָיו“ (תתכ”ב, צד 209).

תִּינוּקוֹת שֶׁאֵינָם מֵתֵאֵימִים יַחַד וְחֹובֵת הַמְּלַמֵּד — „מִי שֶׁמְלַמֵּד תִּינוּקוֹת, וְאֶחָד חֲרִיף מִחֲבָרוֹ, וְהֵרֵב שֶׁלָּהֵם רֹואֵה שֶׁאֵין תְּקַנְתָּם שִׁוְלַמּוֹד יַחַד, וְצְרִיכִים הַחֲרִיפִים רַב לָהֶם לְבַד, אֲלֵ יִשְׁתַּקוּ, וְיֹאמֵר לְאִבְיָהֶם: אֵלֶּה צְרִיכִים רַב לְבַד וְאֵלֶּה לְבַד, אַעֲפִי שִׁיפְסִיד אֵם יִפְרִידוּם...“ (תתכ”ג).

מ ל מ ד ש ט ע ה . — „שְׁנֵי יְהוּדִים שִׁמְעוּ מִלְמֵד אַחַד שֶׁלְמַד לְתַלְמִידוֹ תִּיבָה אַחַת בְּטַעוֹת. אָמַר הָאֶחָד לְחֲבִירוֹ, אָמוֹר לֹו טַעוֹת לְמַדְתָּ. אָמַר חֲבָרוֹ: אֵם אַתָּה גַם בּוֹ שֶׁלֹא תִלְבִּין פְּנֵיו אָמוֹר לֹו, וְאֵם לֹאוֹ אֵל תִּשְׁפוֹךְ דַּמּוֹ, אָמוֹר לְקַרְבוֹ שִׁיאֵמַר לֹו, וְלֹא מִשְׁמַךְ, שֶׁלֹא יִתְכַיֵּשׁ.“ (תתכ”ז).

המלמדים הקפדנים והכעסנים. — אל יתן אדם את בניו לפני כעסנים ללמד, כי יכום או יענישום. אחד לא נתן שכר המלמד כששאל לו השכירות מהרה, אמר לתלמידיו: יהי רצון שלא תצליחו בלימודכם. אמר לחכם, מה פשעו, ואמר לאביהם שמע לעצתי ותשכור מלמד אחר לבניך שלא יהיה כעסן ולזה נתן השכירות שלו, אעפ"י שלא הגיע סוף הזמן, תפרידהו לשלום ממך" (תתכ"א; ועיין אבות פ"ב מ"ה; בבא בתרא כ"א ע"א).

הוראה על-פי כשרונות התלמידים. — "חנוך לנער על-פי דרכו — אם תראה שיצלח במקרא ולא בתלמוד, אל תדחוק לו ללמדו תלמוד, ואם יבין בתלמוד אל תדחוק אותו ללמד מקרא, במה שיוודע, בו תחנכהו." (תתכ"ד).

לה

בטול תורה. — "אל ילך אדם לדבר עם מלמדי תינוקות בשעה שהוא מלמד, פן יבטלנו בדבריו וכו', וירא שמים כגון חוני המעגל ואבא הלקיה לא היה מסיח ממלאכתו, אפילו שלום לא רצה להחזיר" (תתכ"ח).
 "אל יאמר אדם הואיל ואני מלמד ילדים ביום, אשכים ואלמד לעצמי, מפני שנמצא ישן בלימוד תינוקות, וקבל שכר על מנת ללמד בטוב" (תת"ל).
 (ועיין בזה בירושלמי דמאי פ"ז ה"ג, ותוספתא בבא מציעא פ"ח מובא בש"ע יו"ד סימן רמ"ה סי"ז ברמ"א ובחו"מ סי' של"ג פ"ה ברמ"א).

לו

חבונות. "חייב אדם ללמד לבנותיו המצות, כגון פסקי הלכות, ומה שאמרו מי שמלמד לבתו תורה כאילו מלמדה תפלות, זוהי עומק התלמוד וטעם המצות, וסודי התורה אין מלמדין לאשה ולקטן, אבל הלכות מצוה ילמד לה, אם לא תדע הלכות שבת איך תשמור שבת, וכן כל מצוה, כדי לעשות להוזהר במצות, שהרי בימי חזקיה מלך יהודה אנשים ונשים גדולים וקטנים ידעו אפילו טהרות וקדשים, וזהו (דברים, ל"א, י"ב) הקהל את העם האנשים והנשים והטף, וזהו (שם, כ"ט ט"י) אתם נצבים היום כלכם לפני ה' אלהיכם ראשיכם שבטיכם זקניכם ושוטריכם כל איש ישראל טפכם נשיכם" (תתל"ה).

בחור שמלמד את הבנות (*). לא יתכן לבחור ללמד הבנות, אפילו האב עומד שם ושומר פן יתיחד לא יתכן, פן יצרו עליה או יצרה עליו וקול באשה ערוה וכו', ומצות שנצטוו צריכות ללמוד לדעת באיזו לשון שידעו בו, אבל האיש מצוה ללמד בלשון הקודש וחייב ללמוד אפילו תורת כהנים וסדר קדשים." (תתל"ה).

(* עיין שו"ע אבן העזר סי' כ"ב ס"ב.

„אף-על-פי שכתוב (דברים, י"א, י"ט) ולמדתם את בניכם לדבר בם, בניכם ולא בנותיכם, ילמד אדם את בנותיו, כדי שידעו להתפלל וגם המצות, אך טעמי מצות לא ילמדם, ולא יתן את בנותיו שגדלו ללמוד בפני בחורים שלא יחטא בהם, אלא הוא ילמדם". (תתתש"א, תד 362).

לו

ק ד ו ש ת פ ס ו ק י ה ת ו ר ה. — „אחד אמר לבנו, מדוע הלכת אחרי הבחורים הפריצים? אמר לו: לקחתי חבלי חכמה ומשכתי תחת כנפי התורה, כי ראיתי שהיו הפצים לשחוק בקוביא, אמרתי להם תשחקו בפסוקים: מי שיאמר פסוק שסופו א, יאמר חברו פסוק שראשו א, וכן על כל אות ואות, ומי שלא ימצא יפסיד, הרי עשיתי שלומדים תורה, ואמרו חכמים ומקרבן לתורה, אמר לו אביו עד שבאת למשוך ונמשכת ונלכדת בחבלי שוא ובעבותות החטאה, כי למדתם דברי תורה להתלוצץ בהם ולשחוק, וזה כפרתך, אל תלך בדרך אתם יותר, ועל כל אות ואות שיצא מפייהם צריך או תענית או מעות לעניים, שאין להם במה להשכיר מלמד לבניהם?" וכי (ק"ט, צד 57).

לח

ה א ב ו ת ג ב א י ב ת י ה ת ל מ ו ד ת ו ר ה ו ה מ ל מ ד י מ. — „כתיב (ויקרא כ"ה, נ"ג) לא ירדנו בפרך לעיניך — אל יקניט אדם את פועליו ואת שכיריו ואת מלמדי תינוקות יותר מדאי, אם עוסקים ואומר אליהם אותו פלוני פועל ואתו שכיר עושים יותר מכם, כי כל מי שמקניט אינו רואה סימן טוב וברכה באותה פעולה ובאותה מלאכה לבסוף ובאותן תינוקות כאשר הם רגילין בעיר כן יעשה, לא יקדמנו ולא יאחרנו, כי עון ועונש למי שמצער את הטרחנים, מפני שבלא זה תדיר צעורים" (תתתרצ"ז).
מכאן אזהרה נוראה לאבות ולגבאי בתי הת"ת שמולולים יותר מדאי בכבוד מלמדי התינוקות. יתבוננו בדברים קדושים אלו שיצאו מלב צדיק תמים ויקחו מוסר!

לט

ה נ ג ו נ י מ ש ב ל מ ו ד י מ. — „לא תסיג גבול רעך אשר גבולו ראשונים — שתקנו הנגונים, שלא יאמר נגון של תורה לנביאים וכתובים, ושל נביאים לתורה וכתובים, ושל כתובים לתורה ונביאים, אלא כל נגון כמו שהוא מתקן, שהם הלכה למשה מסיני, שנאמר יעננו בקול" (ש"ב).
מלפנים בישראל גם הילד הרך כבר ידע בנפשו כי חרפה גדולה ונוראה היא להקרא בשם „עם הארץ" וכולם עסקו, כמובן ידוע, בחנוך הבנים, וכל דבר שהיה תלוי ונוגע בחנוך היה קודש לעם ישראל, וע"כ עסקו בחבה הגדולים בעם, כל ירא וחסיד, להכין אלף בית לראשית למודים ולכתוב כה"ק ופרקים מהתלמודים בעד בני הנעורים.

„המורה לשעות היה מחוייב לשאת אתו מורה-שעות, למען ידע לקבוע עתותיו ולהורות עליו, לרעת נפש תלמידיו וכשרון רוחם, והיה הכלל „חנוך לנער עפ"י דרכו" תמיד לנגד עיניו, ויהי החנוך לא נעדר בכל קהלה וקהלה". והנה בשנה הרביעית לאלף הששי (1244) נשרפו בעיר פאריז כל ספרי התלמוד הנמצאים בצרפת המדינה ונגזר באיסור חמור שלא יראה ולא ימצא עוד ספר מהתלמוד ומפדשיו בבית איש יהודי, ואפילו בשעה נוראה שכוזו אשר כל ספרי התלמוד נשרפו והישיבות כליל חלפו בארץ צרפת — לא היה בכל זאת חנוך עצור ועזוב. גם אחרי העת ההיא עוד היו לר' יחיאל בפאריז שלש מאות בחורים בישיבתו אשר הגיד להם שעורים על פי הזכרון, והיו בארץ ההיא בעלי התוספות אשר שקדו על התלמוד בע"פ יומם ולילה בכח זכרונם הנפלא ויחברו „תוספות" ויחדשו הרושים, ועד כמה היה קשה עליהם למורם באין ספר להבין ולהורות, מגיד לנו אחד מבעלי התוספות בימים ההם: „אזל רוחי ותשש כחי מחמת המציק אשר גברו ידו עלינו ומחמד עינינו לקח ואין כידינו ספר להבין ולהשכיל" (ללמוד וללמד, קראקא, תרנ"ה).

ישיבות גדולות היו בצרפת הצפונית ובאשכנז, עד כי היה שגור בפי הלומדים: „מצרפת תצא תורה ודבר ה' מאשכנז". ההוראה היוצאת ממגנצא ושפירא הדליקו נר התורה בכל משכנות ישראל. בימים ההם נתחברו „חקי התורה", בהם סדר למורים וחקי חנוך חשובים ונדפסו בספרו של גידעמאן עי"ש.

פרק חמישי

סדר התלמוד וחקי החנוך לתלמידים

וכללים נחוצים לרבנים ולדרשנים.

אנו מוצאים סדר למור חשוב ועניני חנוך בצוואת הר"ר שעפטיל בהגאון ר' ישעיהו הורוויץ, בעל השל"ה ז"ל (במאה ה'ז).

ס

„ ס ד ר ה ל מ ו ד . גמרא פי' תוספות הוא חיוב, למוד כל המשניות אשריכם אם תהיו רגילים בהם ובשמותיהם, עשה לך סדר בכל יום אפילו כשאתה יושב על השלחן לאכול, ראה לחזור איזה פרקים, וזהו חזון חלילה כל ימיכם עד שיהיו שנונים בפיכם כאשרי, כי דבר קל הוא. בלמוד רי"פ וטורים מזהר כל מי שירצה להרביץ תורה בישראל. הלא יש לכם ביאורים שלי (לא נודעו ברבים) שתוכלו לעיין ולהגיד גם דבר בעתה, הלכות פסח בפסח וכן כל המועדים, פעם בטור ובבית יוסף ופעם בהרי"ף ובמרדכי.

ותרגילו לחדושים נפלאים. אחר הלמוד הזה ראה להחזיר תמיד בש"ע שתהא רגיל בו כאשרי, שתהיה בקי למצוא הפץ ואח"כ תעיין בגוף הפוסק, כי הבקיות תגדיל שמכם כשהיו שנונים בפיכם, ואשריכם אם תזכו ללמוד הגמרות, כי זהו תכלית כל התכליות. אהובי בני, ראו בראשון שתהיו בקיאים באלו מסכתות: ברכות ענין גדול, מסכת שבת ענין מפואר, מסכת כתובות כולל כל התלמוד, מסכת חולין, ע"ז ונדה, כלל גדול להורות, כי אלו מסכתות שזכרתי כמעט חיוב הוא ולא תשנו.

מא

„על למוד הישיבה עיין בסוף תורה שבע"פ של א"מ ז"ל (בסוף ספר של"ה) מה שהוא מדריך כיצד לקרא לו הלכה תוספות וכיצד יחדש. אני מוסיף להזהיר במקומות שתוספות מקשים על רש"י ראוי לישבם, וזהו חידוד של אמת כחלוקים. וסגולה לזה — עיין ברי"ף ובהר"ן וכל הפירושים סביב על האלפסי, ואז תוכל לעשות נפלאות ברש"י ותוספות. גם ראה שתהיה בקי בעשרים וארבע, ועיין בנקודות, כי אם תאמר ברבים שלא כהלכתו אזי יהיה חוכא וטלולא. בפירושים של רש"י בחומש בכל שנה קח לך מפרש אחר, בשנה זו — מזרחי, ובשנה האחרת — קצור מזרחי וגור אריה, הרמב"ן בחומש הוא דבר גדול, ולמען השם כשתדרשו ברבים תעינו המקרא בנקודות, גם להזכיר שם בעל המאמר, וראה לעשות קבועות בבית הכנסת בערבית, כי בערבית יותר פנאי, כי כל מה שלומד האדם בביהכ"ס לא במהרה משתבח וראוי אחר שתמלאו כריסכם בתלמוד ובפוסקים הנני מצוכם שתלמדו חכמת הקבלה, כי אין אדם ירא שמים מי שאינו לומד חכמה זו, ספר „שפע טל" לברכה תלמדו תחלה מתחלה ועד סוף, כי הוא מדבר בלשון צה ומצוחצח, ואח"כ יהא לכם ספר „הפרס". האחזו בה ובה תדבקו ולא תזווו ממנה עד שתגמרו כמה פעמים."

מב

ענין גדול בניס. — סדר למוד: תחלה ויקרא ואח"כ מבראשית עד גמירא. במשניות סדר מועד וסדר נזיקין. אחר שיהיו בקיאים בהם יתחילו ללמוד גמרא וילכו ממעלה למעלה בזאת תורת העולה, גם תלמדו עמהם דקדוק, שידעו ויבינו נוכח, נסתר, יחיד ורבים לזכרים ולנקבות, וכשתזכו להיות בעלי הוראות אחר למוד טור יו"ר וב"י ראו שיהיה סביב לשלחן ערוך „תורת הטאת", „שערי דורא" באופן שיהיו שנונים בפיכם להורות. כשיש ספיקא תצרף לומדים עמך כדי שידברו עמך בזו ההוראה. כי כמה דברים טובים נמשכים מזה: הא', סיוע לבנין האמת, והב', כשהוא יראה שאתה שולח אחריו לסייע בהוראה אז יראה שאתה מכבדו וממילא גם הוא יכבדך, ובשעת פלפול אל תאמר לרעך דברי זלזול: עם הארץ או בור, אם לא כשתראה שהוא עיקש עמך שלא לש"ש, אמור לו אתה אינך יודע, או אינך

מבין, או הנח אותי, ותו לא. וכשתדרשו ברכים תרגילו עצמיכם שלא להאריך, כי לא ישרים בעיני בני אדם, אמנם תראו שיהיו מתוקים הפשטים ובפלפול נכון, ובכל דרש יצא איזה מוסר, כי זהו תכלית הדרוש, וה"ו להזכיר בדרוש שום איש מי שפשע נגדך, כי אין טוב יוצא מזה, רק מוסר כללי מכל החסרונות אשר תראה כימים ההם. הרם קולך והגד פשעם וברמו ובענוה".

פרק ששי

מצב החנוך בפולניא ובלייטא

מג

כבוד התורה בפולניא ובלייטא היה גדול מאד. מצב החנוך היה מצב איתן ומזהיר. החזיקו בכל לב בירי כל ילד ונער שנפשו חשקה בתורה. אם נמצא אברך בעל כשרונות טובים — ויהודי פולין ולייטא היו מוחזקים ל"בעלי מח" וחריפי השכל — אז היה בטוח כי תנתן לו כלכלתו ביד רחבה, לו גם היה עני ונעזב מאבותיו וקרוביו, עלם בעל כשרון, אשר היתה לו תקוה לבא למעלה גדולה במעלות התורה נקרא "בחור", ול"הבחור" היו יחידים או כל הקהלה ממציאים די מחיתו בהרוחה, או כי נמצא אב לבת צעירה, שהיה מחזיק אותו על שלחנו בחשבון, כי יגדל ויהיה לגדול בתורה והיה לו לחתן להגדיל כבוד ביתו, גם כשנשא הבחור אשה, לא הרל חותנו מתמוך אותו ולהספיק להזוג כל צרכיהם, למען יהיה לב חתנו פנוי רק לתלמוד תורה, ואם הצליח להיות גבור מנצח במלחמתה של תורה בימי הירידים בלובלין וביארוסלאב, ששם נאספו רבנים ולומדים, ראשי בית-דין וראשי ישיבות ובחוריהם ותלמידיהם — יצא מוכתר בעטרת "למדרן מופלג" מסוד חכמי תורה אלה, והיה מתעתד למשרת הרבנות, ובנוגע לחנוך הבנים נעתיק קצת מפנקס המדינה דלייטא תקנה שנ"ג משנת שצ"ט שנמצא שם הדברים האלה:

פנקסי הקהלות על החנוך.

מד

"גם כאשר ראינו קצת מלמדים מחנפים לאבי הילד וממהרים להתחיל עמו משניות בטרם ידע הנער המקרא על מכונו, גם מתחילים ללמוד גמרא טרם ידע ויבין המשנה, על כן עלה ונגמר, אפילו כשיתחילו ללמוד משניות לא ימוש המקרא מפיו, ויעשה לו קביעות למקרא בכל יום, ונס אחר שילמד גמרא יקבע יום אחד בשבוע למקרא, כאופן שלא ימוש המקרא מפיו" (עיין כנ"י לשפ"ר שנה ב' בחלק "אורות מאופל", עמוד 45).

מה

סדר למוד. — המלמד ורישי דוכנא תלמוד תורה ילמדו עם הנערים המובאים לבית המדרש אל "רבי"ת עם נקודות, סידור וחומש וכו' עם פירש"י וסדר התפלות בזמנם ודרך ארץ והנהגה ישרה, כל אחד לפי שכלו ומדרגתו. גם ילמדו עמם אותיות שנדפסים בהם ספרי לעז בלשונם, כדי שיוכלו לקרות בהם (בהספרים הלועזיים לדעת מוסר דרך ארץ ודרך ישרה, גם ילמדו עמם מלאכת הכתב כאותיות ובלשון לעז שאנחנו מדברים בהם, גם ילמדו עם המשכילים מתלמידים לוח הפעלים, כדי שידעו מהות לשון הקודש, עבר, הווה, יחיד, רבים, נכח, נסתר, שלמים, חסרים, כפולים, וכן כל הנזרות והבנינים. גם ילמדו עמהם מלאכת החשבון : חיבור, חיסור, כפל, חלוק וכו'. בא הנער לארבע עשרה שנה ולא יהיה מסוגל לגמרא, יתן לאיזה אומנות" וכו' (פנקס ישן מתלמוד תורה בקראקא, בקיום הג' רבי יואל סירקיש בעל ה"ב"ח ז"ש. ראה האסיף תרנ"ד בחלק הספרות עמוד 180).

בפולניא, אשר שם היה נפרץ למוד התלמוד, החלוקים והפולנים עפ"י מיסוד החלוקים הרקים ר' יעקב פולאק ז"ל, ופולולי אורייתא היו נהוגים בכל הישיבות, שם היו ושם נמצאו גם בן גדולי ישראל שהכירו ערך הפרושים הראשונים ויורו לתלמידיהם פירוש רש"י על החומש ראשית למודים לישראל. אחד מאלה היה אחיו של מהר"ל מפראג, הוא הגאון הגדול חיים ב"ר בצלאל, ונביא קטע אחד מהקדמתו לפירושו "באר מים חיים" על רש"י על התורה, דברים שמורים לנו דרכי הלמוד :

"כאשר נתתי אל לבי מצאתי כי הלמוד של בני זמננו קל מצד וקשה מצד. אם קלותה מפני רוב ההצעות שנמצאו עכשיו לפני כל איש ואיש, שלחן ערוך ועליו כל מיני מגדים שחדשו הראשונים וגם האחרונים, וגם מעשה הדפוס עד שמלאה הארץ דעה וכלם יודעים לדרוש מעל ספר, ואם קשותה — מפני קושי המושג, אם מפני חולשת המעיון, אם מפני טרדת הזמן, כי האדם נודד הוא ללחם ותאלצוהו השעה, ובין כך וכך התורה משתכחת ודברי הספרים כסתומין וכחתומין ולא יועילו עוד דברי המפרשים הראשונים אשר האירו עינינו כי יצטרכו פירוש לפירושיהם וכו', וזה לי ימים ושנים אשר תלמידי ורבים זולתם לדברי יחלו ואותי ידרשו מדי שבת בשבתו לשמוע מפני פירוש רש"י על החומש. כך קבלתי אותו בדיוק רב עם פשטים ובאורים נעימים מפני רבותי הזקנים וכו' ומלאתי רצון התלמידים החביבים המקשיבים לקולי לתת בכתב הדברים ששמעו ממני בעל פה".

ונפלא הדבר, כי גם בזמן שהוא, אשר התלמוד לבדו שלם עז עולמו של ישראל, הכיר גאון זה את ערך חכמת הדקדוק להתנוך ולהלמודים, ואלה הם דבריו בהקדמתו לספרו "עץ החיים" אשר חבר על דקדוק, והם בכתובים בננוי אוקספורד :

„כי שמעתי דבת רבים מגור מסביב, בן השפחה החריפה מגדף את בן הגבירה לאמר: היהודים האלה הם היו עם שפה אחת מימות עולם, ולשונם לשון הקודש היתה להם נחלת אבות, ועתה נשכחה מפייהם ומפי זרעם, ויחפאו על בני ישראל דברים אשר לא כן, ואמרו במל"א פו"ם כל העם הזה מקצה הוכו בסגורים, נלאו למצוא את הפת"ה, עשו זאת חק ומשפט שלא ללמד נערי בני דקרוק לשה"ק, לפי שהורס את מצב משפט התלמוד שלהם, וכנהנה דברי חרופים, וכשמעי את האויב מהרף ומגדף, חסתי על כבוד קוני ועל כבוד תורתו המחולל בפשעינו, ואשיבה חרפי דבר לאמר: הלא אין לכם מחכמה זו רק מה שגנבתם מספרי העברים הקדמונים קדושי עליון, כמו הראב"ע והקמחי וספרי רב יודא המדרקק הראשון הגדול, וספרי רבי יונא והאפור וכיוצא בהם הרבה מחכמי ישראל, והם ידעו קדושת התלמוד שהוא מיוסד על אדני פו משפט דקרוק לשון הקדש, עד שאמרו כי הרב הקדוש איש אלהי רב אשי ובני ישיבתו, כאשר התמו את התלמוד בהותם הקדוש, התמו עמו עוד ספר אחד על חכמת הנקוד ודקרוק לשון הקדוש והסודות היוצאים ממנו, וכל זה להודיע שמשולכות הנה אשה אל אחותה, ויתדיו יהיו תמים אל ראש העליון ברוך הוא, ואין זה רק בהיות הגלות הארוך המר והנמהר, נתמעטו הלכות מיום אל יום ולא היה בידם יכולת ללמד את בניהם כל החכמות, על כן ראו אבותינו הקדמונים ובפרט חסידי אשכנז למשוך את בניהם אחר התלמוד לבד ולהרגילם ולהנכסם אחר הספר הקדוש הזה, כי כלו בו חכמה ויראת השם במקום אחר, והוא הלחם והמזון האמתי אשר בצלו נחיה בגוים, ועם כל זאת יחיד הסגולה בכל דור שמלאו את כריסם מלחם התלמוד, לחם הפנים אשר לפני ה' תמיד, למדו גם חכמת הלשון בכלל שאר החכמות, גם חברו ספרים על זה איש לפי שכלו וכי אני הצעיר קנא קנאתי לה' צבאות ואמרת עת לעשות לה' ולהפך מעט זמן מלמודי וכי וקראתי שם השערים האלו „עץ חיים“, להיות חכמה זאת חכמת הדקרוק — כנגד חכמת התלמוד דוגמת האילן עם הפרי, וכמו שהפרי עיקר, כך התלמוד עיקר מן חכמה זו, וכמו שהאילן קורם לפרי, כן חכמה זו קודמת לחכמת התלמוד“.

פו

ה י ש י ב ו ת ו ר א ש י ה י ש י ב ו ת . — הישיבות בארצות פולניא היו המצוינות בכל תפוצות הגולה. הראשונים אשר הרימו מעלת הישיבות בפולניא היו ר' שלום שכנא, ר' שלמה לוריא (מהרש"5) ורבנו משה איסרליש (הרמ"א — שלשתם במאה השש עשרה). המה יסדו את הישיבות בפולניא.

„והיו בכל יריד ויריד כמה מאות ראשי ישיבות וכמה אלפים בחורים וכמה רבבות נערים“, וכבוד גדול היה לראש ישיבה בכל קהלה ודבריו

נשמעים הו לעני והו לעשיר ולא המרה איש את פיו, ובלעדו לא הרם איש את ידו ואת רגלו, והיה בידו מקל ורצועה להכות וללקות ולקנוס ולעשות חרפות לעוברי עבירה ולתקן תקנות ולגדור גדר להפריש מאסורי, ואפ"י כו היו אוהבים לראש ישיבה ומכבדים אותו מאד ומוה נתקנאו כל החכמים והיו לומדים בתמידות שיבואו ג"כ לידי מעלה זו, להיות ראש ישיבה באיזו קהלה."

והנה הגר"א מווילנא ז"ל אסף ברוחו כנסת חכמים אל דגלו אשר שקדו על תקנת החנוך ועל דרכי הלמוד ותחי ארץ ליטא למקום תורה חשוב גדול ונכבד עד מאד מאד. ובספר "בן פורת" (ווילנא, תרי"ח) הוא תולדות ספר ר' מנשה מאיליא, תלמיד הגר"א, שם נאמר:

"עוד זאת קבל מפי הגר"א, כי גם במשנה ההולכת בעקבי תורה שככתב, יש דרש ופשט, ורבות בעלי הגמרא הלכו לפעמים סביב פשט המשנה, וגלו לנו בפירושים אך את הדרש לבד, ואת הפשט הצפינו מאתנו" וכו'.

גם למוד הירושלמי, ספרא, ספרי, מכילתא ותוספתא נכנסו בתכנית הלמודים של הוגי תורה עליידי רבנו הגר"א, ומלפניו אך מעט מן המעט הבינו את התועלת הרבה הצפונה בלמודים אלה. ובבאורי הגר"א נמצאו קצת ענינים הנוגעים להחנוך, שנעתיק מהם לטובת החנוך.

הגר"א מווילנא על החנוך.

מו

"מה שהארם מרדק בלמודו מועיל לתקון המדות ומעשים טובים.

"כמו שבאומנות צריך ללמוד אומנות נקיה וקלה, כן בתורה יבקש למוד קל, שלא יהיה יותר מיכלתו ויקוץ בה, ונקיה — שלא יהיה בו פניה" (באורו לברכות, ס"ג). "וכן התינוקות לא יכבידו עליהם, כי אם בנחת, וליתן להם פרוטות, כי הלמוד אינו נקבע באדם כי אם בישוב ובנחת, וצריך שילמדו מקודם כל החומש, שיהיו רגילים כמעט בעל פה. (מכתבו בספר "עלים לתרופה"), "כמו שבלחם הגופני יש תבן ומוץ וסובין ומורסין וצריך לכמה מלאכות עד שיעשה לחם, כן בתורה שכתוב לכו לחמו בלחמי, וזהו כל עמל התורה להוציא הלכה ברורה, וזו"ש וקוץ ורדרד תצמיח לך ואכלת את עשב השרה, כועת אפך תאכל לחם, והלומד לשמה למה הוא דומה, למי שאכל פת נקיה לשובע, כן הוא ע"י לשמה זוכה להשיג אמתת התורה וגם תתקיים בידו."

השפעתו על החנוך היתה גדולה ועמוקה עד מאד, ואחד מתלמידי הגרא המפורסמים רבנו חיים מוואלאזין הפיץ את תורת רבו בין אלפי בחורי ישראל בישיבה אשר יסד בעיר וואלאזין, וישיבה שזכתה לחנך

ולחעמיד רכנים גאונים, שרי התורה, מורי ומאורי האומה, חכמים וסופרים, אנשי רוח בישראל.

מח

והנה הרב הגאון ר' יעקב דוד רידב"ז ז"ל, מחבר פירושים על הירושלמי ומיסד ישיבה בצפת, הניח צואה לבניו אחריו בסוף ספרו שו"ת "בית רידב"ז" (ח"ב ירושלים תרס"ח), יש בה תשעה סעיפים, ובהקדמתו אומר:

"אתם בני, אתם ידעתם אשר עמלתי הרבה לגדל אתכם לתורה וליראת שמים, ובאשר ת"ל זכיתי שעמלי עשה פרי, מובטחני שלא תשנו מכל מה שאצוה אתכם ותשמרו לקיים. לאחר אריכת ימי תזוהרו ביום שתאמרו קדיש ללמוד דף גמרא בזה היום, ואם תהיה ח"ו איזה סבה ותבטלו השיעור הזה, תזוהרו מאד שלא לומר קדיש בזה היום כלל, כי לא תעשו נחת רוח לנשמתו באמרכם קדיש בלא למוד דף גמרא בזה היום, וכו'. אני מצוה אתכם אשר תצוו את בניכם שיזוהרו לדורותם שלא ללמוד עם הבנות תורה, רק עברי טייטש, למען שיוכלו לקרות בספר צאינה וראינה, ובקב הישר וכדומה ולא יותר. ועם הילדים תמהרו מאד להתחיל פירש"י על החומש, אעפ"י שעדין אינם מוכשרים כ"ב לזה. והזוהרו עד מאד מההדר המסוכן המכונה מתוקן, ותדקדקו שהמלמדים יהיו יראי שמים", עכ"ל.

מט

סדר למוד של ישיבה. — בשל"ה בסוף תורה שבע"פ נמצא כתוב בזה"ל:

"מצאתי כתוב בדברי הרב ר' שלמה סודולי, כך היה המנהג בישיבת ספרד: לעיין בכל שבוע ושבוע בשני ימים שתי הלכות קצרות ולפלפל בה בכל מה שאפשר, כי בהלכה ארוכה אי אפשר לפלפל כפי הצורך, ובשאר הימים היו לומדים בקיאות, ובדרך הזה הפלפול והבקיאות היו עולים בידם, ועצה טובה היא לתלמידים לעשות הלכה קצרה בשני ימים בשבוע להכנס בעוץ הפלפול, לפי שהפלפול צריך מלמד, כי לא כתוב בספרים, אבל הבקיאות אין צריך מלמד, והדרך שהיה למורי הרב ר"י די לאון ז"ל שביום שני וביום חמשי היה לומד פלפול בהלכות קצרות, בפרק שהוא במסכתות אחרות, וארבעה הנשארים היה לומד הלכה בכל יום, הלכה ארוכה, ומפלפל בה קצת פלפול, והיה לומד רש"י כולו ע"ד הפשט בלא דרך פלפול, והדרך אזה יש בו תועלת גדול לפלפול ובקיאות. עכ"ל. ה' יראנו בתורתו נפלאות".

חלק שני

פרק שביעי

על החנוך הדתי

אמונה ודת

על פי גדולי חכמי ישראל.

ג

אשרי המאמין בה' בלב שלם ובנפש הפיצה, כבר אמר הנביא חבקוק (ב', ד') וצדיק באמונתו יחיה. ויש ברבריו אלה השקפת עולם שלמה, השקפה דתית פילוסופית. האמונה העמוקה יש בכחה להביא חיים, חיים שלמים וטהורים שיש בהם אושר ותכן וספוק נפשי גדול. וכבר אמר ראש המשוררים דרך אמונה בהרתי (תהלים קי"ט, ל') ונאום קצר וחד מלא יופי אנו מוצאים בכתבי הקדש על ערך האמונה, נאום שנאם יהושפט, הוא עמד ואמר: „שמעוני יהודה ויושבי ירושלים! האמינו בה' אלהיכם ותאמנו, האמינו בנביאיו והצליחו (דהי"ב כ' ב'). ובשעה שהנביא ירמיה נאנה על שפלות בני דורו הוא צועק מתוך עמק לבו: אבדה האמונה ונכרתה מפיחם (ירמיה ז' כ"ח) ולא לאמונה גברו בארץ (שם ט', ב'). מרגיש הוא הנביא את כל הירידה הרוחנית ושפלות הנפש של עם שלם אם אמונה אין לו. והושע הנביא אומר: וארשתיך לי באמונה וידעת את ה' (הושע ב' כ"א), צריך ללמוד, לדעת את ה', אבל יחד עם זה יש צורך באמונה עמוקה, דעת היהדות בלי אמונה ודת אין בה משום קיום האומה והרמת רוח העם.

נא

וכבר אמרו חז"ל ברוח קדשם, אין הגליות מתכנסות אלא בשכר אמונה וכו', גדולה האמונה לפני מי שאמר והיה העולם, שבשכר האמונה שהאמינו ישראל, שרתה עליהם רוח"ק ואמרו שירה, שנאמר ויאמינו בה' ובמשה עבדו אז ישיר משה ובני ישראל (שמות י"ד), וכן אתה מוצא שלא נגאלו אבותינו ממצרים אלא בזכות האמונה, שנאמר (שם ז') ויאמן העם (מכילתא, ילקוט שמעוני, הושע ב'). וההוא דאתי לקמיה דר' יוחנן, א"ל דרוש רבי, לך נאה לדרוש, כאשר אמרת כן ראיתי, א"ל, ריקא! אלמלא לא ראית לא האמנת? מלגלג על דברי חכמים אתה! נתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות (ב"ב ע"ה).

נב

לדעת הרמב"ם ז"ל מצוה להאמין במציאת ה' ושהוא ארון הברית, וזהו עיקר האמונה שהכל תלוי בו, והוא אומר: „ידיעת דבר זה מצות עשה“ (סי' כ"ה, יתרו) שנאמר אנכי ה' אלהיך (רמב"ם יסודי הדת, פרק א' ו'). ובספר המצות (מצוה א') הוא אומר, כי הדבור אנכי ה' אלהיך הוא צוי אשר צונו באמונת האלהות. ובגמרא מובא כי אנכי ולא יהיה לך מן התרי"ג מצות הוא, ומפי הגבורה שמעום (מכות, כ"ג).

נג

החכם השלם הראב"ע ז"ל חושב כי „אנכי“ הוא מצוה ראשונה, ממצות הלב, וטעם זה הרבה, שיאמין ותהיה אמונת לבו בלי ספק כי זה השם הנכבד שהוא נכתב ולא נקרא הוא לכבוד אלהים (פירושו ליתרו כ').

נד

הוא אומר „חייב אדם לתקן עצמו לדעת ולהכיר בוראו, (יסוד מורא, פ"א). גם הרמב"ן יהושע „אנכי“ למצות עשה כי יורה ויצוה אותם שידעו ויאמינו בה' וכי יש ה' והוא אלהים“ (פירושו ליתרו) ואף כי בעל „הלכות גדולות“, והרשב"ץ בפירושו לזהר הרקיע לאזהרות של שבועות, ור' אברהם קרשקש בספרו אור ה' הושבים שהאמונה אינה מצוה מתרי"ג מצות, אבל כלם כאחד מסכימים ומודים בלב שלם ובכל נפשם, כי האמונה היא יסוד ועיקר היהדות. ועיין בירושלמי שביעית פ"ה הלכה ג'.

נה

החוקר הדתי העמוק ר' יצחק עראמה ז"ל אומר: האמונה הבאה אחר החקירה והשלמת חסרונה, היא היותר חזקה והיותר שלמה והמיוחדת אל השרידים בלי ספק (עקידה שער ט"ז).

נו

הפילוסוף האלהי הרמב"ם ז"ל אומר, שאין ברצון הז"ל לסתום מעינות החכמה ולבטל השכל להשיג מה שאפשר להשיג אבל חושב הוא, כי חכמה זו היא רק בעד שרידים ויחידים סגולה אבל לא להמון עם (מורה נבוכים, חלק א' פרק ל"ב — ל"ה).

נז

ר' יחזקאל הלוי אומר „העיקר הגדול בקיום התורה הוא „אל תתחכם יותר“, כי ההתחכמות אינה מביאה אל רצון האל, והיובלים אנו להשען ולסמוך ולחאמין בקבלת זקנינו בנוגע לדת ישראל גם אם תתנגד להחקירה החפשית (כוזרי, מאמר ה', סימן כ"א).

נח

הרא"ש אבן תבון אומר „לא יתחכם יותר ולא יהרום להביט במה שאין ראוי לו בהנהגת השם ושמירתו לעולם איך היא. אבל יסמוך בדרכי

הנביאים שנאמרו מצד הנבואה והחכמה שנתנו מרועה אחד, ויאמין בכל אמונה קיימת, בלא הרהור רע, אחר שלא השיג זה ידיעה מופתית" (מלמד התלמידים, ד').

נב

והראב"ד ז"ל אומר: "בזמננו זה יקרה לפעמים מי שיעיין בחכמות מעט, ואין בו כח שיאהו בשתי ידיו שני נרות, בימינו — נר דתו ובשמאלו — נר חכמתו, אך כאשר ידלק נר חכמתו יכבה נר דתו (הקרמתו לספרו "האמונה הרמה").

ב

ומהר"י אלבו ז"ל כתב: "לא תכריח התורה להאמין דבר שהוא נגד המושכלות הראשונות, ולא דבר בדוי שלא יצויר מציאותו אצל השכל, אבל כל דבר שיצויר מציאותו אצל השכל אעפ"י שלא יצויר מציאותו אצל הטבע, כתחיות המתים וכל הנסוים שבאו בתורה, ראוי ומתווה להאמין בהם (עקרים, מאמר א', פרק ב').

כא

וה שם טוב פאלקורא אומר: "האדם חייב להשען על מה שנאמר בתורה ואין צורך להשען בשכלו, מפני שיש בתורה סודות אלהיות ילאה להשיגם השכל האנושי (ספר "המבקש", דפוס האג, צד ס"ו).

כב

והנה הרבה חושבים, הוגי דעות עמוקות ופילוסופים מבני אומות העולם הורו בנחיצות הדת והאמונה, והכרו לצורך זה ספרים ומאמרים חשובים, וראש החוקרים נעפמאן, למשל, הסיד מהסידוי אומות העולם ואהב את ה' בלב ונפש, והחכם האנגלי פאפץ אמר, כי רק הנעורים מחכמה אמתית הם בני בלי דת ואמונה. הוא היה אומר: "המעט מהפילוסופיא משכר ומזיק, ורק הרבה ממנה מפיג השכרות. והפילוסוף המובהק באקלא אמר: "נור אין ליכטער פילאסאף פערראכטעט די רעליגיאן, דער אכער, דער טיעפער אינים הייליגטהום דער נאטור דרינגט, פערעהרט זי".

כג

וכבר אמר רבנו סעדיה גאון ז"ל: "וקצתם ידעו וינסכו בדרכיה, אך לא השלימוה והיו מהאובדים" (הקרמתו לספרו "האמונות והדעות").

כד

והפילוסוף המוסרי ר' משה הפין ז"ל אמר: "לא ישא ה' פני איש אשר אין אמונה בו מכל וכל", "כאשר נקבעה אמונה בלבנו, אין להוסיף ולגרוע על פרטיה ותנאיה, כי התוכחה והחסרון בדבר תוליד מעט האמונה בו" (מלאכת מהשבת", בראשית ס"ה, האזינו י"א, ואתחנן א').

סה

המגיד ממזריטש ז"ל אומר: „יש בי מיני אדם המאמינים בהשית". א', שמאמין בהקב"ה מחמת שהולך בדרך אבותינו הקדמונים ועב"ז אמונתו חזקה. והבי, מי שבא אל אמונת הדת מחמת החקירה. והחילוק ביניהם: הראשון יש לו מעלה שאי אפשר לפתות אותו אף אם יאמרו לו כמה חקירות הסותרות אותו. כי אמונתו חזקה מאד, שלא תוקה לעולם, אבל יש לו חסרון שהאמונה אצלו מצות אנשים מלומדה, בלי טעם. והשני, יש לו מעלה, שמחמת שהכיר הבורא יתברך מכה גודל החקירה, חזקה אצלו האמונה שלימה באחבה גמורה, אבל יש לו חסרון שבקל יוכלו לפתותו, אם יביאו לו ראיות הסותרות יתפתה ח"ו, אבל מי שבי המדות בידו, אין למעלה ממנו. דהיינו, שסמך על אבותיו הקודמים כחזק וג"כ באה לו מחמת שחקר בעצמו. זו היא אמונה שלמה וטובה" („אור האמת", פרק א').

סו

וכבר קדמו הבעש"ט ז"ל כי האמונה היא גם כן יסוד החסידות ואכן פנתה. האמונה מחרבת עולמות ובונה עולמות. והוא אומר, כי „האמונה היא דבקות הנשמה בהקב"ה" (תולדות יעקב יוסף, נח, חיי, שמות. „דגל מחנה אפרים", עקב, וישלח, ושם לפורים. „פורת יוסף" לש"ת תקכ"א).

סו

וכבר קדמו בזה הרמב"ן ז"ל, באמרו: „כאמונה יעשה הנם" (רמב"ן, חוקת).

וכמה יפים הם דברי החוקר האלהי מהר"י אלבו באמרו: „האמונה בשם ובתורתו היא הנותנת שלמות בנפש ודבקות בעליונים עד שיכנע אליו הטבע לעשות רצונו, לפי שנפשו מתעלית על ידי האמונה במדרגה שהיא למעלה מן הדברים הטבעיים, ועל כן ימשול בה" (עקרים, מאמר א', כ"א).

סח

ורי נחמן מברסלב ז"ל אומר: „העיקר הוא האמונה. וצריך כל אחד לחפש א"ע ולחזק א"ע באמונה, כי יש סובלי חלאים שיש להם מכות מופלאות, והם סובלים החולאים רק בשביל נפילת האמונה, כבחנית (דברים כ"ח) והפלא ה' מכות גדולות ונאמנות וחלאים רעים ונאמנים, כי הם באים על ידי פגם אמונה, כי על ידי נפילת האמונה באות מכות מופלאות שאין מועיל להן לא רפואות ולא תפלה ולא זכות אבות, והוא מאריך הרבה בדברים עמוקים על ערך האמונה (ראה ליקוטי מוהר"ן תנינא, תקעו אמונה). והוא חוקר ואומר, כי אי אפשר לו לאדם לחיות כראוי בעולמנו בלי אמונה, אבל „על ידי נפילת האמונה מתחזקות אמונות כוזביות, כמ"ש (יהזקאל כ"ו) אמלאה החרבה, כשזה קם זה נופל (עיון מגילה ו'), כי עיקר קיום וחזק אמונות כוזביות הוא מנפילת האמונה הקדושה" (שם ד').

סס

הנה הרשב"א ז"ל, שאהב את החקירה בחכמות, כידוע, והיתה לו בזה שטה מיוחדת, נבדלת משטת שאר חכמי ארצו שעסקו בפילוסופיא הדתית, ובכ"ז הוא אומר: „כל שהקבלה הנתתו לא תנצחנו החקירה“, ו„כמו שהחקירה אינה משגת כמה דברים בטבע הנמצאות—ומי בא כבר בסוד האבן השואבת—כן אין להתחכם מצד החקירה על הדברים המקובלים באומה, ועוד למה נסמך על החקירה המבטלת את הקבלה, אולי החקירה כוזבת ממיעוט ידיעת החוקר, ואולי יעמוד חוקר אחר ויגלה סתירות כי שקדמו, כמו שקרה בשטות הפילוסופים שבטל המאוחר שטת הקודמים“ (ראה „מנחת קנאות“ סימן ב, שו"ת ח"א סי' ט, וראה „כד הקמה“ ערך אמונה, כוזרי מאמר א' כ"ז, ע"ז ע"ט, מאמר ד' כ"ז, מאמר ה' א, ב, ט"ז י"ז, כ.).

פרק שמיני

עקרי הדת

ע

נתקבלו בכל תפוצות ישראל שלשה עשר עקרין שיסוד הרמב"ם ז"ל בפירושו למשניות פרק חלק, ונוהגים לומר אחר תפלת שחרית י"ג אני מאמין, והם:

(א) כי ה' הוא בורא ומנהיג לכל הברואים והוא לבדו עשה ויעשה לכל המעשים.

(ב) שהבורא יתברך שמו הוא יחיד, ואין יחידות כמוהו בשום פנים, והוא לבדו אלהינו היה והוא ויהיה.

(ג) שהבורא יתברך שמו אינו גוף ולא ישיגוהו משיגי הגוף, ואין לו שום דמיון כלל.

(ד) שהוא ראשון והוא אחרון.

(ה) שלו לבדו ראוי להתפלל ואין ראוי להתפלל לזולתו.

(ו) שכל דברי נביאים אמת.

(ז) שנבואת משה רבנו עליו השלום היתה אמתית, ושהוא היה אב לנביאים, לקודמים לפניו ולבאים אחריו.

(ח) שכל התורה המצויה עתה בידינו היא הנתונה למשה רבינו עליו השלום.

(ט) שזאת התורה לא תהא מחלפת ולא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו.

(י) שהוא יודע כל מעשי בני אדם וכל מחשבותם שנאמר היוצד יחד לכם המבין אל כל מעשיהם.

(יא) שהוא גומל טוב לשומרי מצותיו ומעניש לעוברי מצותיו.

(יב) אמונה שלמה בכיאת המשיח, ואף על פי שיתמהמה עם כל זה אחכה לו בכל יום שיבוא.

(יג) שתהא תחית המתים בעת שיעלה רצון מאת הכורא יתברך שמו.

עא

מתוך ספר „האמונות והדעות“ של רבנו סעדיה גאון אפשר לעמוד על דעתו כי הוא חושב לעקרי הדת תשעה, והם: הדין העולם, בורא אחד, תורה מן השמים, בחירה חפשית, זכויות וחובות בעולם הזה, השארת הנפש, תחית המתים, גאולת ישראל, שכר ועונש בעולם הבא.

עב

רבנו חננאל מונה ד' עקרims: אמונה בהקב"ה, אמונה בנביאים, אמונה בשכר ועונש בעוה"ב, אמונה בכיאת המשיח. (בפירושו לשמות י"ה, ל"א).

עג

בעל העקרims חושב שלשה עקרims והם: מציאות השם, השגחה לשכר ועונש, תורה מן השמים. אבל רוב חכמי ישראל לא הסכימו על מנין של עקרims בדת, כי כל מצוה היא עיקר, ושאלו להרדב"ז ז"ל על איזה חשבון מהעקרims הוא סומד, אם על הרמב"ם או על ר' חסדאי (אור ה') או על הר"י אלבו — ס' העקרims — והשיב הוא ז"ל: „אין דעתי מסכמת לשים לתורה שום עיקר, לפי שכולה עיקר מפי הגבורה“. ואמרו חז"ל, כל האומר כל התורה כולה מן השמים חוץ מדקדוק זה מק"ו זה וכו' זהו כי דבר ה' בזה (סנהדרין צ"ט), וא"כ כל מצוה ומצוה היא עיקר ופינה וכו', ואיך נאמר דזו עיקר וזו ספילת ח"ו? I (שו"ת הרדב"ז סימן שמ"ד).

ודברים עמוקים ויפים עד מאד על הערך הגדול של אמונת ישראל ודתו תמצא בספרו של החכם שד"ל, ספר יקר ונפלא בשם „יסודי התורה“ עיי"ש.

פרק תשיעי

הדת והחנוך בישראל

עד

„חכמי אומות העולם התחילו להתחכם אל שאלת האמונה ביחס אחר לגמרי, לא ביחס ה„משכילים“ שלנו אל דתנו אנו. הם ראו, כי גם אחרי שהשקיעו מתנגדי האמונה כחות אדירים לבטל אותה, מטעמים ונמוקים שונים שהיו להם, — היא עדיין מושלת בעולם. החמון אינו רוצה ואינו

יכול להתקיים בלי אמונה ודת, וגם רבים מהמשכילים שלהם לא גמרו עדיין את השבונותיהם עם האמונה, ועל כרחם הודו החכמים, כי האמונה ישנה, שמציאותה אינה מתבטלת, ואי אפשר לבלי להתחשב עמה, כי היא פועלת בכל, וממשלתה תקיפה מאד.

עה

„היש עכשיו אישים שאין בהם רגש אמונה? — שואל רבו בספרו „הפסיכולוגיה של הרגשות“ — לא נדבר על דבר הדיוטים, טפשים, חרשים, שלא קבלו כל הנוד — נדבר נא על דבר איש נורמלי, שחי באיזון חברה, ולכל חברה הלא יש אמונה, אנכי נוטה להשיב על זה בחיוב, אעפ"י שאי אפשר לי עדיין להביא ע"ז ראיה מופתית. חסרון רגש האמונה הוא בעיני כעורון מוסרי או בחסרון רגש היופי, זהו חסרון בחיים של ההתפעלות (האפקטים).

עו

לנגה כותב בספרו „תורת החמירות“ ביחס לשאלת הדת:

„אם יש בני דעת כאלה שהם חיים בהתפעלויות כאלה, עד שמסתרת מעיניהם המציאות הרגילה, מדוע אי אפשר להם להשוב לאמת מה שחי בקרב לבם, מה שהוא תמיד נמצא ופועל? אמנם אִז צריך יהיה לפרש את השם „אמת“ בהשאלה, לא באופן הרגיל אצלם, אבל האמת שלהם עולה בערכה על האמת המציאותית שלכם... כשתבא אל המאמין באמת להוכיח לו, כי כל עיני אמונתו יוצאים רק מהסוביקטיביות בלבד, או ישלח אותך לעזאזל, אותך ואת הסוביקטיביות והאוקביטיביות יחד וימלא פיו צחוק בראותו, כי ברוח שפתים אתה הושב להפיל את חומת ציון הצורה, עדותם של הנביאים היא בעיניהם כאמת גמורה, כמו תשובה אריתמטית, שאמתתה כבר בחונה“.

ואמנם הכי יש אצלנו אמת שלמה? הלא כל המדעים הם רק קטעי אמת, פרורים קטנים, וכמה יפה כח פרורי האמת שלנו מהאמת החיה בלב אלפי רבבות בני אדם? ומה יהיה על הקשיות? — קשיות היו ויהיו, אבל כל הקשיות אינן יכולות להכרית את האמונה מקרב הלב החי, את הקשיות אפשר לפעמים לתרץ, אפשר גם להניח כתיקו, אבל האמונה איננה נדחית מפניהן. לרגע אולי תתעלם מאחרים ואחר כך היא נעורה שוב ואומרת: ראה, הנני קימת.

ולפיכך גם אחרי כל ההצים ואבני הקלע שזרקו בדת המבקרים הגדולים וולטר, רוסו, איבערוועג, שטרואיס ועוד ועוד, גבורי המדע והעט, עדיין גם אצל הנוצרים בתי התפלה מלאים מתפללים והכומרים ישקרו על עבודתם.

וגם בארצות היותר הפשיות למודי הדת לא פסקו, והדור הצעיר מתחנך בדת ומוצא בה כפוקו הרוחני.

עו

* * *

ואם אצל העמים האחרים, שאמונתם ודתם לקוחות מאחרים, כך, עם ישראל, שאמונתו ודתו הן מקוריות, נובעות מנשמת נשמתו ויש להן עבר של שלשת אלפים שנה, על אחת כמה וכמה, שהן כחות אדירים החיים ופועלים בקרבן בדעת ובכלי דעת, אפשר לאמר בבטחה, כי עם ישראל כל זמן שיתקיים תתקיימה בו גם אמונתו ודתו. אחרים אולי יצאו מן הכלל, מה שכמובן מזיק להכלל, ובפרט אם המעוט הזה הם אנשים אנטליגנטיים, בעלי מחשבה, אבל גדול כח העם לרפא את פצעיו ולהמשיך את קיומו.

עח

אצל עם ישראל לא היו האמונה והדת כמו אצל שאר העמים, מקצוע מיוחד, שאין לשאר מקצועות החיים כמעט כל נגיעה בו. אצלנו האמונה והדת הן הכל ובכל. נימי האמונה עוברים בכל הזיונות החיים שלנו, ובכל פנות שאנו פונים אי אפשר לנו לעבור בהסח הדעת ובשויון נפש על שאלת האמונה והדת.

עט

והאמונה בתור שאיפה ועצם נשגב בתור הדרכה להתקרב אל העצם הנשגב הוא קשורות יחד ואינן נפרדות זו מזו, בקשו כבר אחרים לברא "אמונה צרופה" והעלו חרס בידם. האמונה הצרופה שהמציאו היתה רק שטה פילוסופית, מעין אותן השטות הנוצצות ונובלות ושאין דבר התלוי ברגש החי כמו האמונה. הדת לא נתהוותה מאליה. נשמת העם יצרתה, קדושה ואלהית היא, ואינה נכנעת לפני הנחות הפילוסופיה. יש בדת ענינים שאפשר ליחסם אל תורת המוסר, אל תורת היופי, אל הלאומיות, ועוד לכמה ענינים, אבל טעות תהיה בידינו אם נבקש להעמיד את הדת על דבר זה או זה בלבד או על שניהם יחד, — האמונה והדת ענינים חיים המה, והחיים שזורים מאלפי רבבות נימים הסמוים מן העין; כמה שאפשר לנו לכאדם — נבארם, והשאר אולי יבואו אחרים ויבארו. רבותינו דרשו טעמי מצות, אבל הם כונו רק לקרבן אל השכל עד כמה שאפשר, ומעולם לא חשבו לעשות את "הטעם כעיקר".

הטעם אפשר שיתבטל ולעיקר אפשר שימצאו טעם אחר. ובאמת לכשתעייין תמצא שגם גדולי המאמינים שלנו היו חוקרים ודורשים, ולפעמים היו עולות על לבם שאלות קשות, אלא שהאמונה בכל זאת הכריעה את

הכף ובקשו תירוצים לקשיותיהם, ולפעמים מצאו תירוץ מספיק ולפעמים תרצו בדוחק (מספרים כי משכיל אחד בא אל ר' מענדל הליובאוויץ וצ"ל ושאל אותו איזו קושיא חמורה. ר' מענדל ענהו. ואחר כך פנה אליו ואמר: מדוע זה אָנו מבקשים תרועים, ואתם — רק קושיות? ...!)

* * *

פ

אולם אעפ"י שהאמונה והדת טבעיות הן לנו, בכל זאת הן דורשות טפוח והדרכה ע"י אנשי לב, שדעתם יותר צלולה ומיושבת. האמונה והדת בזמן שהן מפותחות יפה, הרי הן נעשות לכה תרבותי גדול המביא ברכה רבה. אבל כשהן עזובות בלי כל חנוך, בלי כל הדרכה, מביאות לפעמים הפסד רב. רגש האמונה הוא היותר אדיר באדם ובזמן שהוא גדל פרא, גדול קלקולו מאד. האמונה והדת שלנו, שיכולות לתת לאדם אומץ ושמחת חיים, בטחון וסבלנות, יופי ורוחב לב, יכולות להיות, בזמן שהן עזובות לנפשו, בלי חנוך דתי הנון, למקור של עצבות, פחדנות, סגפנות ורשלנות. וזוהי חובת החנוך: החנוך צריך לטעת את האמונה, "לגדלה", לחנכה ולחכמה" ולהדריכה בדרך ישרה על פי רוח התורה, שתביא ברכה למחונך בפרט ולעם ישראל בכלל.

פא

המחנך והפרגון שחושב לבטל את האמונה לא יצלח, מפני, שכמו שאמרנו, האמונה תבוא מאליה ורק תתלבש באותה הצורה החיצונית, שתנאי הסביבה יגרמו לה — ודבר זה מסוכן הוא ועלול הוא להביא גם עד הגבול, אשר משם לא ישובו בנינו אלינו...

פב

המחנך, תהיה השקפתו הפרטית על האמונה והדת מה שתהיה, צריך הוא, אם הוא מחנך עממי, להתאים את החנוך להדרישות העממיות, שלא לקלקל או להמיר ולזיף את האידיאל של העם, עליו למלא בתם לבב את הובתו, הובת מחנך עממי. העם הוא מאמין ובעל דת, ואת אמונתו ודתו הוא רוצה להנחיל לבניו, והמחנך צריך למלא דרישה זו בלי התחכמות יתירה, ואין לו למחנך רשות מוסרית לקבל מהעם כסף ולתת לו תחת אמונה ודת השקפות שלו, איזו מהן, ואפילו ציוניות או לאומיות. הציוניות אמנם תופסת מקום חשוב בתוך אמונתנו ודתנו, אבל איננה יכולה למלא את חסרון האמונה והדת, וכן גם הלאומיות. אפשר להרחיב, כשהשעה צריכה לכך, את דרישת הציוניות, את דרישת הלאומיות, אחרי שהן באמת מקצעות מדתנו, אבל להסתפק רק בהן ולחשב לבנות אותן על חרבן הדת, לא יצליחו בשום אופן. האמונה היא יותר אדירה ויותר כוללת מכל מקצוע אידיאלי, והעיקר,

שהיא דרושה להעם יותר מהכל, ועליה מסר תמיד את נפשו. בודאי טוב יותר, אם המחנך בעצמו הוא איש דתי, כי אז נכנס הרגש החי שבלבו אל תוך לב התלמיד, אבל אין לנו אפשרות לברק בענינים כאלה. יותר טוב לסמוך על המחנך הישר, אעפ"י שבעצמו אולי אינו מאמין, שהוא יחנך בודאי ברוח העם, שהוא דתי, מאשר לקבל איזה צבוע, שיראה פנים כפנחס ויעשה מעשה זמרי, אבל אין צריך לאמר שזאת אפשר וצריך לדרוש בכל תוקף, שיחדלו מחנכי ילדינו „החדישים“ מהלחם נגד הדת. האמונה והדת שלנו אינה מזקת למדעים האנושיים. אפשר להיות חכם מדעי, במלוא מובן המלה, ויחד עם זה יהודי נאמן לה' ולתורתו. ואיש ישר בודאי אפשר להיות כשנזהרים במצוה קלה בכחמורה.

פג

כללו של דבר: חיי עמנו קשורים באמונה ודת כשלהבת בנחלת, ומי שמקבל עליו את החובה הקרושה לחנך את בני העם מחויב להתחשב בדבר זה ולעבוד ברוח העם. החנוך הציוני והלאומי הם לפי השקפת עמנו ענפים מהדת שלו, וגם הם צריכים להיות מלאים אש דת, אולם חנוך לאומי ציוני בלי דת הריהו ענף נכרת משורש החיים, וכל התחבולות לא יועילו להחיותו, והמחנך הלאומי-הציוני צריך לשים לב לזה כדי שלא יהיה עמלו לריק" (א. ז. רבינוביץ, „החנוך“).

פד

הדת והטבע — בשעה שהאניה הפליגה בים והמלך הגבור המפורסם נאפוליון מלך הצרפתים נסע באניה זו לסט. העלענא, וראה את הכוכבים בשמים מבריקים ומזהירים ומתלחשים ברחבי אין קץ, הרים את ידו לשמים באישון לילה ואפלת הים וקרא בהתרגשות מרובה: „אכן יש אלהים, שברא כל אלה!“ ובודאי השפיעו עליו בלא יודעים דברי התרגשות של המשורר האלהי: כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך ירח וכוכבים אשר כוננת מה אנוש כי תזכרנו“ וכו'. והאדם מכיר את אפסותו הוא, ורגשותיו מתחילים להתעלות בקדושה עליונה, והוא אז כולו דתי, וכדברי הרמב"ם ז"ל „כשיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים (של הקב"ה) ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד, צמאה נפשי לאלהים לאל חי, וכשמתחשב בדברים האלו עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד וידע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד, כי אראה שמיך“ וכו'. ולפי הדברים הללו אני מבאר כללים גדולים ממעשה רבון העולמים כדי שיהיו פתח למבין לאהוב את השם, כמו שאמרו חכמים בענין אהבה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם (רמב"ם הלכות יסודי התורה, פרק שני, הלכה כ').

פרק עשירי

נחיצת הנודד דתי מנקודת ראות פרגונית

פה

סופר עברי כותב מכתבים לבת ישראל על ערך החנוך הדתי, והוא אומר: „גרעין הרגש הדתי חי וקיים בלב בני האדם מעולם ולא יסוף לנצח. האמונה לא רק קדמה להדעת אלא היא גם סופה של הדעת. הכפירה בעיקר לא היתה ולא תהיה לעולם סימן מובהק להשכלה נמורה, אדרבה, גדולי החכמה והמדע בכל הדורות היו בעלי רגש דתי כביר ועמוק, וארון אלהים“ שוכן תדיר בתוך „קדש הקדשים“ שבנפשם, הלא סוף סוף רק בעל השכלה דלה וקלושה מאד יכול להשוב בקלות דעתו, שהכל גלוי וידוע לפניו ואין נסתר מנגד עיני רוחו ויודע הוא ומבין לפתח כל חידות העולם. ובאמת אחרי כל ההתקדמות של שכל האדם ואחרי כל התרחבות האפק הרוחני של בינתו, לעולם ישאר מרחב אין קץ מעבר להכרה האנושית, שאינה יכולה ולא תוכל לנצח להגיע לעצם הטמיר והנעלם המפלא ממנו בהכרה, וכי תעלה על דעתך אפילו רגע קל, שבזמן מן הזמנים יגיע כחו של האדם למדרגה עליונה ויוכל להקיף בשכלו המצמצם „מה לפניו ומה לאחור“ ולהשיג מהותו של „מה שאחר הטבע“ של „אין סוף“ במקום ובזמן, או לבוא עד תכונתה של „סבת כל הסבות“? ...

ואם אדם בא בשנים ובנסיונות החיים המרובים, בעל שכל מפותח שיודע ומכיר חוקי הטבע והליכות העולם, אי אפשר לו להתקיים, ביחוד בשעה של הסתכלות פנימית ו„חשבון הנפש“, בלא השראת השכינה של אותו הרגש הדתי, הטמון בעמק הלב ומתגלה אצל כל אחד ואחד בצורה מיוחדת לפי רוחו ומדרגת השכלתו. — על אחת כמה וכמה התינוק במחו הרופס ושכלו הרך והפשוט, שאינו יכול בשום פנים להשיג דבר היוצא מגדר הפשיטות, איזה מושג מפשט ומרכב כל שהוא הצריך חקירה ועיון.

פו

כבר הורה חכם (ספנסר) „התפתחות נורמלית של טבע בריא היא לעבר בהדרגה, בדרך קצרה, כל המדרגות שעבר השכל האנושי בהתפתחותו של כמה מאות שנה“. החנוך באופן זה צריך להיות מחזור הדרגי של הציביליזציה העולמית בזעיר אנפין. אין ספק, שאותו המחנך הכפול והמזרוז, האומר בהפזו להרים את חניכו הקטן למעלה בתנופת יד קלה ולהעבירו ממדרגה התחתונה של סלם ההתפתחות למדרגה העליונה בטיסה אחת — את נפש התינוק הוא חובל.

פו

נחיצות חנוך דתי מהשקפת הפרנוגיה—על שלשה דברים העולם הקטן של נפש האדם עומד: על השכל, הרצון, והרגש. השכל והרצון הולכים ומתפתחים באדם עד גמר בשולם בשנות העמידה, והרגש הטבעי, הפשוט והבריא, הוא השליט בו בשנות חייו הראשונות, אותו הרגש הרבה יסודות של מסתורין דתיים מרכבים בו, שצריכים טפול וטפוח, וכל הבא לשדר את מערכות הטבע של התינוק ומשתדל מחזק יד להרחיב את אפקו ולהביא לתוכו דוקא השקפת עולם צרופה, שכלית ומדעית, כביכול, בלא תערובות קלה של רגשי דת ובלא מעטה מסתורין של קדושה—מהומה הוא מכניס לראשו ולבו של הקטן ומחריב בידיו את העולמות העליונים שלו, מוציא ומריק מכל קרביו את תמצית הלחלוחית הטבעית, והפרחים היותר יפים ומלאי חן ייבשו בלא טל ילדות ותיכף לצמיחתם יגיע להם תור כמישה וקמול.

כן הוא הדבר, אבן מאסו הבונים, החפשים הקצונים, היתה מעולם וצריכה להיות לעולמי עד, ראש פנה בכנין החנוך.

פח

החנוך הדתי ונשמת התינוק. אותה הרוח המרחפת על פני האגדה הביבלית, התלמודית והמדרשית, ואותם המושגים „הקדמונים“, לדרגא, על אלהי השמים והארץ, יוצר הכל ורבונו של עולם, אבי כל האבות ומלך כל המלכים, היושב על כסא רם ונשא בשמי שמים ומשניח בעין פקוחה על הארץ ומלוואה, בוחן ובודק גנזי נסתרות שבלב, כועס וזועם בכל יום על מעשי בני אדם ועלילותיהם, מתרצה ומתפיש בתפלה ובתחנונים ומטה כלפי חסד לכפירת פשע, וכיוצא באלה—כמה תמימות ילדותית ופיוטית כאחת שפוכה עליהם! ואין טוב לו למחנך אלא לתת לפני חניכו הקטן בלא התחכמות והתפלספות יתירה את מלך עליון וארון עולם, ביחד עם מושגי הדת התלויים בו בדמותה ובצלמה של האגדה, שמתאימה כל כך לנפש הרכה של התנוק למלא את כל חללה של זו ולהחיותה ולהפרותה לברכה כל הימים. וכך היא גם ביתר מסורות-אבות. אותן המסורות הקדושות העוברות מדור לדור מאבות לבנים ומחברות בקשר אחד כללי את שדרות כל הדורות ומטביעות בהן נשמה אחת, חלק אלוה ממעל.

פט

החנוך ומצומצומות משיית. אולם לא בדברים בלבד אפשר להם להמחנכים להשיג את מטרתם ולמלא את נפשו של חניכם מושגים ורנשות דתיים. גם בדבר זה ודאי זקוק הילד להשפעה מעשית ומוחשית מצד המחנך, האומר להכניסו תחת כנפי השכינה ולהשרות עליו משנות חייו הראשונות רוח דתי—דברים בלי מעשים פורחים הם באויר ואינם נכנסים

אל הלב להכות שם שורש במעמקים, ורק בכח המעשים להכניס זרם של חיים לתוך הרברים ולהכשיר את לבו של התנוק לקלט אמונות ודעות. הדעות המפשטות והנאצלות אינן אצל רוב בני אדם אלא צל כהה, צל עובר וחולף, ורק הרבר המוחשי והמעשי יוכל להביא את האדם בכלל, וביחוד את הקטן, להרגיש המפשט והשגת הנאצל, ולפיכך החובבה מוטלת על המחנך, להנך את הקטן בשנות ילדותו בקיום המצות המעשיות והמנהגים הדתיים, שיש בהם כמדה מרובה הוד ופיוט רוחני, ושמשאירים רושם אדיר וקים בלבו הרך הנוה לקלט רשמים, ורוחם המשיכי-נפש, נשמר לאורך ימים. צריך להוליכו אל בית מקדשנו המעט, לבית הכנסת, כדי לשמוע אל הרנה ואל התפלה של הגדולים בקול המון חוגגי, עוד קודם שידע לחתפל בעצמו ותהא נפשו בראשית הויתה ספוגה אויר רוחני, המכלכל ומחיה אותה בקדושה וטהרה, ועל הכל יש להקפיד ולדקדק מאד בשמירת יום השבת ויתר הימים הטובים, ימי החגים והמועדים.

פרק אחד עשר

החנך והשבתות והמועדים

א

הרשמים החביבים והקדושים של ימי השבתות והמועדים בבית הורינו נשארים חקוקים וקבועים בנפש פנימה, ועד היום נפשנו מלאה זיום וקסמי הודם גהדרם. הזכרונות הנעימים ביותר מימי ילדותנו הם זכרונות אותם הימים המיוחדים והמיוחדים מכל ימות השנה, ימי חגיגת קודש והשראת נשמה יתירה. הן לא בית הכנסת ולא בית הורינו בלבד היו מלאים אורה וחדוה, אלא כל הבריאה כולה, השמים והארץ וכל צבאם, כל רחובות העירה ומלואם, — הכל לבשו צורה חגיגית וענו ואמרו שירה נשגבה משמחת לב ונפש. הרושם הקדוש והעמוק של אותם "הימים הטובים" לא ימחה מלב כל ימי צבאינו על הארץ.

והאם אפשר הרבר להעביר קו כהה על הרפים הראשונים היותר יפים מספר החיים של התינוק העברי ולטשטש אותם טשטוש גמור, כדרך ההורים בימינו, השוללים מבניהם הקטנים את היופי וההוד של קדושת המועדים ויתר מנהגי-הדת וקבועים את נפשם?!

א

השפעת החנך הדתי על האבות והבנים. — תאמרו: אנו אין לנו עכשיו אותה התמימות הקדושה של אבותינו, שטבעה את חותמה

בשלמות נמורה על חיי בני ביתם, וכיון שחסרה לנו תמימות זו אי אפשר שלא ירגישו בנינו את הלקי והזיוף במעשינו, אבל, התכוננו נא ותבינו, כי העיקר הוא כונת הלב הרצויה. ודאי, אם בא האב לעשות אחת הצירומניות הרתיות במין קלות-ראש ובלא רגש פנימי, כאילו אומר לצאת בחפזון ידי איזו חובה טורדת, ולהפטר מענשה של זו — הריהי כל עיקרה כגוף מת בלא נשמה ואין למעשהו זה שום ממש ורשמו אינו נכר כלל, ואפשר שמלבד שלא יועיל עוד עלול הוא להזיק. לא כן האב היודע ומכיר היטב את ערכם של מעשים כאלה וגורל חשיבותם בחנוך הרוחני של בניו, הוא אינו עושה אותם כדרך „מצות אנשים מלומדה“, אלא משתדל להכניס בהם חלק מנפשו, ופעולתו על חושי התנוק רבה ועצומה, ובאותה שעה יתפעל אף הוא בעצמו והרבה מן התמימות הנחמדה של הקטן שלפניו תעבר ותנוח גם עליו. הנה חגיגת „סדר“ של פסח, לדוגמא, כמה מסוגלה היא להשפיע שפע רוחני על הילד, להלהיב ולרומם את רוחו. וכי אפשר הרבה, שאותו הנוגה המבריק והמקסים שמוזהר בהוד עליון מתוך עיני הכרוב הקטן, החוגג בכל נפשו ומאדו, לא יעבור גם אל הגדול להשרות אף עליו השראה חגיגת מיוחדת ולהכשירו לכך שיהא נהנה מזויו השכינה המרחפת על פני הבית והמסובין? וכך הוא בהרבה ממעשי המצות והמנהגים הדתיים: התחיל בא להשפיע ונמצא משפע. התנאי העיקרי הוא, שיהא הרבר נעשה בלב שלם וברצון תמים.

צב

ה ח נ ו ך ה ד ת י ו ה מ ו ס ר. — יש להאריך הרבה מאד על מעלתו של חנוך זה, חנוך דתי, כראש פנה כתורת המוסר. סוף-סוף עקרי המוסר ויסודותיו זקוקים לחנוך בלב החניך על ידי צנורות ההשפעה של אבטוריטט נבזה מעל גבוה, שאין נסתר מנגד עיניו, ורק בכח חדת משתרשת תורת המוסר במעמקי לבו של החניך, עד שתוכל לעמוד בפני כל הרוחות שבעולם, שיסתערו עליה בימים הבאים, ימי מלחמת החיים, להזיז אותה ממקומה.

צג

ה ח נ ו ך ה ד ת י מ ש פ י ע ע ל ה ל א ו מ י ו ת. — החנוך הדתי, מלבד ערכו הגדול כשהוא לעצמו, עוד מרבה חשיבותו בהשפעתו הלאומית על החנוך, שהרי הדת והלאומיות, ביחוד אצל עמנו בני ישראל, אחוזות ודבוקות הן זו בזו, ואפילו במקום שאין הרבק נראה כל כך לעין הרואה, יש הרבה חוטים פנימיים וקשרים נסתרים, שמאחריים ומחברים אותן, ואי אפשר לשני תחומין הללו שלא יהיו יונקים זה מזה במעמקים.

צד

ה ח נ ו ך ה ל א ו מ י. — החנוך הלאומי הוא עמוד התוך שעליו נשען בית ישראל, וכל המוזלזל בחנוך מצד זה, מלבד שנדול עינו ננר עמו, עוד

קובע הוא את נפשם של החניכים, שהיא נעשית על ידו בהכרה פנומה ולקויה, חולנית ואי נורמלית לכל ימי חייה.

מרובים הם האבות בתוך אחינו בני ישראל בדורנו, שאינם מבינים ואינם מרגישים כראוי את גודל ערכו והשיבותו של הנוך הבנים ברוח לאומית מראשית ילדותם. אין אני מדבר כאן, כמובן, על אותם תהורים המתכחשים לאמתם ומשתדלים בכונה שבניהם יתכולו בעמי נכר, ואפילו לא על אלו שמתיהסים לכל ענין זה בקרירות רוח גמורה ואחת היא להם אם חזק או רפה הקשר שבין בניהם ובין עמם, דברי מכוונים דוקא להורים בעלי רצון לאומי, כביכול, המבקשים שבניהם ישארו קשורים ודבוקים בעמם — גם בתוך אלו אפשר למצא רבים המתיהסים לחנוך הלאומי של הבנים בקלות דעת שאין, לה כפרה. מה לנו — אומרים הם — לעסק ולטפל טפול מיוחד בדבר זה, שאינו עלול להשתמט וסופו לבא ממילא? יגדלו תתינוקות ובודאי ירגישו ויכירו בעצמם שיהודים הם, בנים לעם ישראל, שדמו נוזל בעורקיהם. אולם כל האומר כזאת, אינו אלא טועה טעות גסה, שיכולה לגרם ולהביא תוצאות מזיקות. כשב ששרשיו של האילן מראשית גדולו הולכים ומתפשטים למטה, במעמקים, במהשכי תחתיות הקרקע, ורק לאחר זמן התפתחות מרובה הוא עושה פרי, שמתגלה ונראה על ענפיו למעלה לעין השמש, כך צריכים שרשי הרגש הלאומי להתפשט במעמקי הלב הרך של התנוק זמן רב קודם התגלותה של הכרת השכל בדבר הזה. והשרשים הללו אינם מתגדלים כראוי מאליהם, אלא זקוקים הם לטפוח וטפוח והשקאה בעתה מצד המפקה על המטע הרך.

צח

אהבת האומה בחנוך. — מה חזק ואיתן יותר מהרגש הטבעי של אהבת בן להוריו? „ואהבת את אביך ואת אמך“ לא נאמר בתורה, אלא: „כבד את אביך ואת אמך“, מפני שאהבה זו הרי באה בדרך הטבע מאליה, ואין מצוין על דבר טבעי, ואדעלפיזיכן גם אהבה טבעית זו אין סופה להתקיים ועתידה להתנדר ולחלף כלייל, אם התנוק נתק מזרועות הוריו ומבית אבותיו ומתגדל ומתחנך ומשתקע במקום רחוק מהם אצל אנשים זרים. הנה, למשל, בן יקור לאמו, אלמלי, למשל, היו נוטלים אותו בזרוע מחיק אמו מיום צאתו לאויר העולם והיה נתון בחיק נכרים להתגדל על ברכם ולתהנך אצלם, או אפילו אחרי שכבר ינק מהלבה ואחרי שנמצא הרבה זמן בקרבתה תדיר ואהבת אם הטבעית כבר נתחזקה במדה מרובה, אלמלי נטל מביתה בקטנותו והיה מתגדל כמה וכמה שנים ברחוק מקום ובהיסח הדעת ממנה ולא יראה את פניה כל אותן השנים הרבות — האם לא תחלש ותרפה אהבתו אליה? והאמנם לא יכול הדבר בהמשך הזמן להגיע לידי כך, שאמו יולדתה תהא נחשבת בעיניו כאשה זרה וחוטוי הקשר הטבעי

ינתקו והיו כלא היו? ומה יועיל לחבר את הקרע אם לא יביאהו לבית אמו לאחר זמן רב כשהוא גדול ובא בימים ויאמרו לו: „הרי אמא לפניך, ואהבת אותה בכל לבבך ובכל נפשך, כי כך חובתך בתור בן לאמו“!

ואם באהבת בן להוריו כך, על אחת כמה וכמה אהבתו לעמו, אם יאמרו המחנכים: „עוד היום גדול“, זה הקטן יגדל ודעתו תתרחב, ורק אז, כשיהיה בר דעת שלמה והבנה גמורה נטיל עליו חובה נעימה לאהוב את עמו — לא יועילו ולא יצליחו כלל, מפני שאהבה אינה תלויה בהרחבת הרעת, וחבה יתירה הריהי נובעת מתוך מקור פנימי שבלב, ואינה באה לעולם בתנופת שרביט־קסם, על ידי צווי מחלט מן החוץ או מתוך הכרת חובה רבה.

צו

הרבה מדרגות במדת האנכיות הטבעית של האדם, זו רחבה מזו, מתחילה בא ה„אני“ העצמי, ואחריו ה„אני המשפחתי, ולבסוף ה„אני“ הלאומי, שהוא ההיקף הקיצוני והרחב ביותר בממשלת ה„אנכיות“, וכשם שאדם קרוב אצל עצמו ומשפחתו, כך צריך הוא להיות קרוב לעמו מראשית ילדותו. קרוב לעמו כיצד? מתגדל התנוק ומתחנך לא כבן אדם כללי סתם, בעל חי מדבר, אלא ברוח לאומיותו הפרטית ובהשפעתו שאינה פוסקת, מאליז מובן, שאין להטיל חובה על המחנך שיהא מעורר את הניכור ומזכירו בכל שעה ושעה: „ידוע תדע, שאתה בן עם פלוני ופלוני“ וכיו. בהזכרה זו אין צורך כלל, שאין צריכין להזכיר את הילד תמיד על הוריו. לא מתוך הודעה והכרזה מן החוץ, אלא מתוך רגש טבעי פנימי תחילה ומתוך השפעה תמידית, שבאה אחריו, לחזק אותו הרגש ולהאדירו — נעשה האדם קרוב לעמו וקשור אליו קשר אמיץ, קשר חי וקיים לעולם.

פרק שנים עשר

הערך הלאומי של בית הכנסת

צו

הנה החנוך בהליכה לבית הכנסת ושמיעת הרנה והתפלה של החזן והקהל, את ערכו הדתי של דבר זה כבר הזכרנו, ומה גדול ורם גם ערכו הלאומי! שם בבית המקדש המעט, מקום מקלט רוח האומה ומבצר מעוזה, יתרגל הילד לשמוע את קול דפקו של לב אומתו, וגם לבו הקטן מתחולל לרפק עמו יחד וכל עצמותיו תאמרנה: עברי אנכי!

צח

הערך הלאומי החנוכי של השבתות והמועדים. — והנה ימי השבתות והמועדים, שכבר נגענו בערכם הדתי — מי יתנה תוקף תשיבותם הלאומית? יום השבת, שהעידו עליו חכמינו הקדמונים שהוא מתנה טובה לישראל מבית גנזיו של הקב"ה, ושהוא מעין עולם הבא ומחדש את האדם מישראל בנשמה יתירה — זה היום הגדול והקדוש, צריך להיות בבית כל איש ישראל מיוחס ומכובד מכל שאר ימות החול, הדלקת נרות של שבת תכנים בו נצוצות של אור יקרות לתוך לבו של התנוק. סעודה של שבת ובכלל האויר החגיגי של יום המנוחה השלמה יספיקו לרוחו מזון רוחני במובן הלאומי, ופרטי המנהגים היפים של החגים והמועדים, כגון של פסח, פורים, חנוכה וגו' — מה גדול ורב כחם, אם ההורים אינם מזלזלים בעשיתם, לתת לחושי התנוק הנוחים להתרשם די־ספוקס רשמים לאומיים איתנים וקיימים. חגיגות כאלו, מלבד שמביאות לילד עונג של שעשועים ושמחות, מרובה ותקיפה עליו השפעתן הלאומית. אינו דומה חג פרטי מיוחד לאותו התנוק, כגון חגיגת יום הולדת שלו וכדומה, לחגים כלליים של כל העם, החגים הכלליים, המשותפים לכל בני האומה, מסוגלים לקשר את לב החונג היחיד אל הכלל כולו ולחזק בקרבו על־ידי זה את הרגש הלאומי במדה מרובה.

צט

הערך החנוכי־הלאומי של הצומות. — גדול ערכם גם של ימי הצומות. אין להטיל, כמובן, חובה יתירה על התינוק לענות בצום נפשו, אבל חושיו הערים בודאי יקלטו השפעה לאומית אם יתנו לו באופן זה או אחר להרגיש קצת את אבלות היום. אם תאמר לו, לדוגמא, אמור־חנכתו: היום יום אבל לעם ישראל ולפיכך לא נלך לטייל וכדומה, ובאותה שעה תספר לו בסגנון הראוי, לפי כח השנתו והבנתו את דבר האסון הלאומי שאירע בו ביום כימי קדם, ביחד עם האגדות הקשורות בו, אותן האגדות שמושכות כל כך את לב התנוק ועושות עליו רושם נכר וקים.

האגדות

ק

ענין האגדות של העם הוא בכלל יסוד חשוב מאד בחנוך הדתי־לאומי. לספר באזני התנוקות על המאורעות הנפלאים כחיי העם בדורות הקדמונים וביחוד על חיי אישי העם בצרורה האגדות היפות התלויות בהם — דבר זה הוא אחד מן הדברים שהשפעתם מרובה על לבות הקטנים ומועילים בודאי לקשר אותם אל אומתם. "תורה שבעל פה" זו צריכה להיות קודמת ל"תורה שכתב", לקריאה בספר. אזניו של הילד הקטן הרי הן פתוחות תמיד להקשיב

ולקלט אגדות נאות, שנפשו הרכה נמשכת אחריהן והן עושות עליו רושם נכר וקבוע, ומה טוב וחשוב במובן החנוכי והלאומי, שהרשמים הראשונים, הנקלטים לתוך הלב הנוה להתרשם, יראו לא מתוך אגדות זרות ונכריות, אלא מתוך שמיעת „שיחות מני קדם“ ואגדות מקוריות על חיי עמו ומאורעותיו ועל אותם גדולי האישים הקדמונים של אומתו, שנשאר זכרם חי וקיים בפי בני העם והאגדה הוציאה מבית גנויה את מיטב קסמיה לעטר ולקשט את דברי ימיהם ולאצל עליהם מהודה וזיוה. תבא האם המחנכת ותספר בעם בפעם באזני התנוק אותם ספורי המעשיות הנפלאים מכתבי הקרש ואגדות התלמוד והמדרשים על קורות עמו ואישי אומתו, השומע הקטן יעשה את אזנו כאפרכסת ויקשיב קשב רב, עיניו הקטנות יזהירו ויבריקו ולבו הרך ידפק ועל לוחו יתרשמו רשמים קימים וממילא יתגדלו ויתחזקו הנימים והקשרים הטבעיים המקשרים ומחברים אותן לעם מחצבתו.

קא

ה ע ר ר ה ח נ ו כ י ש ל ה ב י ת ה ע ב ר י . — ולא למשמע אזניו של התנוק בלבד צריך המחנך לדאג, אלא גם למראה עיניו. טוב מראה עינים ומועיל מאד להלך נפשו של האדם הקטן ולחזוק רשמיו שהוא קולט בשנות חייו הראשונות. תראינה עיניו של התנוק על כתלי הבית תמונות תלויות המתארות ציורים נאים של חיי העם ושל גדולי האומה בעבר ובהווה. ימציאו לפניו ספרים עבריים מצויירים יפה עוד קודם שידע ויבין לקרא בהם, כדי שיתבונן ויסתכל מזמן לזמן באותם הציורים, וישאב ממקור אומתו את רשמיו הראשונים. ובכלל היא אוצר של ספרים קדושים, ספר עברי ועתון עברי מצוי בבית הוריו ומחנכיו — ומבטו יפגש באותיות עבריות בכל עת. על המחנך להשתדל שהמזון הרוחני והנפשי, שהתנוק מקבל בראשית ילדותו, יהא כולל בתוכו עד כמה שאפשר, יסודות לאומיים טבעיים. צריך להרכיב בהשתדלות שתהא מורגשת בבית אטמוספירה עברית והרוח העברי תחדור לתוך לבו של הקטן דרך עיניו ואזניו, דרך כל בתי-קבול של נפשו הזכה והתמימה.

דבר זה אצל עמים אחרים אינו דורש שום השתדלות והתאמצות מיוחדת והכל נעשה כאלו מעצמו. הסביבה הלאומית מתהווה מאליה ופועלת את פעולתה בתוקף ובהכרח, והותם לאומי טבוע על בית ההורים ועל בית הספר ועל מהות החיים ותכנם העקרי בבית ובחוגי. הרוח הלאומית מקפת את העולם הקטן של האדם מכל צד ואינה פוסקת מללוות אותו על כל דרך חייו מערש ילדותו עד בוא הליפתו. לא כן הרבר בחיי בני עמנו הנתונים ברובם בסביבה זרה. לתוך ביתנו לא תבוא הרוח הלאומית לשכן על הבנים הקטנים בהיסח הרעת, אלא המחנכים מחויבים לשים לב ביחוד לכך ולעבור בלי

הפסק ובכונה יתירה לשם השראת השכינה הלאומית על בנינו, כי היא חיינו ואורך ימינו.

קב

ה ע ר ר ה ה נ ו כ י ש ל ה ל ש ו ן ה ע ב ר י ת. — וכמו ביתר הדברים כך גם ביהם הלשון הלאומית. בעוד שהילד מבני עם ועם לשונו הלאומית היא לשון אמו, ובדרך טבעית וקלה, בלא עזרת מורים ובלא השתדלות מיוחדת מצד המהנכים כדי לצאת ידי חובה לאומית, הריהו לומר מאלין לדבר בלשון עמו ולשיר בה את שיריו, ונפשו נעשית קשורה בה לעולם — הילד הישראלי יוצא מן הכלל הטבעי וזוקק למהנכים בעלי רגש מיוחד ובעלי ידיעה והכרה, היודעים ומכירים את חובתם הקדושה להקנות ולהנחיל לתנוקות את מיטב רכושנו הלאומי, את לשון העבר העתיק שלנו מראשית היות עמנו ולשון תחיתנו בעתיד.

קג

הלשון העברית היא לשוננו הלאומית, ובכל לשון לאומית נשמת העם תלויה בה, ואין לך חובה קדושה מהשתדלות נמרצה זו שתהא חיה בלבם ובפיהם של התנוקות, וטוב ללמדו את הלשון העברית בדרך טבעו, על ידי דבור ומשחקים, בטרם שהגיע עתו לבקר את בית הספר העברי. וכשיגדל הילד ילמד לדעת במקורם את כתבי קדשנו שהם עקר יסודו של החנוך הדתי הלאומי לבני ישראל, גם ירכש לו ידיעה הגונה גם בשאר הערכים הדתיים הלאומיים שלנו; אבל קודם כל צריך להמציא לידו את המפתח לאוצרות רכושנו הלאומי, כלומר: את ידיעת לשוננו, ויחד עם זה להשפיע עליו אהבה וחבה נאמנה ללשון כגולה זו, שארית מחמדינו מימי קדם ומקור תחיתנו לעתיד, אם רק רוצים אנו באמת לגדל ולחנך את בנינו, הדור הבא אהרינו, בלא „קרעים“ ותהפוכות זרות, בלא סתירות וקרבות פנימיים בין היהודי והאדם שבקרבו, אלא בנפש טבעית, בריאה ונורמלית, תמימה ושלימה, ושיהא מסור לכל הקדוש לעמנו“ (י. ה. רבניצקי, „החנוך“).

פרק שלשה עשר

החנוך הדתי בבית הספר

מהצד הלאומי, ההיסטורי, הפרדגוגי והמוסרי.

קד

„יש צורך גדול בחנוך דתי בבית הספר שלנו מהצד הלאומי, מהצד ההיסטורי ומהצד הפרדגוגי והמוסרי.“

קה

מהצד הלאומי כיצד?

אי אפשר להעביר קו בין הדת והלאומיות שלנו ולגזר: עד כאן דת, מכאן ואילך לאומיות. שתיהן ירדו אצלנו כרוכות מתחלת ההווה של ההיסטוריה שלנו. היהדות היא חזיון מיוחד במינו, שאי אפשר לדונה בגזרה שוה משאר האמות. לה יש גבול מיוחד בהיסטוריה העולמית שבו מזלח מתגלגל והולך. ואם נתעמק בגלויי ההיסטוריה שלנו נעמוד על ההבדל הזה שיש בין ישראל לעמים ונבין משום מה אי אפשר אצלנו להפריד בין שני היסודות הללו, ואצלם אפשר ואפשר.

קו

אצלנו אין גלויים לאומיים, שנתגלמו קודם להגלוי הדתי, כשם שיש אצל הרבה עמים קולטוריים אחרים, שנתקיימו הרבה תקופות כחיבה לאומית בלי דת מאחדת או בדת אחרת קודם שקבלו עליהם את האמונה החדשה. ומשום כך אצלם הדת והלאומיות שתי חטיבות נפרדות הן, שיכולות להתקיים כל אחת בפני עצמה, וכל אחת מהן יונקת ממעין מיוחד, מה שאין כן היהדות, שאף-על-פי שנתקיימה בלי ספק כקבוצה לאומית בצורה עממית קבועה זמן רב קודם מתן תורה, אבל אין לה שורשים ורשמים בולטים, ולא ממושטשים מאותן הצורות הקדומות, שבהן הצטיינו חיי ישראל קודם שנתאחדו לקבוצה דתית; ולא עוד אלא שעל פי המסורה, שיש לה סמוכין גם מן ההגיון ההיסטורי, "קיום אברהם אבינו את כל התורה כולה עד שלא נתנה", כלומר, שאותן הצורות הקדומות ואותם הפרצופים של החיים הלאומיים, שנתבלטה בהן האומה קודם מתן תורה, דומים היו ג"כ ברובם או בכל להצורות שנקבעו אחר-כך בספר התורה ונחקקו בכסא הכבוד של ישראל בתור חקיקה דתית. שהרי הדת שלנו אינה הרכבה חזונית כמו אצל עמים אחרים, אלא הרכבה פנימית היא, שנוצרה מתוך התביעות המוסריות הפנימיות של האומה ונתגדלו על ברכי האומה ביחד עמה. ברור איפוא, שאותם הגלויים גופא שנתבלטו אח"כ בתור מסורות דתיות, היו מתחילה נבלעים בגוף אברי האומה בתור חטיבות לאומיות, באופן שהדת רק גלתה מה שהיה מקדם נבלע בהעלם בעמק נשמתה של האומה, והרבה גלויים עממיים, שהיו תחלה חטיבות לאומיות, נעשו אח"כ חטיבות דתיות, ומצד זה נוכל לכנות את הדת שלנו גלוי ולא חדוש.

קז

וכשכבטל הכה המדיני בישראל, המגין תמיד על הצורות הלאומיות, עמדו ראשי האומה וקפלו את הסגולות הלאומיות הללו וגזזו בארון הדת, כדי שיהא טלטולן ממקום למקום נוח, כי מכיון שתהא תורה זו מסוגלה להיות גולה עם ישראל לכל מקום שיהיו גולין.

מובן ממימא, שכשנחזור לשלטון מדיני יתקיימו כל אותן הסגולות הלאומיות, שהתקיימו בנולה תחת מכסה הדת, קיום לאומי מדיני, אבל כל-זמן שלא הגענו עדיין לשלטון מדיני, אנו מחויבים לשמור על הסגולות הלאומיות הללו, שאעפ"י שהן נראות לנו כדתיות וכאילו אין להן שייכות להלאום, אבל באמת הן הן גופי לשד האומה, שממנו היא יונקת את חיותה וכשנעקר את שרשיהן יפסקו חיי האומה.

קח

אמנם יש בתורה הרבה מצוות ומעשים, שא"א לנו להעמיד את מציאותן על יסודות לאומיים, אבל אפשר שבשביל שנתרחקנו מעל חיינו הלאומיים אין אנו יכולים לעמוד כעת על אפיו הקדמוני, וקשה לנו למצוא את הגרעין הלאומי הטמון בהם, ועוד הרי אף אלו כבר קבלו צורה לאומית, כי כשם שהדת השפיעה על הצורות הלאומיות, כך, להיפך, השפיעה הלאומיות על הצורות הדתיות והן כבר נתערבו ונתמזגו בתוך דם האומה.

קט

ובכן, מצד החנוך הלאומי צריך למוד חדת בביה"ם שלנו להיות הובה ולא רשות, משום שעל-ידי הדת אנו יכולים לעמוד על אפיה של הלאומיות, שבאמת אחת הן שנראות כשתים, וקשורות הן זו בזו בשלהבת בנחלת, ומתוך ההנוך הדתי יבאו הילדים לכלל הנוך לאומי.

קי

מהצד ההיסטורי כיצד? ההיסטוריה הישראלית כולה מעולפת במעטה הדת. כל הספרים שנשארו לנו לפליטה מכליון הגלות, לא כ"ד ספרי קדש בלבד, אלא כל הספרות התלמודית, ההלכותית והמדרשית וגם הספרות המחקרית והרוזית עד התקופה האחרונה, היא כלה דתית. אפילו ספר הלוני אחר לא נשאר לנו מהתקופה הקדמונה שלנו. כל מאורי ההיסטוריה וקברניטי האומה כלם היו מזרים דתיים, אפילו החשמונאים, שמופיעים עכשיו לעינינו כגבורים לאומיים היותר גדולים, עיקר התקוממותם היה לשם קנאת הדת, וכל הגזירות והרדיפות הנוראות שעברו על עמנו בתקופות-הגלות—הכל היה בשם הדת ובשביל הדת. כל הקדושים נהרגו על קדוש שם אלהי ישראל ויצאה נשמתם ב"שמע ישראל". ובכן, מי שאין לו רגש דת יהודי וחושב שאבד לו עכשיו ערך, כיצד יכול הוא לבאר לפני התלמידים את כל החזיונות ההיסטוריים הללו, וכיצד יכול הוא לתת להם מושג מערד כל ספרותנו, שנתקדשה בקדושת חדת, וכלה קדש לשם האמונה? הלא אחת משתי אלה: או שהמורה יתאר את כל הקדושים והלוחמים הדתיים הללו כקנאים, עקשנים ובעלי הזויה, שהפקירו את חייהם בשביל דברים של מה-בכך, וכל ספרות זו שיצרו הללו מעלה חלודה ואין לה כל ערך, או שיצמצם את ספוריו במעשים בודדים קטועים ויצייר לפניהם גופים בעלי נשמות,

כלי שום צבע ורוח חיים כל שהוא. באופן הראשון יצא לנו למוד היסטורי מנותך ומרוסק. היסטוריה של אנשים פעוטים, קטנטני המת והלב, שיצרו ספרות זעומה, קנאית, הכוללת ענינים פעוטים ודברים של מה בכך, שכבר אכזר עליהם כלח, שהרי כל הגדולים הללו מאפע וכל דבריהם ישא רוח, ובאופן השני אין לנו היסטוריה כל עיקר.

אבל אנו סוברים, שיש לנו היסטוריה גדולה, היסטוריה של אנשי רוח ומדע, השקולים כנגד כל חכמי העולם, וגבורים לוחמים שבאו באש ובמים, גבורי הרוח שאין בכל האומות דוגמתם, וספרות גדולה ונעלה יש לנו, ספרות של יצירות כבירות, לאומית, מוסרית ואנושית, שיכולה להיות למופת לכל העולם הגדול. ומי שחודר לתוך ההשתלשלות של ההיסטוריה שלנו, צריך ומחויב להודות בכח הדת, שהוא הוא היה רוח החיה בכל חליפות החיים העממיים שלנו ושנתן לנו כח להלחם על קיום האדם, להתגבר על כל הרדיפות וללעג לכל מקרי יום ופגע רע, והרוח הזאת צריכה ומחויבה היות שלטת בביה"ס לא כאיזה רוח רעה שמפחדים ממנה ובורחים מצלה כמפני מפלצת, אלא כרוח חיה קדושה ומרוממה, המנשבת בכל ארבע פנות החדר, החודרות לתוך לב הנערים, מלפפת אותם ומשפעת עליהם טל של תחיה.

דבר שאין צריך לומר הוא, עד כמה יש להחנוך הדתי ערך חשוב ונכבד מאד מהצר הפרגוני והמוסרי: הדת ממלאה תפקיד גדול בחיי האדם הפרטיים והצבוריים, והיא משמשת תריס בפני הרבה מדות רעות ומעשים מגונים. הדת היא תביעה מוסרית טבעית, הטבועה בלב כל אדם ומכש"כ בלב הילד. מי שאינו מתחנך ברוח הדת מילדותו נוטל ממנו טעם של שירה, רך ונעימות לכל ימי חייו. הוא מתיתם בחיי אבותיו ומשולל הוא זכרונות נעורים היותר נעימים והיותר יקרים וחביבים לאדם בימיו. דת זו של הילדות, שנקנית על-ידי רגש והתפעלות הנפש היא יותר קדושה ויותר רוממה מדת של הבחרות והזקנה, הנקנית על-ידי חקירה ועל-ידי יסורי החיים, מפני שזוהי הדת האמתית הטבעית, של אמונה תמימה, של דבקות והתקשרות אמתית לאלהות, המלאה רגשות אהבה אין סוף להיוצר והיצירה והאנושיות, אפשר לו לאדם בימי בחרותו להשתחרר מעול הדת, אבל מי שלא טעם טעם דת מילדותו הרי הוא חסר אחד הרגשות הנעלים של האדם לכל ימי חייו, ולא עוד אלא מי שמתפקד בבחרותו ומשתחרר מעול הדת ע"י השפעות של דעות חפשיות מוצא גם כזה איזו נחת רוח נפשית; חביבין לו יסורין של אהבה, יש לו מלחמת הנפש עם כח עצום, וכשהוא מתגבר על אותו הכח הריהו מרגיש בקרבו גבורה, קוממיות, מהלך בקומה זקופה ודוחק רגלי השכינה. יש לו הכרה, ששר עם אלהים ויוכל למו, אבל מי שלא היתה לו דת מימיו אין לו מלחמה, אין לו התאבקות, אין לו יסורין של גבורה, אין לו כלום.

לא הן ולא שרונן, נשמתו היא ניר חלק, כאדם שלא טעם טעם אהבה מימיו. ומלבד כל אלה, הרי הדת והאמונה היא אחת מכחות הרוח היותר חזקים שבלב האדם, שיש להם השפעה מרובה על התפתחות הנפש של הילד, הרי כשם שביה"ס מחויב לעזור להתפתחותם של כל כחות הנפש של הילד, כך מחויב ביה"ס לעזור להתפתחות הטבעית של כל נפשי זה, הטבוע בלב כל ילד, ואם לאו — הריהו חוטא לכל חלקי חפדנוגיא, להמסריות ולהאנושיות כולה (רב צעיר, "התנוד").

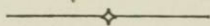
קיא

מטרת החנוך. גדולי ישראל כבר הרגישו כי לא די ללמד את התלמידים סכום ידוע של למודים וענינים, אלא צריך להנכסם עלידי הלמודים, והו חנוך ולמוד יחד, או יותר מדויק, חנוך על ידי למוד, לטעת בלבם רגשי אהבה וכבוד לכל קדשי בני ישראל. הנה הגאון ר' אפרים לונטשיין, בעל "עוללות אפרים", גדול הדרשנים והמוכיחים שברור, אף הוא מוצא, "שכל דרכי הלמוד אין בו מתום", "אינו מלמדו (תורה) כי אם פירוש המלות ולא פירוש חבור הפסוקים וכל מה שלמד מקרא אין בלמוד ההוא שום למוד של תורה, אלא למוד הלשון לבד, שלמדו לדבר בלשון הקודש, כי לא יזכור כי אם פירוש המלות, ולאחר שלמד הנער קצת מקרא מתחילין עמו גמרא, אף שעדיין אינו יודע לא אחדות ה' ולא קבלת עול יראתו, אינו מקבל כי אם שיטת התלמוד, אבל לא ידיעת שום מצוה לעשותה כתקונה, ולא שום מוסר אשר הנער צריך אליו".

מרגיש הוא, גאון זה, כי מטרת החנוך בישראל, לחנך את הילד העברי "אחדות ה', קבלת עול יראתו, ידיעת המצוות לעשותן כתקונן ומוסר שצריך אליו" ומתאונן הוא על כי "המלמדים בדורות הללו אינם מקפידים כי אם על קבלת שרונן, ואינו הושש כי אם להשלים עמו חוקו, אבל אינו חושש ללמדו לא יראת שמים ולא מוסר ולא דרך ארץ".

קיב

והגאון המפורסם מהר"ל מפראג מציע לתקנת החנוך העברי כי "צריך להסביר לילד כשיש לו כבר קצת הבנה, את עיקרי הדינים שבתורה, ולמוד התורה צריך לשמש יסוד ללמוד המשנה" (מקורות, עמ' פ"ד).

פרק ארבעה עשר קדושת החנוך

קיג

כל דרכי החנוך בישראל קרושים היו. חז"ל שואלים: מה טעם מתחילין בספר ויקרא? דתניא (ויקרא רבה פי"ז) א"ר יוסי מתחילין לתינוקות בסדר ויקרא, אמר הקב"ה יבאו טהורים ויתעסקו במהרות ומעלה אנכי עליהם כאילו הקריבו קרבן לפני. ומפני מה מרגילין אותו לנענע בנופו כשהוא לומד? שכן מצינו בנתינתה של תורה: וירא העם וינועו... ומה טעם מסיים בפסוק כל חלב וכל דם לא תאכלו? בשביל התינוקות שנתמעט חלבם ודמם, אמר הקב"ה מעלה אנכי עליהם כאילו הקריבום לפני, ולפיכך קורא אותו פסוק כעין שירה, שנותן שירה ושבח להקב"ה בהגיעו למצוה כזו, ולפיכך צריך לעשות משתה, והנהנה מסעודתו חייב לברכו ולומר: המקום יאיר עיניך בתורתו.

קיד

"והיה מנהג יפה וטוב בירושלם להתענות ביום התענית כבן שלש או כבן ארבע עד עצומו של יום, ומארבע עד המש היו מחנכין אותו להשלימה, ואחר כך היה אבא סומכו ומביאו לפני כל זקן לברכו שיזכה לתורה לחופה ולמעשים טובים, והיו מוליכים בניהם הקטנים לבתי כנסיות לחנכן ולזרזן במצות" (ארחות חיים, לר' אהרן הכהן מלונלי, חלק ב' ע' 245, מסכת סופרים, פרק י"ח).

קטו

מנהג אבותינו שמושיבין התינוקות ללמוד בשבועות, לפי שנתנה בו תורה, רמז לזה שמכסין הנער שלא יראה גוי וכלב ביום שמחנכין אותו לאותיות הקודש; גם הצאן והבקר אל ירעו מול ההר ההוא (שמות, ל"ד, ג') כעלות השחר יום העצרת מביאין הנערים על שם. בהיות הבקר ויהי קולות וברקים (שם י"ט ט"ז), ומכסין אותו תחת המעיל מביתם עד בית הכנסת או עד בית הרב, ונותנים אותו בחיקו של הרב המושיבם ללמוד, ומביאים הלוח שכתוב עליו אבג"ד תשר"ק, תורה צוה לנו משה, תורה תהא אמונת, ויקרא אל משה. — וקורא הרב כל אות ואות מן א"ב והתנוק אחריו וכל תיבה של תשר"ק והתנוק אחריו, וכן תורה תהא, וכן ויקרא. ונותן על הלוח מעט דבש ולוחך הנער הדבש שעל האותיות בלשונו, ואח"כ מביאין העונה שנלוושה בדבש וכתוב עליה: ה' אלהים נתן לי לשון למודים לדעת את יעף דבר, יעיר בבקר בבקר, יעיר לי און לשמוע בלמודים, ה' אלהים פתח לי און ואנכי לא מריתי, אהור לא נסונתי (ישעיה ג', ד"ה), וקורא הרב כל תיבה של אלו פסוקים והנער אחריו, ואחר כך מביאין ביצה מבושלת וקלופה

הקליפה ממנה וכתוב עליה: ויאמר אלי, בן אדם! בטנך תאכל ומעיד תמלא את המנילה הזאת אשר אנכי נותן אליך ואוכלה ותהי בפי כרבש למתוק (יחזקאל ג, ג) וקורא הרב כל תיבה ואחריו הנער, ומאכילין להנער העונה והביצה (ספר "הרוקה" לר' אלעזר מווירמיישא הלכות עצרת, דף מ"ג עמוד ח). הגאון יעבץ בסדרו, ברכת גבעון, תעלה א'.

ויש צורך גדול כי המלמדים והמורים יהיו יראי שמים באמת, כך כתוב בספר חסידים: „אם תראה איש מפולפל ואין בו יראת ה', אל תתן את בנך ללמוד לפניו“ (שם סימן תתי"א, הוצאת מקיצי נרדמים).

קטז

ה נ ג ו נ י ם ו ה ח נ ו ך . — „מי שיש לו בן קטן מוטל בעריסה לא ירננו לו ברננות שירים וזמירות של גוים, כדי שלא יבכה, וגם לא ננוני ישראל שהם להקב"ה“ (שם, שמ"ז).

קיז

ק ד ו ש ת ה ח נ ו ך . — ספסלים קטנים שמושיבים עליהם את הקטנים בבית הכנסת, אין הבעלים רשאים להוליכם לבתיהם ולישב עליהם, ואע"פ שנותנים אחרים תחתיהם, אין לשנותם מקדושתם“ (תשובת ראבי"ה, הובאה בשו"ת מהר"ם, הוצאת מקיצי נרדמים, ע' 326, סימן ט). שו"ת הריב"ש סימן רמ"ט).

קיח

היה מנהג **במגנצא**, ששמש העיר היה מקבץ אליו בבית הכנסת כל הנערים אחרי סיום תפלת ערבית והיה מברך עמהם בקול על ספירת העומר (מנהגי מהרי"ל, דף כ' ע"ב).

ככה היו מחנכים את הילדים משחר טל ילדותם לעבוד את השם מאהבה.

קיט

ר' יצחק ב"ר אליקים מפוזנא מורה לנו דרכי החנוך, באמרו: „יגדל כל אחד את בנו לתורה ולמצוות ולמעשים טובים עוד בנערותו, ועוד בטרם שיתחיל לדבר ירגילו לנשק את הספרים, ומתוך כך יתרגל לנהוג בהם כבוד, התחיל התינוק לדבר מלמדו: „תורה צוה לנו משה“ ופסוק ראשון של ק"ש, גדול יותר — מלמדו אלהיבית. אחר כך שוכר לו רב ללמדו תורה.

קכ

ירגילו ללכת שחרית וערבית להתפלל בביהכנ"ס, שלא לדבר דברים בטלים, בפרט בביהכנ"ס, וירגילו בציצית ותפילין, וילמדו לברך קודם אכילה ושתיה ואחריהן, ולברך ברכת המזון לאחר סעודה, וכשהאב מתעסק באיזו מצוה ירגיל גם את בנו לזה, כמו ביקור חולים, הליות המת, הכנסת כלה לחופה, סוכה ואתרוג וכל שאר מצוות, כי אם ירגילו לזה מילדותו יהיה זה אצלו כטבע שני. (ספר „לב טוב“ פרק ט', הלכות גדול בנינים).

קכא

חובת המורה לתלמידו. — "ראוי למלמד לחקור אם הנער שומע בקול אביו ואם נוהר בנטילת ידיו, ברכת המוציא וברכת המזון, וכן יצוה את הנער שילך לבית הכנסת להתפלל ולענות אמן יהא שמיה רבא, ושלא ידבר דברים בטלים בבית הכנסת, וידקדק על הנערים לחנכם במצות ולכבד ענט"י ואשר יצר וברכת הנהנין, וברכת הלבנה ולהרגילם בתרבות ודרך ארץ, ומזה הצד מותר למלמד לקבל שכר מהנערים, ולא שכר הלמוד" (ספר "סדר היום" לר' משה ו' מכיר, וויניציאה, שנ"ט, דף כ"ז ע"ב).

קכב

מחויב כל מלמד ללמד לתלמידיו הלכות חג בחג והלכות עצרת בעצרת וכן כלם. גם המנהג ללמד ההגדה ושיר השירים קודם פסח, ורות ו"אקדמות" קודם שבועות, ואיכה קודם ט' באב, וקהלת קודם סוכות, והמגילה קודם פורים, מלבד ההלכות של כל אחד ואחד" (ספר "המנהגים" דק"ק ווירמיישא שנתחבר ע"י מוהר"ר יוזפא הלוי, שמש הקהלה, נולד שס"ד — מתתל"ג).

קכג

תכנית למודים לנערים שאינם מסוגלים ללמוד וללמד נער שאינו מסוגל ללמודים אסור להפרישו ולהוציאו מבית הספר לפני מלאת לו' י"ג שנה, אלא ילמדו בבית הספר סדר תפלות וחומש, קריאת התורה והפטרת, כתיבה וקריאה, וכיוצא בזה, וגם ילמוד את הנחוץ לו לדעת מן הדת ומנהגי היחודות" (מתקנות המדינה במורביה, מעהריו, והן מוזמן מהר"ל מפראג בשנות שי"ז — של"ז).

קכד

המלמד ים. — תקנה ישנה היא שכל איש שלא עברו עליו שתי שנים אחר חתונתו אל יעזו להיות מלמד, ואפילו אחר שתי שנים עליו להיות מוסמך בשם "החבר" מן הגאון הרב אב"ד דקהלתנו. (מתקנות הקהלה בניקלשבורג (מורביה) משנת תל"ו).

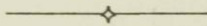
ולא כל כך קל היה לרכוש את התואר "חבר", כיתואר זה היה תואר של כבוד גדול. הנה, למשל, ר' ישראל איסרל מקראקא — אבי הרמ"א — נזכר בפנקס הח"ק אצל הזכרת נשמתו בשם "הגאון החבר". זר' יוסף ב"ר משה ממינשטר, מחבר "לקט יושר", תלמיד ר' ישראל איסרלין כותב בהקדמה שם כי כבר הגיע לארבעים שנה ויותר ולא זכה עדיין לא רק להיות רב כ"א אפילו להקרא ולהכבד למצער בשם "חבר". במדינת מעהרין תקנו כי אין רשות לשום רב שאינו מחזיק עשרה בחורים בישיבתו לסמוך בתואר "חבר" בלי רשות רב הגליל (שו"ת "חתם סופר", חו"מ סי' קס"ג).

קנה

ובכו, המלמד צריך להיות ת"ח גדול בעל דת ואמונה, מוסמך בשם „החבר“ ונמצא ברשותו והשפעתו הדתית של „הנאון הרב אב"ד דקהלתנו“.

קבו

קדושת הלשון העברית. — ר' צבי הירש קוידנובר ז"ל אומר עם ספרו היקר „ראיתי מכשול גדול ברוב המדינה, אשר בעו"ה הרכבה בני אדם עושים שלא כהוגן, והוא זה: דקיימא לן שצריך האדם ללמוד עם בניו כשהם קטנים כל דבר בלשון הקודש, כדי שיבא בנו וירגיל עצמו בקדושה לדבר בלשון הקודש, והדשים מקרוב באו שמרגילין הקטנים לדבר בלשון צרפת ובשאר לשונות, וכשיגדל הילד אין אביו שם על לב שילך בנו לבית המדרש, כי אם השגחתו הוא לילך בבית הלמוד לשון צרפתי ושאר לשונות, עכשיו עושין הלשון צרפת ולועז עיקר ולמוד התורה ארעי“ (ספר „קו הישר“ פרק פ"ב).

פרק חמשה עשר

עיקרי הדת וטעמי החגים בחנוך

קבו

אחד מיוחד מרבני גאוני אשכנז מלפנים, הרב ר' יוסף שטאטאהאנן מראה על הצורך הגדול להודיע לקטנים את עיקרי הדת הישראלית ושרשי האמונה בדרך קצרה ולהסבירם להם כפי שכלם והבנתם. כן יש להודיע לקטנים את טעמי החג העבריים, למען ידעו על מה הקבעו, ועי"ז ידעו מקטנותם להאמין בהדוש העולם ובהשגחתו ואחדותו, ובתורה מן השמים, וביום הרין, ואפילו עם הטעם יכולים ללמד זה ולהבינו כחכומים כפעם בפעם אחד ואחר (בספר „דברי זכרון“ אמשטרדאם תס"ה, ועיין בספר „משנה חכמים“ לר' משה חגיז תצ"ג. ובשו"ת חכם צבי, סימן ס"ו).

קכח

הרבנים וההנודים. — קהלת האשכנזים באמשטרדאם נתנה כתב רבנות בשנת תקט"ו להנאון המובהק שאול ב"ר אריה ליב מחבר הספר „בנין אריאל“, ובין שאר התנאים שהתנו אתו התנו גם כן כי „מורגנו ורבנו ישגיח על מלמדי תינוקות בקהלתנו שיהיו יראי ה' ולומדי תורה, יודעים נפ"ת ויורדים לעומקא של הלכה, ושלא יהיו עושים ח"ו מלאכת ה' רמיה. וגם שלא ירכו להם תלמידים יותר מן הראוי והערך. והנאון אב"ד

יסדר להם המסכתות וסדר משנתם ולהורות להם הדרך" (ראה "הצופה לחכמת ישראל" שנה ו', עמ' 50—147).

קכט

ל מ ו ד ה מ צ ו ת ב ב י ת - ה ס פ ר . — הרבה מגדולי ישראל סוברים כי יש צורך ללמד לבני ישראל בשחר טל ילדותם את המצוות שבתורה. יש לזה ערך חנוכי דתי-לאומי גדול ונכר ובין הספרים שנתחברו למטרה זו כדאי להזכיר את הספר "תורת קטן" (אמשטרדאם תקכ"ה) לר' גדליה טיי-קום, והוא כולל שני ספרים: (א) ספר "אלה המצות" והן — תרי"ג מצות שילמדו הנערים בקטנותם לדעת בעל פה. (ב) ספר "הן הלשון", יבאר בו היטב דקדוק לשון הקודש בלשון קל ומסודר כאשר המלמד צריך לדבר אל תלמידו. וכדאי להעיר, כי המחבר היה בעצמו מלמד ומתוך נסיון פרדוני בא לכלל החלטה קבועה ומסוימה, כי יש צורך ללמד את הקטנים את התרי"ג מצות, והוא כותב בהקדמתו: "כתוב, אלה המצות אשר צוה ה' לבני ישראל, בני דייקא, להזהיר על גרסא דינקותא, שילמדו המצות בקטנותם שיהו חמצות חקוקות בלבם כל ימיהם, ובודאי לא על המצות לכר הזהירה התורה, אלא על כל תורת משה שבכתב, שידעו כל הענינים שבתורה, ובתוך זמן זה שילמדו תורה שבכתב ילמדו דקדוק וטבע לשון הקודש, וילמדו המצות בעל פה, לדעת אותן במספרן".

קל

ס פ ר י מ ו ס ד ב ת ו ר ס פ ר י ל מ ו ד . — יש צורך ללמד בכיה"ם פעם בשבוע קטעים מספרי מוסר מוכחרים, דברי מוסר של גדולי חכמי ישראל יעשו רושם עמוק ונעים מאד על הנפש הרכה של התלמידים. והנה החוקר העברי הגדול ר' נחמן קרוכמל, בעל "מורה נבוכי הזמן" כותב לבנו המפורסם אברהם קרוכמל, שלמד ונתחנך תחת השגחת הגאון המבקר ר' צבי הירש חיות ז"ל, ובין שאר דבריו הוא כותב לבנו: "ומה אומר לך, בני הביבי! נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי מעולם איש יודע דבר ומבינו לעומקו. משיג דבר ומשיג תכליתו, יורד לסוף דברי חכמים וחידותם, אלא אם כן היה בעל מדות ומעשים טובים, ועל כן, אהובי, אני שואל מעמך ומצוה עליך בנזירה שתהגה לפעמים בספרי מוסר טובים ומועילים, לתקן נפשך ומדותיך על פיהם. ואני מתנה בפירושי, שתתכונן כם ותחזור עליהם פעמים רבות, לא לקראם קריאה חלושה בלבד וכמתנמנם, ובספרי מוסר התועלת היא כודאי לא בידיעתם לבד, כי אם בהעשיה על פיהם, ולזה צריך שיהיו שגורים על הפה והלשון ונכנסים עמך בכל עת. ויש לי עוד לדבר בזה העיקר ולהוותך איזה ספרים במוסר ויראה שתבחר לחנות בהם בשקידה תמידית וכי, ואל תרף בלמוד התלמוד והפוסקים מה שכבר

הנעת כהם למדרגה מסוימה מן השלימות" (ראה "ספר היוכל" לכבוד רא"ש ברלין-ווינא, תרע"ז).

כא וראה מה בין החוקרים החפשים המשיכלים האמיתים מלפנים, ובין המתמשכלים ה"הדוישים" היום!...

קלא

ואלפים ורכבות מן ההרדים, כביכול, היום, אין להם צורך בספרי מוסר ויראה לבניהם, ולא בתלמוד ופוסקים, אלא ידועה קלושה ושטהית בקריאה בלתי מובנת בסדור התפלות, "קדוש" ו"קדוש" וקצת חומשי, ודי להם! כמה נורא המצב המעציב!!

קלב

א ה ד ו ת ה' ב ה נ ו ד ה י ש ר א ל י. — רעיון אחדות ה', שהוא יסוד היסודות של כל תורה, היה גם כן היסוד והמטרה של ההנוך וההוראה בישראל ורעיון ומשא נפש זה, שעם ישראל הכיר בו את עקרי אמונתנו ואת הסגולה הרוחנית היותר יקרה של האומה, מתבטא בדברי התורה: "שמע ישראל! ה' אלהינו ה' אחד, ואהבת את ה' אלהיך ככל לבבך וככל נפשך וככל מאדך, והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך ושננתם לבניך (על דלעיל קאי, על אהבת ה' ועל אחדותו) ודברת בם כשכתך בביתך וכו' (דברים י', ד—ט).

קלג

ובכן — תפקיד ההנוך הוא להנך את הילד ולרכו את כל מחשבותיו, רגשותיו ומעשיו אל היסוד והשורש העקרי, אחדות אלקות ואהבת אלהים, אהבה גדולה ועמוקה עד מאד.

והעיקר, להנכו בקיום המצות המעשיות, כמו שאמרו חז"ל: ת"ה, קטן היודע לנענע חייב בלולב, להתעטף — חייב בעיצית, לשמור תפילין — אביו לוקח לו תפילין, יודע לדבר — אביו מלמדו תורה וקריאת שמע, וכו'. הנה כי כן, האב מהויב להנך את בנו, וההנוך צריך להיות הנוך דתי שלם.

קלד

ה ה נ ו ד ה י ש ר א ל י. — בהנוך הבנים היתה ראשית פעלם של האבות לעורר בלבם את רגשי האמונה, בה החלו להנכס מילדותם, בהרגילם אותם למצות ומעשים טובים, ובהיותם בעצמם להם למופת בקיום הדת המעשית היה זה לאמצעי היותר טוב לתת אמונת ה' בלבבם ולחבכה עליהם ככל האפשר. הנערים נדרשו לשאת אהרי האבות את סדורי התפלות אל בית הכנסת (סמ"ק, דף ר"ז). שם נכוננו להם ספסלים קטנים, שעליהם הושבו והדו לשמוע אל הרנה ואל התפלה (שו"ת מהר"ם, דפוס קרימינה, סי' קמ"ה).

קלה

השתי פות הילדים בהיותה. — בערב שבת אחר תפלת המנחה היו האבות שולחים את נעריהם מבית ה' אל אמותיהם, להודיע אותן, כי עוד מעט יתחיל קבלת השבת, ועת להן להרליק נרותיהן לכבוד השבת (ראב"ן סי' שמ"ב). בליל הראשון לחג הפסח חלקו לילדים גבעי יין ואגוזים וערמונים, לעורר תמיהתם, בכדי שישאלו „מה נשתנה“ (שם, דף ע"ד ע"ב). גם בבית הכנסת שמו לב להילדים, ובכדי לעוררם ולשמחם במעשה נסים, הנהיגו בפורים בקריאת המגילה, שיהיה כל הקהל כאחד קורא פסוקים ידועים, כגון „איש יהודי“, „ומרדכי יצא“, „ליהודים“, „כי מרדכי“. מנהג זה אינו אלא לשמח את התינוקות („אסופות“), גם בחגים אחרים שמו לב אל הילדים לתת שעשועים לנפשם במשחקים ומתנות וכדומה — וגם מנהג הכאת המן נוסד לשמח בו את הילדים. בחג הסכות היו הנערים עושים נוי לסוכה, ובסוף החג היו משתעשעים בהבערת הסכך עם ההושענות ביחד, בימי חנוכה ופורים היו משמחים אותם — במתנות. במגנצא היה המנהג בימי הספירה, כמו שהבאנו לעיל, כי השמש דביהכ"נ היה מקבץ אליו את כל הנערים ומכרך עמם בקול רם „על ספירת העומר“. בשבתות ויו"ט אחרי ערבית היה נותן להם לטעום מכוס של ברכה ובשמחת תורה היו כל הנערים נקראים יחד („מקורי המנהנים" 89. שו"ת „חוות יאיר“ סי' קכ"ג. „מנהגים" פ"ח. מנהגי מהרי"ל פ"ד).

קלו

מהות החנוך הדין. — בנוגע להלמוד היה כלו מוקדש לתורה ולדת, והחזיקו עד מאד בבתי הת"י, ובכל גדול היה לאבותינו: יותר טוב ליתן צדקה ללמוד נערים, מליתן צדקה לבית הכנסת (תשב"ץ, סי' תקל"ו. שו"ת מהר"ם, סי' קכ"ה), והמלמד מצא לו קשר וחבור באותיות הא"ב לאמרי דעת ומוסר: אלף בית, כלומר אלף (למוד) ב' תורות, תורה שבכתב ותורה שבע"פ, ואלף ב' הלכות בכל יום. והאיך תלמוד? ג"ד — גמור תחלה ואח"כ דע, לגמר אינש והדר לסבור, ומה תלמוד תחלה? ג"ד, תחלה בני, כלומר: בתורה משולשת; דהיינו: תורה, נביאים וכתובים ואח"כ ד, היינו ארבעה סדרים (זרעים, מועד, נשים נויקין). ה"ו — ואע"ג שחייב אתה ללמוד הכל, הוה זהיר ביותר בה"ו — בחמשה חומשי תורה וששה סדרי משנה, שהם עיקר ושורש התורה. וכשתלמוד הכל כענין שכתבנו, מה סמך ליה? — ז"ל, הרי אתה מזוין בתורה ודומה לנבור וכלי זיין בידו („שרש התורה" בראש ספר „רוקח“, „אור זרוע" חלק א', דף ח' סי' כ"ד, דף כ"ב סי' י"ב).

קלו

ה א ב ו ת ו ה ח נ ו ד. — מלפנים בישראל היו האבות מרנשים
בנחיצת החנוך הישראלי, ממש כמו שהרגישו בנחיצות האויר לנשימה, ואם
ענשו לאדם מישראל ענשוהו בזה, שאין מלמדים את בניו, וזה היה עונש
נדול ונורא עד מאד. ובנוסף האיום של התרם, הקבוע על ידי הגאונים, לא
שכחו בתוך שאר הענשים החמורים בשביל המחרם גם את האיסור ללמד את
בניו, זה שכותבים עליו חרם כדי להוציאו מכלל ישראל, לא רק חותכים
ציציותיו ועוקרים מזוותו, לא רק מכרזים עליו שפתו פת כותים ויינו יין
נסך ופירותיו טבלים וכפריו ספרי קוסמין, לא רק אין מכניסים אותו לא
לחברת מצוה ולא לחברת רשות וכו' אלא גם אין מלים לו בן ואין מלמדים
את בנו תורה בכית הכנסת (עין תשובת הגאונים דפוס ליק).

קלח

ב י ת ה כ נ ס ת ו ה ת י נ ו ק ו ת. — ילדים בני שש היו נקראים
בספרות הגאונים „תינוקות של בית הכנסת“ (עיין מפתח, תשובות רב
האי גאון, סי' קל"ט), מפני כי מקום בית הספר היה על יד בית הכנסת,
ובית הספר העברי היה מושפע ביותר מקדושת בית הכנסת, והילדים נתחנכו
בסביבה דתית נאדרה בקודש, ולפיכך היה בית הספר העברי מוסד קדוש,
כולו דתי.

פרק ששה עשר

גדולי ישראל על החנוך הדתי

קלט

והנההנאון ר' אברהם שמואל בנימין סופר ז"ל אב"ד ור"מ בפרעס
בורג, בנו של ההתם סופר זי"ע, אומר: „התורה הטילה החיוב על האבות
שילמדו בניהם ויחנכום בתורה, אבל לא די שיהיו משגיחים עליהם ללכת
בדרכי השם מהמת מורא כמצות אבותם, כי זה אינו מועיל רק כל זמן שהאבות
אצל בניהם, אבל כשאינם רואים מעשיהם, כשהם בדרך, או אחר אריכות
ימיהם, יעשו מה שלבם הפך, לכן החיוב שידברו האבות על לב בניהם
דברים המתקבלים על הלב ויחקקו בהם אמונה ודעת, שבעיניהם יראו
ובלבבם יביטו, כי זה כל האדם לעבוד ה', ולשמור מצוותיו, ואו לעולם
לא יטו מדרך החיים וישמרו מצות ה' עד אחריתם. וזהו שאמר שמהע"ה
חנוך לעער על פי דרכו גם כי יזקין וכו', שתדריכהו באופן זה שיהיה בטוח
לכך גם כי יזקין ולא יהיה תחת השגחתך ג"כ לא יסור ממנה, ולמדתם את

בניכם לדבר בם", לא לבד כשאתה בביתך, אלא גם "בלכתך בדרך ובשכנך ובקומך", תמיד ידבר בדברי תורה וענינו ולבו יהיו לה'. וזהו שאמר הכתוב "למען יצוה את בניו ואת ביתו אחריו, היינו: שיצונו ויהנכם באופן דתי עמוק כל כך, כי גם אחריו, אחרי שיעבור מן העולם לגמרי, גם אז "ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (כתב סופר, עקב).

קמ

ר ב נ ו ס ע ד י ה ג א ו נ ע ל ה ה ח נ ו ך ה ד ת י. — והנה ר' סעדיה גאון, חוקר ומתפלספ על תכלית הבנים בעולם, שגורמים כל כך הרבה צער להאבות, "צער ההריון וחבלי הלידה והחולי, ושמא תמות בעת לידתה ותשוב השמחה לאבל, ואיה יגיעת האב ועמלו והכנסתו בכל סכנה, והנהגת החלי והפחד מהזכרים שמא יהיו שורדים, "בן מביש ומחפיר", והנקבה שמא תגרום לו "כלימת עולם וחרפת פנים", כמו שאמרו רבותינו (סנהדרין קי) "מפחדה לא ישן בלילה", אבל יש ספוק נפשי תכלית ומטרה בתנוך הבנים, כי: "מלמדו האב תורת האלהים יתברך ויתעלה, וחקיו ומצותיו יקנה גם בם שכר, וראיתיו נכון בכנים שיחנם הבורא לעבדו כרצונו" (האמונות והדעות, מאמר עשירי, הנהגת האדם).

קמא

ה א ב ו ת ו ה ב נ י ס. — והרב ר' משה הלוי פאללאק ז"ל אב"ד ור"מ בק"ק באנהרט אמר עם הספר, כי "יש בני אדם אשר להם חלק בתורה ומצות ובניהם אתריהם לא יגדלו על ברכי התורה, מפני כי האב לא הגיע למדרגת אחבת ה', כי לוא היו האבות משיגים כחות ותענוג מקיום מצות ה' ולמוד תורתו, כי אז היו משתדלים לתוך בדרך זו גם את בניהם אחריהם, שגם הם יוכו למתיקות ותענוג נפלא זה. אך בהיותם במדרגה שפלה ע"כ משתדלים יותר טוב להנחיל לבניהם אלפי זהב וכסף ולא "תורת פיך". ע"כ הזהיר הכתוב ואמר ואהבת את ה'א וכו' ואז — ושנתם לבניך וכו' וז"ש המע"ה נחלתי עדותיך לעולם, בנחלה וירושה לבני אחרי, כי ששון לבי המה, ולכן רוצה אני שגם בני יוכו לשמחה זו שאין למעלה הימנה" (וידבר משה, ואתחנן, ועיין בספר מנחת יהודה להרב ר' יהודה גראסמאן אות מ"ג, ס"ג, צ"ה, קי"ג, קכ"ג, קכ"ד, קכ"ט ובערך גדול בנים, עיי"ש).

קמב

ת כ נ י ת ל מ ו ד י ס ל ב י ת ס פ ר ד ת י ל א ו מ י. — הרב הגאון ר' יהודה לייב זעלצער אומר, כי יש צורך להכניס בתוכן הלמודים של בית הספר העברי: א) עיקר האמונה, שיהא עיקר של נטיעה בלב הנער הרך המסתגל יפה לזה על ידי למוד חיובי איזו שעות בשבוע. ב) הרצאת קורות דברי ימינו בדרך מדעית ישרה ברוח האמונה, בשעות

ידועות. ג) קביעת השקפה עברית מוסרית כלב הנערים על השאלות הסבוכות של ההיים שמתבררות בעולם, הכל לפי ערך מדרגת המדרגות. (ד) מקום לשאיפה ציונות טהורה ברוח האומה" (ספר משא יהודה, מאמר ברורי מדה, עיי"ש).

קמג

תכלית החנוך והלמוד. — החכם השלם ר' זאב יעבץ ז"ל אומר: "יש לנו להבדיל הרבה בין התכלית ובין מכשוריה במקצועות הלמוד הנתון לתלמידים. וליחד את כל לבנו אל התכלית ולכוון את כל מכשוריה רק אל צורך השגתה, לא אוצרות השך של ידיעה רוממה אנחנו באים לאצור כלב בנינו, כי אם גנזי חיים וברכה של רגש ער והי, ושל רוח רוחת ושופע, אנו חייבים להורות ולהנחיל לדור הבא. ועל כן יש לנו למעט הרבה בדקדוקי סופרים שבנופי הלכות תורת הלשון, ובבקיאות יתירה של כל פרט קטן בפרטי השנים בתורת דברי הימים, ולכוון בעצם למודי הלשון וההיסטוריה, לעשות אותם למכשירים נאמנים לסוף תכלית החנוך הישראלי, שהוא תקון רוח האומה בטעם תורת ישראל, כי השקוי האחד, אשר בשתות ישראל ממנו, ימצא אל קרבו זרם חי רוח, הלא הוא רק תמצית ספרותנו העתיקה הנקראת בפנינו יינה של תורח המשתמרת בחבית של דעת התורה ומעשה המצות. והחבית הזאת צריכה היא להיות מחושקת בחשוקי דעת הלשון העברית ותולדות ישראל ולמען אשר לא יזיוו החשוקים הנה והנה, יש להם להיות מסומרים במסמרי הדקדוק והכרונולוגיא, אך מו יתיר לנו את היין הנתן על ידינו, לפוג ולהחמיץ, ולשום את כל לבנו רק אל מסמרי החשוקים, לצחצה ולמרק אותם כל היום, לנו יש לשום את תכלית השראת הרוח על בני הנעורים, לעיקר הגדול שהכל תלוי בו בהנחילנו אותם את דעת ספרות ישראל המובהקת, שהיא דעת רובי תורת המקרא והתלמוד בשעור הגון, לא לשם ידיעה קנויה ומצוה מלומדה, כי אם למען גלות עיניהם להביט אל אור המוסר הגנוז שם, ולמען שים את הרוח המזוקקה והמטהרה המחיה את גופי תורתנו לנשמה באפם, המסדרת את כל דרכי חייהם על פי תרבותה הנוחה והצלולה וכנגד כל מדה רעה שדבקה בנו, בידי גלותנו, יש למורה המשכיל להקביל תמיד לפי דרכו — ובנחת מבלי מלא היו תוכחות — לעיני תלמידו את דברי נביאנו והכמינו, המדבר על מדה זאת, עד שיהיו נבלעים מאליהם בדם התלמיד מילדותו, ולהוקיר ולרומם בעיניו את כבוד המדות הטובות שנשתכחו ונתיחדו בהן ישראל, ואשר גם יד הגלות הממארת לא חזקה לעקור אותן מקרבנו, אז ימלא הנער כאשר יגדל כח ועז, להיות לאיש ישראל מכיר את מקומו וזמנו, מעמדו ומסכותו, יודע את ערך עמו ואת יקר תרבותו העליונה, ומבין לאחריתו ומקוה את שיבת שבותו ואז יהיה לתפארת נפשו ולעמו". (היהדות והגלות, צד 19).

קמר

ר' שמשון ב"ר רפאל הירש ז"ל מלמד אותנו כיצד לחנך את בנינו, הדור הבא אחרינו, והוא מצוה לנו: "למדהו מספרי הרמב"ם ודי' חלקי השלחן ערוך את הדינים ואם תתכונן בו כי הוא מחונן בכשרונות טובים, אז למדהו גם המקורים של חכמת התורה, הביאהו חררי המשנה והגמרא, וצריך ללמדו גם את הלשון העברית, שהיא שפת התורה. עם השפה הזאת הנך מוסר לו גם המפתחות אל שערי הספרים, אשר ילמוד ויהגה בהם בימים יבואו, והמה יהיו לו יסוד ומקור חייו, ומלבד למוד הלשון עליו לדעת את תכנן התורה ורוחה. וצריך לבאר לו את תולדות ישראל, וגם ללמדו את ידיעת הטבע ותולדות בני אדם, למען יתפתח בקרב נפשו תוכן התורה ביתר שאת, עד כי יוכל ללמוד את התורה בגלל ידיעות חובותיו, למען יכיר וידע את המעשה אשר עליו לעשות וחי בהם. ויכונן את פעולותיו על פי התורה.

קמה

על האבות להיות למופת להילדים. בתמונת חיי ההורים יראה הילד את תמונתו הוא בעתיד, לכן תמונת ההורים דרושה להיות תמונה טהורה וקדושה, ולפנים בישראל היתה עת אשר האב והאם ככהנים וככהנות עמדו בין ה' ובין בניהם, ועל ידי הלמוד והדוגמא והמשל של עצמם, משכו את בניהם לעלות מעלה מעלה אל ה' — ויען כי על ידי הדוגמא של אחרים יתחנך וישתלם הילד, לכן פקח עיניך וראה תמיד על כל אשר יבוא בקרבנו למראה עיניו ולשמע אזניו. — המקום ששם נמצאה נפש ילד, דרוש להיות מקום קדוש, אל יגש ואל יקרב שם לחלל את קדושת המקום שום דבר אשר לא כן: בדבור, בפעולה, במראה וכחזות פנים וכו' ולהרחיק מחברתו שום דבר אשר יוכל להביא ולהכניס רעל ומות ברוחו, בנפשו ובחיוו, מלה של קלת דעת, פעולה לא טהורה, האם ישאר כל זה בקרבנו מבלי משים? פקחו עיניכם על עצמיכם ועל מעשיכם וביחוד בהיותכם נמצאים בפני בניכם ומעשיכם לנגד עיניהם. כמו כן שימו לב על חבריהם, על בני ביתכם ואוהבי ביתכם ומכיריכם וכו', כי אם תתרחק מחנוך בנך והוא ישחית את נפשו ורוחו, איכה תוכל אתה, האב, להתיצב לפני כס יה עת ידרוש ממך דין וחשבון על נפש בנך האובד? ! ולא די בחנוך בית הספר העברי, כי העיקר הוא החנוך העברי של חבית העברי, נחוץ לאחד את בית הספר העברי לשם החנוך הגמור והשלם של הילד העברי (ספר „חורב", מאמר חנוך, אות י"ג, וראה אה"ע ע"א, קי"ב, קי"ג, י"ד, רנ"א, ר"מ, י"ט, או"ח שי"ג).

קמו

הלאומיים והחנוד הדתי. — אם הלאומיים שלנו רוצים באמת בקיומו של עמנו, ושואפים לבסס את הקיום הזה על בסיס בל ימוט, הרי עליהם לבקש אחרי כל הערכים המחזיקים את קיום העם והמבצרים את בסיסו, ואפילו אם יאמינו הלאומיים שלנו אמונה גדולה וכבירה בכחן של השפה והספרות והארץ, לקיים בעתיד את ישראל בתור עם בעולם, אבל הן ההיסטוריה הישראלית בת אלפי שנים הוכיחה להם את כחה של הדת היהודית לקיים את העם העברי בעבר ובהווה, ומאין להם עתה הודאות הנמורה לכפור בכח זה כפירה גמורה עד כדי לבטלו בטול נמור בעתיד? ואם אין להם ודאות זו, איך זה הם מהינים להרחיק מהומת העם אכן פנה כזו, שכל בית ישראל נשען עליה במשך אלפי שנים, בלי כל מחשבה, פן יש בכחה של אבן זו לחזק גם את הבסיס החדש בעינייהם, הבסיס הלאומי שלהם? או האם יש פה אותה השנאה הכבושה, "לכהונה הדתית" התוססת בלכות כל הגוים החפשים, בעת שבקרבתנו אין כל מקום לשנאה נמרצת כזו? אולם פה יש באמת טעות עיקרית אחת: העם העברי לא היה ולא יהיה "ככל העמים" ודתו לא היתה ולא תהיה "ככל הדתות". הדת הישראלית אין היא מאחדת מצד אחד, עמים אחרים תחת כנפיה, בדתות האחרות, ואין היא מבדלת, מצד שני, בין בני העם העברי, כמו שעושות דתות אחרות לבני עמים אחרים. הדת הישראלית לאומית היא מתחלתה ועד סופה, ועל כן המושג יסודות לאומיים עבריים בלי הדת העברית הוא אבסורד.

קמו

בנין העם העברי על "יסודות לאומיים מלבעדי הדת העברית — זהו בנין על גבי יסודות רופפים, שאין נסיון לקיומו בעבר ואין כל בטחון לקיומו בעתיד.

קמח

"יסודות דתיים" פירושה באומות העולם: שליטת הכהונה הדתית. ככל חיי הצבור והממלכה ובכל מקצועות החיים הפרטיים בממלכות הנוצריות. ושליטת עקרים באיבנים בכל חיי הפרט והכלל בממלכות המחמדיות. וברעתנו מפי ההיסטוריה הכללית מה עלתה לממלכות הנוצריות תחת שלטונה של "הכהונה הדתית", אשר ממלכת ספרד היא המשל והמופת שלה, ומה עלתה עד עתה לממלכות המחמדיות תחת שלטונם של הקוראן וה"שיך איל איסלאם", — איננו מתפלאים כלל, אם הבנים החפשים של העמים האלה שאפו ושואפים לערער את "היסודות הדתיים" של מדינותיהם ולכנות את חיי אומתם וממלכתם על יסודות חדשים לגמרי, "יסודות לאומיים" אשר יש מהם שקוראים אותם בשם "יסודות אנושיים"... ולא עוד אלא שברעתנו מפי ההיסטוריה הישראלית מה עלתה לעם העברי בממלכות הנוצריות

והמחמדיות, שנכנו על „יסודות דתיים“ אלה, את כל הטביחות והשחיטות, את כל ענויי המות ומצרי השאול שסבלנו בכל ארצות אירופה, אסיה ואפריקה במשך אלף ושש מאות שנה תחת שליטת הצלב וכחנו ובמשך אלף ומאתים שנה תחת שליטת חצי הירח ו„מופטיו“—איננו מתפלאים כלל וכלל אם הבנים החפשים של העם העברי לבם מלא התמרמרות נגד „היסודות הדתיים“ האלה ושואפים הם לאבד כל שריד למו... אבל הבנים האלה, היודעים את המרטירולוגיא הנוראה של אומתם בעבר והרואים אותה בעיניהם ומגנישים בה בכל חושיהם עוד היום בארצות שונות ואינם יודעים את דתם, את מהותה ואת רוחה, אינם יודעים גם להבדיל בין היסודות הדתיים של הדתות האחרות ובין היסודות הדתיים של הדת העברית ומכריזים את המלחמה, מלחמת חובה של החופש, גם כלפי יסודות הדת העברית... ואם היהודים החפשים הקוסמופוליטים כורכים את המלחמה נגד הדת העברית במלחמתם נגד הדת בכלל, כשם שהם כורכים את המלחמה בעד חופש היהודים במלחמתם בעד החופש הכללי, הנה היהודים החפשים הלאומיים, שמרכזים את כחותיהם ביחוד למלחמה בעד שחרורו של העם העברי, הם מרכזים את מלחמתם הדתית רק כלפי דת אומתם, הדת העברית... וגם מלחמה זו „מלחמת השחרור“ היא בעיניהם, מלחמה לחופש הרוח, ויהיו הלאומיים היהודים גם בזה „ככל העמים“.

קמט

אבל היסודות הדתיים של הדת העברית אינם כיסודות הדתיים של הדתות האחרות. לדת העברית אין „כהונה דתית“, כלומר: כהונה המושגת בשירות לבה בשם הדת, מבארת את פקודותיה כפי העולה על רוחה ומוציאה פקודות דתיות על פי חפצה ורצונה, לדת העברית יש הלכה מפורשת לכל העם, אשר גם „הכהן הגדול“, גם המלך, אשר העם ישים עליו, מחויבים להכנע לפקודותיה הברורות (ואם ה„תקיפים“ האלה אינם נכנעים—לא התורה, תורת החופש, אשמה, כי אם העם שהיה לעבד...) והתורה העברית היא תורת חיים, אשר בסדרה את החיים היא חיה עמהם, ובהיות דבריה כמסמרות תקועים, הם יחד עם זה גם כנטיעות נטועים, פרים ורבים, צומחים ומצמיחים חירות ופירי פירות בעץ הדעת ובעץ החיים גם יחד... (עיינן חגיגה, ג).

זהו הכלל הגדול, ואידך—זיל גמור ותדע את סוד החיים הנצחיים של אומתנו בתורתה...

קנ

„היסודות הדתיים“ של הדת העברית, בנגוד אל „יסודות דתיים“ סתם, אחוזים הם כשלהבת בנחלת רק בעם העברי ואינם מוצאים להם מקום

בשום עם אחר. נסו עמים אחרים לכנות את בית חייהם על היסודות האלה ולא עלה בידם... וגם פרורי יסודותיו ששמו ב"יסודות הדתיים" שלהם, נדבקו ולא נתאבנו כראוי, ועדיין החומר העברי הוחי שבהם תוסס ומרתית ומערער יסודות בנינם... ואם מצד אחד "מוגבלים" הם היסודות הדתיים של הדת העברית רק בגבולותיה של האומה העברית, הנה מצד שני בגבולות האלה רחבים הם היסודות הדתיים של הדת העברית ומקיפים הם, בנגוד אל "יסודות דתיים" אחרים, את כל בני האומה העברית, ועל פי דעתנו: "ישראל אל-על-פי שחטא ישראל הוא".

קנא

יסודותיהם של חיי עמנו במשך אלפי שנים הוכיחו לנו על פי הנסיון, כי הכופרים בעבודה זרה, אם כי היו חפשים בדת, נשארו בעמנו, ואם הם בעצמם לא נעשו ל"בעלי תשובה", הנה מבניהם ובני בניהם עוד קמו לנו גדולי תורה וקדושי עם, שמסרו נפשם על קדושת השם. ואם המודים בעבודה זרה, המומרים השונים, כפרו גם בעמם ויצאו והיו לבני עמים אחרים, הנה זה בא לא מפני שיסודות החיים של העם העברי היו "יסודות דתיים" — כאשר חושבים בנינו החפשים בדת, כי הרי "היסודות הדתיים" האחרים לא הוציאו מכלל העם את הבן שקבל עליו דת אחרת — כי אם מפני שהאומה העברית אינה יכולה להכיל בקרבה בני דתות אחרות. הדת העברית היא נשמתה היחידה של האומה העברית. וכשם שאיש אינו יכול להכיל בקרבו נשמה של איש אחר, איזה דבוק, כן אין האומה העברית יכולה לסבול איזו נשמה אחרת, זרה ונכריה לה, ואם יכניסו בקרבה "דבוקים" כאלה, והוציאו את נשמתה ממנה, וחדלה האומה העברית לחיות בתבל...

קנב

ואחרי ש"היסודות הדתיים" של הדת העברית אחוזים הם רק בעם העברי, על כן אחוזים הם היסודות האלה, בנגוד אל "יסודות דתיים" סתם, גם בשפתו של עם זה, בשפת העברית, ואם התירו חכמים דברים דתיים רבים להאמר "בכל לשון", כדי לשמור על כונת הלב, הנה סוף סוף נשמרה הדת העברית רק בשפה העברית, והשפה העברית וגם הספרות העברית אפילו בחלק החולין שלה, נשארו כחיים רק בזכותה של הדת העברית, שכולם למדו אותה במקורה, בעברית, ואם השפה העברית ידעתה אינה נפוצה כל כך בקרב עמנו, ובפרט בין הכנות, הנה בא זה לרגלי אי שמירת הדת ופקודותיה, וכל מה שהולך וגדול גם מספר הבורים בדת, הולך וגדול גם מספר הבורים בשפה העברית...

קנג

יסודות החיים של "העם העברי" הם "יסודות דתיים-לאומיים", כלומר: יסודות הדת, העברית בכל מלואה.

קנד

היהדות הדתית צריכה להוציא אתה מבית ננויה את כל המאור שבה. היא צריכה לגלות את כל האורות הלאומיים הספונים בכל חרריה ואת כל הצדק הסוציאלי המונח ביסודה ותכליתה (אמרי דרוש, לר' יצחק ניסנבוים). ולגלות את המאור שבה ולחזק את הדת והלאומיות ולהחיות את האומה וכל קניני רוחה אפשר רק על ידי חנוך דתי הגון.

פרק שבעה עשר

המצות והחנוך

קנה

אין דבר יותר קל לנטוע על ידו בלב הנערים אהבת היהדות, מההרגל במעשי המצות, תחת השגחת אב נבון, מורה פדגוגי, הילדים מקבלים עליהם ברצון ובשמחה את הנמוסים הדתיים, מבלי כל צורך לאיזה עונש. מה רבה שמחת הילד, כשהוא נושא את הלולב לבית המדרש! ומה רב תענוגו, כשהוא זוכה להקיה את הבימה וספר התורה בזרועו! וכך אפשר להנעים לילד כל מצוה ומצוה.

והטובה היוצאת מזה גדולה לאין חקר. על ידי המצות מתחנך הילד להבד את הרם והנשא, מקור הצדק והטוב. ומאחר שרוב המצות נעשות בזכורה, הן מחנכות את הילדים לסדר יפה ולאהוב את עם ישראל אהבה אמיתית, כי רפויה היא האהבה של אותם "החובכים", שמנהגי עמם זרים להם ובתוך חברה יהודית הם מרגישים את עצמם כזרים. אהבה כזו אינה יכולה לעמוד גם בפני רוח מצויה (א. ז. רבינוביץ, "נר מצוה").

קנו

סופרים ופילוסופים מובהקים חפשים בדעותיהם כשהגיעו לימי הזקנה, לימי "חשבון הנפש", נתהפכו ברוחם לגמרי והתחילו להרגיש את הקדושה וההוד שבתם, וחרטו בחרטה גמורה על מעשיהם ועל דעותיהם לשעבר וקבלו עליהם בלב ובנפש לחסות תחת כנפי הדת, כידוע. והנני להביא פה קטע אחד מכתבי המשורר ח. נ. ביאליק, שכתב על אדות הסופר המובהק המפורסם "מנדלי מוכר ספרים". הסופר ההוא חלה. כשקם מחליו באו מוקיריו ומעריציו הרבים לבקרו, והוא אומר אליהם כדברים האלה: "הקדוש-ברוך-הוא לא יעזוב ולא יטוש את מנדלי שלו. הוא יקימני ואחיה לפניו. בימי

חללי נגלה אלי בעצמו ובכבודו ופה אל פה דברתי עמו, בלי מחיצה, כבן לפני אביו. הגרתי לו את כל לבי, ואני יודע כי ישמעני. בטוח אני כי לא יסיר את חסרו מעמי. הוא הלא ידע את לבי. ושוב אמר:

קנו

„מחלת הנפש והרוח קודמת למחלת הגוף. זו האב וזו התולדה, ואין אכר לוקה בנוף אלא אם כן לקה תחלה מקום מכוון לו בנשמה. נרפאה הנשמה — מיד נרפא הגוף“.

ועוד אמר:

„כל בתי הסמים והרפואות שבעולם מה הם כנגד בית-הסמים הקטן והיחיד שיש לי בבית ועל שלחני. סמיתרופה יש בו לכל תחלואי ונגעי בני אדם. אינכם יודעים מה הוא? — ספר התהלים! זה הספר הקטן של דוד המלך! לאפתיקון קטן זה נכנסתי — ויצאתי בריא ושלם. כמה גדול כחו של אפתיקון קטן זה!“

קנח

„והנה בימים ההם החל מנדלי לבקש קרבת אלהים. אל הדתיות נטה בלבבו גם מאז, ואלהי ישראל, אלהי משה והנביאים והתפלות והאגדה — היו אלהי חייו ומעוז רוחו בכל עת, ואולם עתה הוסיף אומץ באמונתו ויקרב את ראשו השב תחת מחסה כנפי אלהים. שם שמים נעשה שגור על פיו, וספרי הקודש היו ראש מעיניו, וישגה ויעמק בהם, ויש אשר הוסיף זהירות גם במצוות המעשה, ויותר — באלה התלויות בשבת ומועד. השנוי הזה היה, כנראה, פרי איזו החלטה שבלב בימי המחלה, מעין הרהור תשובה, ואולי על זה רמז אז בדבריו שהזכרתי למעלה, על דבר שיחתו את אלהים, על כל פנים, השנוי הזה נכר בו מאותם הימים ואילך, ואחר כך, אחרי היות בו יד, נטיתו אל הדתיות עוד הלכה ונברה. הוא החל להזחר בתפלה, בנטילת ידיים ובברכת המזון, ויש אשר מצאווה בבקר והנה הוא יושב על הכסא, הירמולקא בראשו וה„סדור“ בידיו, ושפתיו מלחשות תפלה וברכה“ (ה. נ. ביאליק במאמרו „ומנדלי זקן“, תנים ושרטוטים, ספר שני).

קנט

ה א ב ו ת ו ה ב נ י ס. — החכם א. ח. ראזענבערג, מחבר „אוצר השמות“ הנחיל לנו „דרשה על הגלות“ בהספר „אוצר דרשות“ ובין יתר דבריו שם הוא אומר דברים של טעם, כי „הרעה היותר גדולה מכל הרעות שאירעו לאומתנו בימי גלותה היא „בני יצאוני ואינם“. רעה כזאת לא קרה לשום אומה ולשון בעולם. התהום הנורא המפריד באומתנו בין האבות והבנים לא יראה ולא ימצא בעמים אחרים זולתנו. בעמים אחרים הבנים נכדלים מהאבות רק במדרגת ההתפתחות וההתקדמות (פראגרעס) כי הבנים

הולכים קדימה בדרך ההתפתחות ועולים בסולם ההתקדמות במדרגה יותר גבוה מהאבות, ובכך העולם מתקדם ומתפתח יותר ויותר, אבל בנוגע להקשר המאגד אותם עם כלל האומה אין שום הבדל בין האבות והבנים, כי כלם עובדים ביחד לטובת עמם והפצים בהצלחתו, ואינם בושים במקור מחצבתם. ולעומתם מה אנו רואים באומתנו? הבנים מתרחקים בתכלית ריחוק מאבותיהם ומעמם, בקהלם לא יחד כבודם ובושים הם בצור מחצבתם, ושם ישראל לחרפה להם. זה לא כביר הנג האוניברסיטא המצוין של קלארק אשר בעיר וואוסטער (מאסס.) את חג יובלו של עשרים שנה להוסדו. מטרת בית מדרש למדעים הזה הוא, להרחיב את גבולות החכמות והמדעים לטובת מין האנושי בכלל. להגינה הזאת נקראו החכמים היותר מצוינים בארצות הנאורות, אשר העשירו את החכמות בימים האחרונים בחקירות והמצאות חדשות ומועילות, ומספר הבאים היו עשרים ואחד, ומהם — שלשה עשר יהודים! הדבר הזה נודע אך במקרה לאחד מן הפרופיסורים מן האוניברסיטה הנזכרת והוא הודיע הדבר כעתון „היום“, והחכמים ההם בכונה העלימו את מקור מחצבתם. האם אין מצב שכזה מצב נורא ומעציב עד מאד?!

קס

ובאמת האבות בעצמם הרחיקו את בניהם מעל לגבול ישראל, בחנוכם הפרוע לשמצה, המה עזרו על ידם למלא את כרסם בכל הידיעות ובכל החכמות שבעולם, והעלימו מהם את חכמת ישראל והיהדות הטהורה אשר בעבורה נקרא ישראל עם חכם ונבון, לזאת היתה היהדות לצעירינו מדור החדש למטבע שנתמזמה ולאסימן שאין עליו צורה, שטר מזויף על העלבר שחלף כצל ולא השאיר אחריו רושם בהיום, ודייתיקי לעתיד שלא יבא לעולם לדעתם. וספיקות רבים התחילו לנקר במחם של צעירינו, כי ראו ספינת ישראל מטורפת בים והמים להם הומה מימינם ומשמאלם, ואין להם מפלט ועוגן אין. אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה. כי האבות הרחיקו את בניהם מהמקור הטהור של היהדות והעלימו מהם את העבר, ובאותה שעה השמידו מקרבם גם כל תקוה לאומית בעתיד, כי לא הבינו שאי אפשר לאומתנו להתקיים אלא עם תקות היום האמונה שקושרין אותה עם העבר, רק באופן שאנו חורזין ומאחדין חוליא בחוליא וטבעת בטבעת בשלשלת הגדולה האוחזת את לאומתנו עם אמונתנו ודתנו וכל מנהגי ישראל מימים מקדם עד העת האחרונה, אבל בשעה שנקרע הקשר המאחד את העבר של אומתנו עם החיים ההיום, באותה שעה נשמטה גם תקות העתיד מתחת רגליהם, והתחילו הבנים לבעוט בגלות ולצעוק: „צאו מן הגלות ותושעו, צאו בכל אופן שיהיה, ואם לא תוכלו לצאת באופן אחר, התבוללו בעמים ותנאלו.“ והקריאה הנוראה הזאת עושה שמות במערכות צעירינו, שקצתה נפשם בפשרות ואינם מפצים עוד לוותר ולחזור ולוותר על זכויותיהם האנושיות

ששללה מהם הגלות. כי, לדעתם, כל הפשרות עם ענויי הגלות הן טלאי על גבי טלאי וקרע על גבי קרע, והכל נעשה סמרטוטים, וזהו פרי תחנוך החדש. ולעומת זה אי אפשר לנו גם כן להרחיקם לגמרי משפות וחכמות אחרות, כי עי"ז מתפרצים מאתנו לגמרי. חז"ל הליטו את הרעיון הזה באגדה נפלאה במדרש (שמות רבה פ"ב) כי מסופר על משה רבינו ע"ה כשהיה רועה את צאן יתרו במדבר ברח ממנו גדי אחד, רץ אחריו עד שהגיע לחסוהי ונזדמנה לו בריכה של מים ועמד הגדי לשתות. כיון שהגיע משה אצלו, אמר: אני לא הייתי יודע שרץ אתה מפני צמא, עיף אתה. הרכיבו על כתפו והיה מהלך, עד שהשיבו לעדרו. כן חלילה לנו מלחסום את הדרך בפני צעירינו הצמאים לשתות ממעינות החכמות והמדעים של העמים, אבל בתנאי שנחנך אותם באופן הזה, שאחרי אשר ישתו לרויה מחכמות הצוניות ישובו לעדרם, לעמם ונחלתם, לדתם ולאמונתם.

קסא

ה ח נ ו ד ה י ש ו ה ח נ ו ד ה ח ר ש. — מה רב ההבדל בין חנוך בנינו בזמן העבר לתחנוך בזמן ההווה. ומה נורא התחום המפריד ביניהם! לפנינו בישראל העמידו את החנוך על שני יסודות חוקים ומוצקים, על יראת ה' ועל מעשים טובים. המלך החכם הניח ליסוד יראת ה', ראשית דעת. ובא שמעון בן שטח והוסיף יסוד שני, לא המדרש עיקר אלא המעשה (אבות, פרק א'). מלפנים היה האב מחויב לשנן לבניו את דברי התורה והמצוה ולדבר בם בכל עת מצוא, בשבתו וביתו, בלכתו בדרך, בשכבו ובקומו, וביחוד בעשותו איזה דבר מצוה שיסודה בקורות עמנו, כי אז היתה מחובת האב לעשות הדבר באופן שהבן שאלו: „מדוע אבי אתה עשה ככה? ועי"ז ה' לאב סבה לספר לו פרק מקורות עמנו בימים שעברו, והשתמש במקרה הזה להשריש בלב הבן מדת ה' בה, אהבת הלאום ועוד מדות טובות וישרות. לא כן הוא הדבר בימינו אלה: האבות לא ישימו לבם לחנך את בניהם כדרך הזה, כי הם בעצמם עפ"י רוב רחוקים מאלה, כי עוסקים במשא ומתן ובהוויות העולם, ואת חנוך הבנים עוזבים בידי זרים, ולפעמים בידי אנשים שלא למדו פרק בהלכות החנוך ועושים מלאכת ה' ברמיה וכאלו כפאם שד, כי אין נפשם רק אל השכר והבצע, ולזאת גם תוצאותיהם שונות. בשנים שעברו האב יושב אצל השלחן בשני לילות הראשונים של פסח על הסדר, ובני הבית כשתילי זיתים סביב לשלחן, הבן שואל מה נשתנה, והאב מסביר לו, בתור תשובה על שאלתו פרק שלם ונכבד מאד מתולדות עמנו, מתחיל בגנות, מעבדות אבותינו, ומסיים בשבח, במתן תורה שהביאה אורה לעולם. אולם מה נורא המחזה בלילות אלה בימינו! האב יושב בדרך אל השלחן וקורא ההגדה לעצמו בשפה רפה, כמו שקוראים קינות בליל תשעה באב, והבנים יושבים איש בחדרו וקוראים

בשקידה את מאורעות תם (אנקעל טאַמִים קעבין) המספר משחרור השחורים מתחת סבלות מעניהם, כאלו יש בעובדה זו תוצאות יותר גדולות ונכבדות מתוצאות חירותנו מתחת סבלות מצרים! — האם יודעים בנינו להוקיר את חג השבועות, זמן מתן תורתנו? תורתנו המלאה חקים ישרים ומשפטים צדיקים שאין בכל ספרי החקים של כל עמי תבל דוגמתם? היודעים הם את יקרת ימי החנוכה שהם זכרון ימי נצחון האור על החושך, האמת על השקר? חכמי העמים חקרו ודרשו ושאלו באיזה מצב היה העולם והעמים הנאורים בימינו אם במלחמת החשמונאים עם היוונים היתה יד היונים רוממה ותקיפה? — ובאו לירי החלטה, כי העולם היה שקוע כעת ביון הבערות וחשכה ואפלה נוראה היתה שלטת כעת בכל הארץ. לוא ידעו צעירינו זאת בלי ספק היו נוהגין כבוד בנר חנוכה, המורה על תגבורת האור והאמת והיושר על החושך השקר והרשעה!!

היודעים צעירינו מרב טוב הצפון בידיעת קורות ישראל בימים עברו? המלומד הצרפתי שאטאבריאן מחליט, כי עם היהודים הוא התמצית הנכבד והיקר של כל מין האנושי, וקורותיו של העם הנפלא הזה מכלכלים בתוכם למודים יקרים ונכבדים שלא נוכל למצוא בקורות של כל עמי תבל ביחד. היודעים זאת צעירינו? אבל כמי האשם אם לא בנו בעצמנו? העדר הידיעה בין בנינו מקורות עמנו היא הסבה הראשית שצעירינו יבושו בצור מחצבתם, ושם יהודי הוא להם לחרפה ולכלימה, ולפעמים יבוזו הם את אחיהם ובני בריתם במדה יותר גרושה משונאי ישראל היותר גרועים ונודעים שלא מכני אומתנו.

קטב

מ ו ס ר ה י ה ד ו ת ז ה ח נ ו ך . רגילים אנחנו להאשים את צעירינו בני דור החדש, כי המה שואבים את יסודי חוקי המוסר מתורות עמים אחרים ונותנים להם היתרון על חקי המוסר של תורתנו, ולכן הם פונים עורף אליה. אבל גם בזה רוע החנוך הוא האשם. אילו היינו משננים לבנינו יסודי המוסר של תורתנו המיוסדים רק על הצדק, אילו היינו מלמדים אותם, כי לפי מושג תורתנו הצדק הוא יסוד העולם וחברת מין האנושי, וכל מה שאינו צדק מהפך את העולם לטהו ובהו, אז לא היו משפילים את כבוד נביאיו הדורשים לפעמים בשבח הנקמה, כי הנקמה הזאת אשר איננה באה מרוע הלב ומריתת הרם, אלא הוא הגמול ההכרחי שמטרתו היא להעמיד את סדר העולם על מכונו. גם הפילוסוף קאנט אשר צעירינו מקדישים ומעריצים את שמו, החליט לומר: „אם הצדק אבד אז ראוי הוא מין האנושי להכחד מן הארץ, כי חיוו אינם חיים אך שלשלת ארוכה מתלאות ופגעי הזמן“, צדק גמור ומוחלט כזה הוא יסוד מוסר הישראלי, הדורש חקה אחת ומשפט אחד לגר ולאזרח כאחד, הוא תובע את עלבונם של החלשים והמדוכאים

מידי התקיפים והמדכאים, הוא תובע שתהיינה זכויות השדרות הנמוכות של החברה שוות לאותן השדרות העליונות, שהמלך לא יתנשא על עמו, שהשופטים ישפטו צדק, שהשרים לא יעשו עולה לשום אדם, וגם שההמון לא ילך בשרירות לבו. הצדק הישראלי דורש, שבה האגרוף יחדל מלהיות הכח המנצח והמושל במעשה בני אדם. משפט וצדקה, שויון ויושר — אלה המה יסודותיה העקרים של מוסר היהדות, וכל כך שלטה בה המשפט והצדק, עד שיש בתורת ישראל מקרא מפורש „ודל לא תהדר בריבו“, מקרא שאין דוגמתו בכל ספרי העמים והקותיהם, כי אומות העולם לא היו חוששים בכלל שמא יתנו את היתרון להדל והעני, אבל בני ישראל רחמנים בני רחמנים, מתוך שהיה רגש היושר נטוע בלבם מעולם, מצאו לנכון להזהיר שאין להטות משפט צדק אפילו מצד חמלה ורחמנות על העניים, מפאת שהוא משפט צדק מוהלט וקשה, שאין להקל או להחמיר בו, אבל קשיו אינו בא אלא כדי לתקן את דרכי החיים וכדי לגאול את כל האנושיות מן הרע שבין אדם לחבירו — אילו היו יודעים כל זאת צעירי ישראל היו מחבכים ומנשקים את תורתנו ומכבדים אותה מאד מאד, ולא היו נותנים היתרון לתורות החכמים של העמים האחרים, ולא היו מתרחקים מצור מחצבתם“.

הנך דתי־לאומי שלם יש בו משום מוסר וצדק נעלה, מוסר היהדות.

פרק שמונת עשר

הנתיצות בהנך דתי־לאומי *

קסג

מאושר הוא האיש שיש לו מנוחת הנפש. אומלל הוא אותו האיש שיש לו פזור הנפש. זה שמנוחת־הנפש אין לו, זרים לו תענוגי החיים האמיתיים, ואיננו טועם את הטעם האמתי של החיים כמו שהם, נשמתו קלועה כמו בתוך כף הקלע, ורעיון נורא מתגנב לפעמים אל לבו, כי רק המות הנורא היה משחרר אותו מהיים מרים כאלה, שאין בהם מנוחת־הנפש. הנה, למשל, הגנבים, הרוצחים ויתר החוטאים הגדולים והנוראים מרגישים את זה היטב ועמוק מאד. אין להם, להחוטאים, מנוחת הנפש שהמה רוצים בה, ושלא

(*) מאמרי זה נדפס בהירחון „מורה הדרך“, ירחון מוקדש להדושי תורה, להכמת ישראל ולשאלות הזמן, בשעה שהייתי העורך של הירחון ההוא.

בידיעתם משקיטים המה את הסער הנורא שבלבם, את המהפכה והתסיסה הנוראה שבלבם ובנשמתם על־ידי אמצעים שונים ומשונים, כגון שתיית יין שרף, שחוק הקלפים ועוד דברים כאלה, שבאים על־ידי פרכוסי נשמה הולך, שאין לה מנוחה פנימית, ומתגעגעת אל המנוחה שהיא רוצה בה.

קסד

ולא רק אנשים חוטאים ומחטיאים, אלא כל אותם האנשים שחיים חיים המריים, מגושמים, חיים בלי תוכן, אין להם אותה מנוחת הנפש שנחוצה כל כך לנשמה חיה. והנה באו הפילוסופים והושיטו לנו שטות פילוסופיות, הביאו כלי התותח של ההגיון, של החכמה האנושית, של הפילוסופיא העמוקה, ובעזרת הפילוסופיא חשבו להמתיק את מרירות החיים, בעזרת החכמה והמרע חשבו למלא את הריקניות שבלב, בעזרת ההגיון הכריא חשבו להשקיט את הסער הנורא שבנשמת האדם המתגעגעת תמיד אל הכמוס והמסטורין, ככה חשבו באמת הפילוסופים שבנו, חשבו וטעו! כי העסיקו את המוח, אבל הלב, הרגש, הנשמה, לב האדם ונשמתו נשארו ריקים כשהיו ומנוחה לא מצאו, באו אנשים ובקשו משא־נפש, אידיאל בתיים, בקשו ומצאו; וכשמצאו, הרעישו את התבל ומלואה, והכריזו בקולי קולות: „הרי אידיאלים אנושיים לפנינו, מעכשיו יש לנו מנוחת הנפש, תוכן בחיים יש לנו, תוכן עשיר מאד. ובאו אנשים, והיו נכונים להקריב את חייהם קרבן כליל על מזבח אידיאלם, ומנוחה פנימית, שלמה, גמורה, אמתית, לא מצאו, ומחוסר מנוחת הנפש הפנימית, התוכית, תוצאות לכל הרע והרקבון הנורא והפנימיות והלקוים שבהיינו, ומכאן באים כל אלה המאבדים את עצמם לדעת!!

קסה

ובה בשעה שאין דבר בעולם המסוגל באמת להשקיט את לב האדם ונשמתו, באה תורתנו, תורת ישראל, שהיא מרפא לנפש, והיא נותנת להאדם העוסק בה מנוחת הנפש שהוא רוצה בה, היהדות הצרופה יש בה משום מנוחת הנפש באמת. אדם מישראל שמעסיק את מוחו ונשמתו בלמודי כתבי הקודש, תלמוד ופוסקים, ספרי מוסר ומדות, הוא מרגיש מנוחה שלמה, ומי שעוסק בתורה הוא בן חורין אמתי, משחרר הוא את נשמתו ממרירותם של החיים, מתאוות שפלות ומגונות, ואיננו טובל את נשמתו בהרפש והזוהמא שבחיים, כמו שאר האנשים הרגילים, „כל מי שיש בו אור תורה, אור תורה מחייהו“, שטה פילוסופית שלמה אתה מוצא במשפט קצר זה, קורא אתה, למשל, ספריות שונות, ספרים מספרים שונים, עתונים, שבועונים, ירחונים, הנך מתענג לפעמים, אבל כשמרגיש אתה צורך במנוחת נפש שלמה, לוקח אתה את ספר הספרים, את התנ"ך שלנו, את המשנה, ההלכה, האגדה, או

ספרים קדושים עתיקים שנכתבו בידי גדולי חכמי ישראל, ומיד אתה מוצא מנוחה לנפשך הקרועה והרצוצה.

קטו

אלה שאינם מכירים ומודים בנחיצות חנוך עברי דתי-לאומי, עינים להם ולא יראו את החיים בכל עמקם, אינם מבינים את הטגדיה שבנשמת האדם, לבם לא לב, ונשמתם אינה נשמה, כי רק הדת יש בה משום פתרון שאלות החיים, ורק חנוך עברי דתי-לאומי מסוגל להשריש בקרב הלב העברי הצעיר אותו היסוד שבלעדיו החיים אינם חיים של חירות פנימית אמיתית, והדת יחד עם הלאומיות יש בהן משום השקטת סער הנשמה, המרגוע של הנפש והלב, ואושר פנימי, תוכי, נפשי, שממלא את הנפש ומספיק תוכן שלם לחיי האדם בתבל. הלאומיות **תובעת** מן החיים, מן הסביבה, ויותר שהיא תובעת יותר היא רעבה, באה הדת ומשקיטה ומניחה את הנפש. הדת יודעת מ"התפשטות הגשמיות" מספוק נפשי פנימי, לעומת זה הלאומיות קוראה למעשים ולמלחמה בעד שלום העם וקיומו, באופן ששתייהן צריכות זו לזו, האחת משלימה את הברתה, וביסודו של החנוך הישראלי נחוצות שתי אלה יחד, הדת והלאומיות, בשעה שהאחת מגרה, באה השניה ומשקיטה, ובשעה שהשניה משקיטה יותר מדאי, באה הראשונה ומגרה ומעוררת, ואז יש שווי משקל והרמוניא נפלאה בנשמת האדם היחידו כפרט ובנשמת עם ישראל בכלל.

קסז

הצורך בחנוך דתי לאומי גדול ונכבד בתור צורך לאומי, וגם בתור צורך יחיד, אינדיווידואלי, לפרנס את נשמת היחיד, וגם את נשמת ישראל, הנשמה העברית. חנוך עברי שאין ביסודו היסוד הלאומי אינו חנוך עברי שלם ונמור, לקוי ופגום הוא אז יותר מדאי, ואין בו אותה המטרה והתכלית שכולנו מיחלים, מקוים ומחכים לזה. הילד העברי שאינו מקבל חנוך עברי לאומי לא יהיה מוכשר ומסוגל להיות **מגבורי ישראל**, להלחם עד נטף דמו האחרון בשביל הגנת קניני הרוח אשר לעמנו, יסוד חשוב ונכבד מאד יחסר לו: „אל תנעו במושיחי” — אלו תינוקות של בית רבן, ככה הבינו חכמי ישראל האמתיים ברוח קדשם את מטרת החנוך העברי, כי עלינו להנך דור של צעירי ישראל שמטרתם ומשאת נפשם ותשוקתם תהא גאולת ישראל ושהחרורו בגוף ובנפש, ועל כל צעיר עברי להביט על עצמו כעל גואל ומשיח, הבא להקריב את חייו על מזבח אהבת עמו וללחום בשביל גאולתם של ישראל והגנת קניני הרוח אשר לו עד נטף דמו האחרון.

קסח

ובכדי לאפשר לנו דבר גדול וקדוש שכזה לא די לנו לחנך את הדור הבא בחנוך דתי בלבד או בחנוך לאומי בלבד, אלא יש צורך גדול דוקא בחנוך דתי ולאומי כאחד. כי רק בחנוך שכזה מוכשרים יהיו בנינו, הדור הבא אחרינו, להיות בונים את חרבן קדשי האומה.

קסט

ובשם שנחוצ להכניס בחנוך העברי את היסוד הלאומי שלנו, ובלתי הנוך לאומי החנוך איננו שלם כדבעי, ככה — ואלפי פעמים עוד יותר — נחוצ להכניס את הדת בתוך החנוך העברי. וסכנה גדולה ונוראה יש בחנוך עברי שאין בו היסוד הדתי, חנוך עברי לאומי בלבד אפשר לו לפעמים תכופות מאד לגרום לו להיהודי הצעיר בן דורנו יאוש לאומי נורא וריאקציה נוראה ומפח נפש ואכזב בשעה שהוא, היהודי הצעיר שבגולה, רואה בעיניו כי התקוות הלאומיות אינן מתגשמות בחיים, ואין כל תקוה ממשית להגשימן בזמן מן הזמנים על פי דרך הטבע, וכשהוא מתיאש וידין תרפינה, והנשמה קרועה ורצוצה, והעמים האחרים חיים חיים טבעיים, שלמים, מלאים, לאומיים באמת, ויחד עם זה אין לו אחיזה בדת ואמונה, מה יהיה אז עם אותו „הלאומי“, לאומי בלתי נורמלי, שגר בארץ זרה, ומדבר בלשון אחרת, והונה בספריות אחרות, ובסביבה זרה לגמרי, ודת ואמונה אין לו, והכחות כלים ועוזבים, ואינו מאמין באלהי ישראל, ואי אפשר לו לשפוך את צקון לחשו לפני אביו שבשמים, שאינו מאמין בו, ולבקש מלפניו: רבנו של עולם! ככלות כחותי אל תעזבני! הלא אברים מדולדלים כאלה, בודדים, אכולי יאוש וספקות, אין להם יניקה מתוך האור האלהי השופע בשפע עושר של קדושה בעמק הנשמות הזכות והטהורות, וכמה עמוק וגדול הצער שבחייהם, וכמה נורא מצבם, מצב נפשם!

רצונכם לגדל דור חדש של יהודים אמתיים בלב ונפש, עליכם להכניס ביסודות החנוך העברי גם את הדת וגם את הלאומיות.

קע

היו ימים, והימים האלה לא רחוקים מאתנו, שהמתנכים והפרגונים שלנו האמינו בתום לבם כי אסור לו להמורה העברי ללמד את תלמידיו את החומש עם פירושו של רש"י, מפני כי הפירוש הזה הוא יותר קרוב אל הדרש משהוא קרוב אל פשוטו של מקרא, ומה לו להילד העברי עם „דרשות“ בשעה ש„הפשט“ נחוצ לו כל כך, ועכשיו, טובי המורים והפרגונים שלנו מתחילים להבין ולהתחשב לא רק עם פירושו של רש"י, זה הפירוש שאין כדוגמתו לטוב, אלא גם עם „דרשותיו“ של רש"י, עם הסגנון המצוין והלשון העשירה הנרעינית של רש"י, עכשיו כל מי שיש לו מוח בקדקדו מבין, כי

המורה שאיננו מלמד את תלמידיו הומש עם רש"י הוא הוטא גדול מאד לנשמת הילד העברי, עכשיו כולנו יודעים ומבינים, כי הנער העברי אם ידע לפטפט בלשוננו וידע גם כן לקרא את הכפרות העברית החדשה מתוך ידיעה שטחית ואם לא ידע ללמוד בעצמו הומש עם רש"י, ישאר כל ימי חייו עם הארץ נמור. עכשיו אנו יודעים כי גם מנקודת ראות פדגוגית אין לך אמצעי יותר טוב לקשור את הלב העברי אל עמו ולכל קדשי אומתו כמו הלמוד החביב והנעים של הומש ורש"י, הילד שמבין בעצמו פרשת הומש ורש"י והדור ברוחם, הוא מכבה, מעריץ ומוקיר את קניני הרוח אשר לעמנו, ולכן נאמן הוא לעם ישראל.

קעא

עכשיו יודעים אנו גם כן את הערך הגדול ואת הנחיצות הגדולה של למוד דיני זכאים ומנחות ותורת כהנים וכל המצות התלויות בארץ שאינן נוחות בזמן הזה, כי בזה שנלמד את בנינו כל אלה נשריש בלבם פנימה תקוה לעתיד עברי מזהיר, תקוה לאומית, כי עוד מעט ויבנה המקדש ונשוב לארצנו, ואז נדע כיצד להתנהג במצות התלויות בארץ, וכדברי חכמינו ז"ל "אעפ"י שאני מגלה אתכם מן הארץ הווי מצוינים במצות, כשאתם הוזרים לא יהיו לכם הדשים" (ספרי, עקב), וכי בלמודים שבאלה אנו גורמים להילד העברי להיות קשור בקשר ממש"י עם קדושת הארץ, וחי בחיים ארצי ישראלים גם בנולה, ומה שאנחנו מבינים עכשיו לא הבינו את כל זה ה"משכילים" שבנו, והיו מקיימים בעצמם "ודלוגו עלי אהבה", ובשעה שהיו מלמדים את תלמידיהם את החומש, כמעט ספר שלם בתורה, ספר ויקרא, לא היו מלמדים את הילד העברי, וכל עניני הקרבנות ומלכושי הכהן, ועניני המשכן והמקדש היו מדלגים בדרך למודם, ובה גללו מאת הדור הצעיר שלנו ירושה עשירה ונהדרה, ונששות קרושים מאד, והעבר יחד עם תקות העתיד, שכל זה כולל במדה ידועה בעניני תורת כהנים ובמצות התלויות בארץ, העלימו מאת הדור הצעיר שנתחנך על ידם, וזוהי גולה לאומית ואבודה שאינה חוזרת.

קעב

לחנך ולפתח את הכחות היותר טובים שבאדם, זהו מטרת החנוך הכללי לחנך ולהלחיב את הנשמה הישראלית ואת הלב העברי, להשריש בלבבות הדור הבא אהרינו אהבה עמוקה לעם ישראל לדתו ואמונתו, יחד עם הערצה ואהבה לכל קניני הרוח אשר לעמנו, יחד עם ידיעות רחבות ועמוקות בכל עניני היהודים והיהדות—זהו מטרת החנוך העברי, חנוך דתי ולאומי.

קעג

ר י ש ר א ל מ א י ר ה כ ה ז מ ר א ד י ז ע ל ה ח נ ו ד
ה י ש ר א ל י.—הרב הגאון הצדיק ר' ישראל מאיר הכהן מראדין שליט"א.

שירוע ומפורסם לכל בני ישראל בתור צדיק הדור ועמוד הדת בדורנו, מקדיש מאמר נלהב עד מאד להחנוך הדתי בישראל בדברים נלהבים כדרכו בקודש, וז"ל: „אם כי אין דרכי מעולם להתיצב על שער מרומי קרתי, אבל רוחי הציקתני באשר ראיתי בזוי תורתנו הקדושה שנשתוה בעיני נערי ישראל תורת אלקים חיים עם ספורי דברי הימים, וכ"ז הגיע מפני המעטאדעם החדשים שהרנילו ללמד את הנער תחת תורת אלקים, או צמודים יחד פסוקי חומש עם דברי הכלים (כמו שהראונו בבית הספר וכדומה) ואין הילך יודע להבחין כלל בין דברי רש"י לדברי הבאי, כי הכל שוה אצלו למטרה אחת, ללמוד שפה עברית, ועי"ז תשתכח ח"ו תורת אלקים עזונו ונפלאותיו חקיו ומצותיו מישראל, אמרתי אין אנו רשאים לחשות עוד. אם כי ידעתי כי לא ארכש לי כבוד מזה מכמה אנשים עבור זה, אבל אשרי האיש שיתכזה כבודו מפני כבוד המקום ואוי לאיש שמוותר כבוד המקום בשביל כבודו, וכבר צוהו על זה ככרוכיאל כל גדולי ישראל בקונטרס „דרכה של תורה“, ובאתי גם אנכי ביחודה ועוד לקרא לעורר את מכירי שישמרו את עצמם מלהלכד בפח המסוכן הזה, ואקוה כי יתעוררו רבים משלומי אמוני ישראל להסיר המכשול הגדול הזה מישראל, וזכות הרבים יהיה תלוי בהם נצח“.

קעד

ואעז ואומר: שמעו נא אחינו שלומי אמוני ישראל, אהובי עליון, שומרי משמרתו ודבוקים בתורתו, מצותיו וחקיו בכל נפש ומאד הנה מכשול ראינו על דרך בני עמנו, מכשול גדול, אשר אם לא נשים לב להסירו מקרבנו, עשוי הוא לעשות שמות בקרב בית ישראל, עשוי הוא להרס ולשרש ח"ו את יסוד פינת יקרת אמונתנו הטהורה מבנינו, עשוי הוא להשכיח התורה והמצוה מזרעינו ח"ו. ידוע לכל, כי יסוד קיום האומה ותורתו ודתו הוא — חנוך הבנים, ללמדם תורת ה' ולחנכם במצותיו, שעד זקנה לא יסורו מה' ותורתו, ככתוב חנוך לנער וכו', ועל עיקר הזה נצטוינו בצוויים והזהרות כפולים ומכופלים, ובפרשת ק"ש שאנו קורין בכל יום, בשכבנו ובקומנו, בא העיקר הזה מפורש בפרשה ראשונה ושניה, ושנתם לבניך, ולמדתם אותם את בניכם, וכן נצטוינו בחנוכם במצות, והשרשת שרשי אמונה בלבכם, כמ"ש והגדת לבנך, ולמען תספר באזני בנך, והיה כי ישאלך בנך וכו' והודעתם לבניך ולבני בנך יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב וכו' והרבה כיו"ב. והכל מפני שזאת קיום האמונה ומוסדות התורה ואבותינו מעולם קיימו את העיקר הזה בכל לבכם ובכל נפשם, למדו בעצמם ולימדו לבניהם תורת ה' התמימה שבכתב ושבע"פ והשרישו בקרבם האמונה הטהורה בה' ותורתו עד שבחפץ נפשם כמה פעמים מסרו עצמם לשריפה והריגה בשביל דת אל ח"י, וברמי חייהם הורישוה לבניהם תורה שלמה ותמימה.

ובניהם לבניהם, עד דור האחרון שאנו חיים בו, שחרותה גם היום על לב כלל ישראל תורתנו הקרושה בכל חקויה ומצותיה, כולם אהובים וחביבים בעינינו לשמור ולקיים אחת מהם לא נעדר ח"ו, אך כהיום הצליח מעשה שטן לעשות חדשות בחנוך הבנים, חדשות אשר לא שערום אבותינו, שמטרת החדשות האלה הם לנתק ח"ו את שלחבת האהבה לאלקים ולתורתו מלב הבנים אשר יקומו מאחרינו, אשר אחרי שהצליח במעשיו לזלזל בעיני הבנים הגדולים עסק תורת ה', התלמוד והפוסקים, בטענת מהביצע כי שמרנו משמרתו (וכמו שהגיד לנו הנביא אחרון מראש על טענות דור אחרון הזה בסוף מלאכי עיי"ש), ואשר הרבה מן האבות ג"כ אחזו בטענה זו, ומנתקים את בניהם מנערותם מבית רבם עד שלא יכנסו בעסק הגמרא כלל (היפך המצוה שחייב אדם ללמד את בנו תורה שבכתב ושבע"פ, כמבואר ביו"ד סימן רמ"ה) נתהוו כעת חדשות נוראות אשר תצילנה אזנים משמוע, אשר גם חמשה חומשי תורה, שמחויב כל איש ואיש מישראל ללמדם לבניו, עמדו לבטלם, ולתקן "מעטאדעם" כעין ספורי דברי הימים מקורות ישראל, וזוהי התורה שמלמדים עם הבנים. אוי לנו, שכך עלתה בימינו. ויש מעטאדעם שמעורבים בהם פסוקי תורה עם דברי הבליים ביחד, עד שהנער אין מכיר כלל בין דברי אלקים חיים לדברי הבליים, ויש גם שמלמדים גם חומש מעט, (ומדלגים על ספר ויקרא כולו ועוד כמה פרשיות שאינן מתאימות לדברי פתיותם) והחומש שלומדים הוא רק בדרך טפל וארעי, ומהמעטאדעם עושים עיקר, ושוכחים לגמרי את החיוב של למוד התורה עם הבנים, וכל מנמתם רק ללמוד את הלשון, באמרם, שדי ללמדם להבין רק קורות ישראל ולשון הקודש, ולפלא איך האבות נמשכים אחרי בערות כזו לצאת ידי חובת ת"ת לבנים בלימוד הלשון שבו ניתנה התורה, או בספור התורה בעלמא. והבנים המגודלים בחנוך הזה, הלא כילדי נכרים יחשבו, שלא תהיה להם ידיעה כלל מתורת ה' החקים והמשפטים, ומה יהיה אחריתם, אשר כל מצוות התורה כזר יחשבו להם, ויראה בעיניהם כמנהגי יהדות בעלמא, וגם מי שילמד לבנו חומשי תורה עם פירש"י, אל יחשוב בדעתו כי כבר יצא בזה ידי חובתו. לא כן הדבר! כי מחויב ומצווה כל אב ללמד את בנו תורה שבכתב ושבע"פ, המשנה והגמרא, כפי המקובל מסיני (עיין ברכות, דף ה'). וכמבואר ביו"ד סימן רמ"ה, ועל תורה שבע"פ היה עיקר הברית שכרת ה' עם ישראל, כמו שאחז"ל (גיטין נ"ט) על הפסוק כי על פי הדברים האלה (דברים שבעל פה) כרת אתך ברית, וכן נהגו אבותינו מעולם דור אחר דור עד היום שהתחילו בעוה"ר בהרבה מקומות להקל בעיקר הזה שמנתקין הבנים מילדותם מחדריבם, טרם יכנסו בלמוד המשנה והגמרא, ומחלה זו הולכת ומתפרצת וחותרת תחת יסודי הדת, והאבות הישרים אינם מתכווננים כלל כי כאשר ינתקו את בניהם טרם יכנסו בידיעת תורה שבע"פ, מנתקים אותם

מפתיל חייהם ממש, וכל קיום המצות ושרשי האמונה והאהבה הטהורה לתורת ה' עומד בסכנה ה"ע"י שכחת תורה שבע"פ וכ"ש אלה שלומדים רק ע"י המעטאדעס החדשים, שאינם מלמדים להם גם חומש עם פירוש רש"י, מה נאמר ומה נדבר, הלא ישארו ריקים ובורים ממש, באין ידיעה כלל מחוקי האלהים ותורתיו, דהנה עד הנה לפי החנוך האמתי המחויב כדת שנהגו אבותינו, שמלמדים את הנער כל חמשה חומשי תורה עם פירש"י, שבו מתבאר פשוטו של מקרא עפ"י מוסדות תורה שבעל פה המסורה לנו והמבארת לנו כל מצוה ומצוה שבתורה כהלכתה עפ"י הקבלה, נשתרש בלב הנער (אף מי שלא הצליח להכנס בים התלמוד והפוסקים) עכ"פ מידעת בית רבן, כל מצות התורה, האסור והמותר, האזהרות והעונשין, המדות הקרושות, ויסודות האמונה בהשגחת ה' ונפלאותיו, הכל היו נכנסים ונשרשים בלב הנער, ומתגדל ונעשה יהודי שלם לאלקיו ולתורתו, ויודע כי כל הנעשה בעולם בהשגחת ה' הוא, אבל על ידי החנוך החדש בתלמוד תורה של המעטאדעס, הלא נעשה ריק מכל. אין זה אלא מעשה שטן, שקם להשכיח התורה והאמונה מישראל, וכל המתחזק בענין הזה, שלא להניח לבנים ללמוד התורה רק בהמעטאדעס, הוא ככופר בתורת האלקים.

קעה

על כן אחינו, אהובי עליון, חזקו ואמצו לבער את מעשה הרע הזה, למדו את בניכם חמשה חומשי תורה עם פירש"י וראשונים, כמו שנהגו אבותינו מעולם, והתחזקו בכל נפש ומאד ללמדם גם המשנה והתלמוד, ולהבינם פרטי המצוות וחכמת אלקים האצורה בכל דין ודין ואות ואות מתורתנו הקדושה. זכרו נא כי כל תקות איש הישראלי הוא שישארו בניו יהודים נאמנים לאלקים ולתורתו, ועל ידי החנוך החדש הנעשה בעולם, הלא בעצמנו אנו עושים תקותינו מעל, כי הבנים כחשים יהיו, נעורים וריקים מתורת ה', וזרים למצותיו ה"ו ובעצמנו נתחרט על זה באחרונה באין לאל ידינו להושיע.

קעו

ועל כן מצוה גדולה וחוב גדול על כל אשר היכולת בידו להכין הדבר ולהסביר להאבות לעצור בעד המנהג הרע הזה, אשר חותר והולך תחת יסוד קיום האומה ודת קדשה, שאם אין גדיים אין תיישים ואם אין תיישים וכי וכדי לבאר את כל הענין בפרטות, יושר דרך האמת והצדק וקלקול דרך החדש המעוות והמקולקל, עשו גדולינו קונטרס מיוחד בשם „דרכה של תורה“. יראו רבים ויתבוננו ויתקנו הדבר כטוב וכישר, ונעתיק גם כאן את הסדרים שסדרו לסדר הלמוד והחנוך הישר, בתקנתנו שכל שלומי אמוני ישראל וכל איש אשר נגעה יראת אלקים בלבו, לא יסור מן הדרך אשר

התוינו לפניהם, ובזכות ת"ת לבנינו, ובזכות הכל פיהם של תינוקות של בית רבן, נזכה לראותם יהודים כשרים ונאמנים לה' ולתורתו, ונזכה לראות בהרמת קרו ישראל כביאת גואל צדק במהרה בימינו אמן.

אלה הם הסדרים שנקבעו בסדר הלמוד והחנוך הישר:

בהסכמת כל גדולי ישראל כמצווה עלינו על פי התלמוד ורבותינו הראשונים ז"ל.

קעו

(א) שמתחיל כל אחד מישראל ללמד את בנו חמשה חומשי תורה על פי הפשט הישר והכשר עם פירש"י ושאר מפרשים הראשונים, באופן שיככים ויתאים עם קבלת הז"ל, כדי שיתרגל מזהם ולבם באמונה ודת, במוסר ובמדות וביראת אלקים הנובעת מהתורה, שפירש"י והמפרשים הנ"ל מבארים בנביאים וכתובים בדרך שהלמוד ילך ויכנס ללימוד התורה שבעל פה, שעליו הננו מתפללים בכל יום בכרכת אהבה ותן בלבנו להבין ולהשכיל לשמוע ללמוד וללמד לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך באהבה, והרמב"ם ז"ל בהלכות יסודי התורה פ"ד הי"ג יכנהו בשם לחם ובשר, והוא לידע האסור והמותר וכיוצא בהם משאר המצוות וכו' שהן מיישבין דעתו של אדם תחלה, ועוד שהם הטובה הגדולה שהשפיע הקב"ה לישוב העוה"ז כדי לנחול חיי העוה"ב עכ"ל. ואשרי לאדם שיוזכה להכניס בנו לגמרא ולהולכים מחיל אל חיל, ועכ"פ יראה כל אב ללמד את בנו חמשה חומשי תורה עם פירש"י, ולא פסוקים פסוקים ופרשיות אחרות.

קעז

(ב) לחזור אחרי מלמדים הנודעים למומחים באומנתם, וידועים ליראי ה' ומדקדקים במצות ובמילי דרבנן, שיהיו האבות בטוחים בהם שיחנכו את בניהם באהבת תורה ויראת שמים, במוסר ובמדות טובות, ושישגיחו להרגיל את הבנים במשמרת המצות והמנהגים לפי דרכם, כגון בכרכת הנהנין ובעניית אמן ואמן יהש"ה, ובתפלה ונט"י וכדומה, באופן שההרגל מילדותם במצות ה' יהיה בהם לטבע קיים עד שגם כי יזקינו לא יסורו ממנו וכמו שכתוב חנוך לנער עפ"י דרכו וכו'.

קעט

(ג) כשם שמצוה על כל אדם לקבוע עתים לתורה, לשמור זמן ק"ש ותפלה בצבור, ולעסוק ולקיים כל המצות הנעשות בצבור וביחיד, כן מצוה וחובה עוד יותר על כל אחד לתקדיש עת מערתותיו לפקח ולהשגיח בחנוך בניו, שיתחנכו בדרך שהלכו בה אבותינו ורבותינו מעולם, והיא שעמדה לנו ולתורתנו שלא נשתכחה מישראל, ובזמן הזה שבעו"ה רבו המכשולים והמכשולים, מוטל עוד יותר על האבות להזהר במלמד שאינו הגון ובסדר

הלמוד שאינו כלל מדרכה של תורה. והחובה על כל יראי ה' להיות נדברים איש אל רעהו לפקה ולהשניה על זה שיבחרו מלמדים ותיקים בעלי מדות ישרות, שידעו ויבינו שיראת ה' היא ראשית דעת הנצרכת למעט בנפש הילד, יחד עם התורה שילמדוה, ורק בדרך זו יזכו שיאמר לבניהם ישראל אשר כך יתפאר.

קפ

וגם להאמהות ולהמונים מצוה לבאר הדברים האלה היטב, כי בחנוך הישר והכשר תלויה יהדותם של הבנים. ומצוה על המגידים והדרשנים הישרים לבאר לשומעי דרשותיהם את נחיצות ההשגחה של ההורים בחנוך בניהם בתלמוד תורה דוקא בדרך שהלכו בה אבותינו מעולם, וזכות המצוה הגדולה של ושננתם לבניך תעמוד לכל המדריכים את בניהם בדרכה של תורה ושיקוים בהם וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך, שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול, שברתי לישועתך ה' ומצותיך עשיתי.

דברי הצעיר שבכהונה, עבד לעבדי ה' הכ"ח לכבוד ה' ותורתו,

ישראל מאיר ב"ר אריה זאב הכהן

בעל „חפץ חיים" ועוד.

(„חומת הדת", מאמר שני).

קפא

הרב קוק על חנוך הבנים הנדולים. — הכהן הגדול מאחיו, הרב הנאון ר' אברהם יצחק הכהן קוק שליט"א, ראש הרבנים בארץ ישראל, כותב מכתב יקר לאחד הרבנים שמתאונן לפניו במר לבו על בניו שאינם הולכים בדרכי התורה, והוא משיב לו דברים של טעם, וז"ל מכתבו: „דעתי העניה מסכמת שאין לנו להתיאש כלל וכלל משום בן ישראל, וגם כי אשב בחשך ה' אור לי", על כן אגלה בזה לכבודו, כי אף שבאמת אם היו בניו קשורים לכל הפחות לאומה הישראלית ברעיונם והיו מחובבי ציון או ציונים, היה יותר נקל להשיבם לאיתן דרך ה', מפני שיש יחש גדול בין ההכרה הלאומית בישראל אל שורש הקדושה באמונה ובקיום תורה ומצות, מכל מקום גם עכשיו שהרחיקו ללכת אין להתיאש מהם כלל, סוף סוף כל כך פעל אור ה' אשר הופיע בעולם אלפי שנים על ידי תוה"ק, שעכשיו כבר אין לנו אותה המינות הארורה אשר „כל באיה לא ישובו" שהיתה בימים הראשונים, עכשיו אפילו הדעות היותר רעות עומדות הן על הבסיס של בקשת היושר והצדק, שבאמת הוא בעצמו הוא דרך ה' שצוה אברהם אבינו ע"ה את בניו ואת ביתו לעשות צדקה ומשפט, ונמצא שכל הטעות של הדור הוא, רק מה שהם אינם יודעים, שכדי לבוא אל המטרות הטובות שהם חושקים צריכים בני ישראל להיות מכבדים את התורה ודבקים יפה באמונת ד' ב"ה, שהוא אור העולם כולו וחיינו, על כן, לדעתי, לנפילים

כאלה צריך להסביר פנים בזה האופן, להגיד להם כי יסוד מטרתם היא באמת רצויה, אלא שראוי שלא ילכו כסומא בארובה אחרי המנהלים ואחרי הרעות המתקבלות בהמון. כי ידוע הוא שכל דעה חדשה נולדת עם חסרונותיה וסיניה, על כן הם צריכים לפקח עין לצרף סיניה, והצרוף של הסינים יהיה קרוב להם על ידי מה שיהיו משתדלים בכל היכולת שלא להתרחק מהיהדות, כדי שיאיר בנשמתם האור הנצחי, אור ה', ואז יהיו הם עומדים על הכסים הטבעי שלהם, ויהיו שלמים בנשמתם, ויהיו כל כחותיהם הרוחניים חיים עמם וידעו בהכרה פנימית לשום את דרכם ולתן לכל נטיה את מדתה, ולא להיות אדוקים באין קץ דוקא לדעות החדשות של הזמן, על כל סיגן ופרשן. לע"ד בדברים כאלה ירך לבכם מעט. ואם יתחכם כת"ר להתנהג עמם באהבה ובמדת רחמים, יוכל להיות שיעלה אותם מדרגות רבות מדרת שחת. ומה שלא יוכל לפעול אצלם בפעם אחת יפעול אח"כ, והזמן בעצמו יגלה את העורון, שיראו את הזיוף של הרעות החדשות בכללותן, ובכ"ז לא יזניחו לגמרי את הצד הטוב שבהן, שהוא החשק של רדיפת היושר והצדק בכלל.

קמב

כן, ידידי, נתקיים בנו בימים הללו בקץ החזון „והיה כאוב מארץ קולך“, כי אנחנו צריכין להרכין את הרגשותינו הקדושות חרבה כדי לספר עם הכנים בלשון שהם נזקקים, וכו', ע"כ, ידידי, עצתי היא, שבכל האופנים לא יפקיר את בניו ויקרבם כפי היכולת וסופם בודאי לעשות תשובה, ואם הם רק יתחילו להתעורר לטובה ישלימו בניהם אחריהם את פעלם לטובה, ורחמי ה' מרובים הם, כי הוא נוהג בחסדו כל דור“ (אגרות ראיה, ה', ועיון שם צד 57, 63, 115, 157, 220, 221, עיי"ש בדברים יקרים מאד).

פרק תשעה עשר

גדולי המחנכים וטובי הפדגוגים אצל אומות העולם על החנוך הדתי

קמג

מי שיודע ובקי ברכי החנוך וההוראה אצל היונים והרומאים, ביחוד באספרטא ובאתונה הוא יודע, כי שמו לב לחנוך הרגש הדתי, הרגש הדתי חונך והתפתח אצלם על ידי השירה והזמרה, המנגינה והרקודים בחגים ומועדים.

קפד

והנה המחנך והמורה הגדול אצל היונים פיתגור, הוא השפיע על הרבה אנשים ונשים להתקשר עמו בשאיפותיו להרמת הדת והמוסר, והוא היה אומר: מטרת כל חכמה ומדע הוא רק להחזיר את הנשמה האנושית להתדבקות בה, וכי המעשים הטובים וההיים המוסריים עולים על כל השכלה מודעית" וכו'—את החנוך המוסרי, האצילי, משיגים על ידי דת, מוסיקה ומתימטיקה, ותלמידיו שהלכו בעקבותיו חיו חיי הסתפקות במועט, לא אכלו בשר ולא שתו יין, שאפו תמיד לשלמות, והיה להם חשבון הנפש בכל יום לפני השנה.

קפה

והנה הפילוסוף המובהק אריסטו, תלמידו הגדול של אפלטון, רבו של אלכסנדר הגדול ממוקדון, אצלו תפקיד החנוך ומטרתו הם השכלה מוסרית והתפתחות כל כחות האדם בהרמוניה של שלמות. השכלה מוסרית דתית ומדות נכונות זהו מה שצריך ביסוד החנוך. והנה דברי ימי המולדת למד הרומאי הצעיר מספורי ההורים בחגים ומועדים ומתוך מנגינות לאומיות. וכל זה יש צורך לנטוע גם בקרב עמנו. יספרו ההורים העברים לבניהם ספורים יפים על כל קדשי אומתנו וישמעו הבנים מנגינות לאומיות. ובוהו אנו צריכים גם כן לעצתו הטובה של הסופר והפרגנו הרומאי הירוע מרקוס פביוס קבינטיליאנוס, שהיה אומר: בחירת חומר הקריאה בשביל הילדים צריכה להעשות לא רק מנקודת המבט של למוד השפה, כי גם מנקודת המבט של הפתוח המוסרי."

קפו

והנה הפרגנו המפורסם והפילוסוף לוציוס אנאום סנקא אומר: "יראת ה' צריכה ללוות אותנו בכל ימי חיינו, ה' קרוב אלינו, הוא בקרבנו, בלי האמונה בה' אי אפשר להיות אדם טוב וישר" ולפיכך צריכים לחנך את האדם על ידי חנוך דתי ו"אין יציר שצריכים כל כך אמנות גדולה בחנוכו כמו האדם".

קפז

המחנך והתנ"ך.— והנה אחד מן הסופרים הפרגונים המפורסמים בתקופה האחרונה של ימי הביניים, המלומד הגדול והמחנך ווינצניץ מן בורו אומר: "המחנך צריך להיות בעצמו איש קדוש כדי לחנך אחרים". והפרגנו יוהנס גרוזון, פרופיסור ומזכיר האוניברסיטה בפריס, מחבר ספרים פרגוניים ידועים, הוא דרש שהביבליה תהיה יסוד החנוך.

קפח

ההנהגה החדשה של הברית — הפדגוג לודוויג ביבס, פרופיסור באוניברסיטה באוקספורד, מחבר ספרי חנוך, דורש בספריו בשביל הנערות חנוך מוסרי דתי. והוא אומר מה שידוע כבר לכולנו, כי "יראת ה' ראשית דעת", והוא אומר: "על כל המדעים והחכמות יש להוציא משפט על פי התאמתם עם הדת, הן בנוגע לתכנם והן בנוגע לתוצאות למודם, זאת אומרת: להשפעת למודם על התלמידים, והבנות — הוא אומר — צריכות חנוך מתאים לטבען, הן צריכות לתת חנוך קודם כל לצניעות ולדתיות אמתית, ועל כן תלמדנה לדעת את הספרים והסופרים המובהקים והמסוגלים להשפיע עליהן כמובן זה". ואל נא נשכח כי מחנך ופדגוג זה, הוא, כידוע, אבן הפנה להפדגוגיה החדשה. ומה נאמר אנחנו, העברים, בנוגע לתחנוך הדתי והמוסרי של בנותינו אנו? ...!

קפט

והנה מרטין לותר, אחד מעמודי הריפורמציה, פרופיסור לתיאולוגיה באוניברסיטה בווטנברג, מתרגם הביבליה, הוא היה אומר: "למורה ירא שמים וחרוץ במלאכתו אין די שכר ואין די כסף לשלם פעלו, כמו שכבר אמר אריסטו", ובין הספרים ילעם שחבר לותר ישנם: (1) הקטיכיסמוס הקטן, (2) הקטיכיסמוס הגדול. ושניהם הם ספרי למוד הדת.

קצ

והנה אצל האוטות השקיעו טובי חכמיהם את מיטב כחותיהם ושנותיהם ללמוד הדת וביחוד השתדלו לחנך את הבנות, שהן בעלות רגש, על-ידי חנוך דתי, והפרופיסור יוהנס בוגנהאנצן השתדל שהנערות תלמדנה שתי שעות ביום בבית הספר דת וקריאה, ומתקן הדת השוויצ'י אורליך צווינגלי חבר ספר מיוחד איך לחנך וללמד נערים על פי דתם הם, וכלם החליטו "כי חובה מוטלת לחבר לתועלת הכומרים ספר ללמוד הדת, אשר חכמים יורו על פיו", וגם אנודת הנזירים הישועיים שנוסדה בפריז על-ידי ספרדי אחד, שמה לה למטרה להלחם בריפורמציה, וחשתמש בהחנך והוראה בתור אחד האמצעים הכי טובים במלחמה זו, כדי להשפיע על ידיהם על בני הנעורים ולשפוך את ממשלתה על הרוחות והלבבות. ואנודה זו הקציעה ללמוד הדת רק שעה אחת לשבוע. מדוע? לפי שכל ההוראה היתה צריכה — לפי שיטתם להיות חדורה בדת. ואם כל ההוראה בבית הספר היא חדורה בדת, אז באמת אין צורך להקדיש זמן מיוחד ומרובה ללמוד הדת בתור מקצוע מיוחד, באמת די רק שעה אחת לשבוע. העיקר הוא שתהיה כל ההוראה חדורה בדת! ...!

קצא

והנה אגודת הפיאריסטים (1648) שמה לה למטרה ליסד בתי ספר ללמוד הדת ובתי ספר אלה נתאחדו לאגודה אחת בשם: אגודת בתי ספר דתיים" ותפקיד בתי הספר האלה היה: לחנך את התלמידים בדת וביראת ה' בתור המטרה העיקרית.

קצב

והפרדגו המומחה והמובהק בלטיין טרוטצנדורף, מנהל בית הספר הלטיני בגולדברג (שלוזיה) ומחבר של ספרי חנוך ולמוד מפורסמים, חבר גם ספר למוד לדת, וגם קובץ של פסוקי הביבליה עם באורים, שכל חניך היה צריך לדעת אותם היטב. ובין הלמודים השונים של בית הספר חשב את הדת ללמוד החשוב והנכבד ביותר, "מי שמסיר את למודי הדת מבית הספר — היה אומר — הוא קורע את השמש מן השמים, הוא לוקח מן השנה את האביב. אם תקחו את למודי הדת, אני מתפטר מעבודתו".

קצג

וואולפגאנג ראטקת, אחד הפרדגונים היותר גדולים, ועם יסודות הפרדגוניה שלו היו מתחשבים הרבה, הוא האמין ככל לבו והיה מלמד לאחרים, כי "ראשית חכמה יראת ה', והתפלה קודמת לכל למוד".

קצד

והנה הפרדגו הנודע יוהן עמוס קומעניוס, אחד אבות בית הספר ואחד המיסדים של תקופת הוראה חדשה, מחבר ספרי חנוך ולמוד מצוינים, ובין המחשבות הפרדגוניות היותר חשובות שלו הן: "כי האדם לו מטרה עליונה, והיא נמצאת מחוץ לעולם הזה, והוא האושר הנצחי בהתאחדות עם ה', והעולם הזה הוא רק פרוזודר לעולם הבא", וכי השכלה מדעית, בחירה בטוב ועשיתו ודבקות בה' הן אמנם דברים המיוסדים בטבע האדם ובכשרונותיו, אבל הן צריכות חנוך, כדי להביאן לידי התפתחות נורמלית, ועליו לקבל צורה פנימית, רוחנית, על ידי חנוך ולמוד", וכי "האדם צריך להודרו לדעת את ה', כי איננו יודע את יומי, וכשיעזוב העולם הזה בלתי מוכן, ואבד לו אשרו הנצחי לעולם", ולפי דעתו "על הילדים ללמוד את הפתגמים הנבחרים של כתבי הקודש בעל פה" ואת התפלות גם כן ברובם בעל פה" והוא אומר: "הילדים לא רק יקבלו בבתי הספר הוראה במדעים, כי גם יחונכו למוסריות ולדתיות". "עלובה ההשכלה שאינה מובילה למדות טובות ולדבקות בה', כי מה היא השכלה מדעית בלי מדות טובות וכלי דעת ה'! מי שמתקדם במדעים יסוג אחר במוסר ודת, זה הולך לאחור יותר מאשר לפניו, כמו שאבנים טובות אינן נשכחות בעופרת, כי אם בזהב, מה שמגדיל את זוהר

שניהם, כן צריכה המדע לא להתקשר עם הוללות, כי אם עם מדות טובות, כאופן שהאחד ירבה את תפארת השני. וכשגם הרתיות נלוו אל שניהם, אז הם נותנים ביחד את השלימות, יראת ה' כמו שהיא ראשית דעת, כן היא גם מרום פסנת הרעת, כי הרעת המלאה והשלמה היא יראת ה'!

קצה

הבקי בדברי ימי ההנוך וההוראה בתקופת החשכלה בגרמניה, הוא יודע את טיב העבודה ההנוכית של הפילנטרופים, והם האמינו גם כן, כי "צריך להנעים לבני הנעורים את הדת והמוסר בכדי שיאהבו את שניהם", וכי "בלמדוי הדת לא הידיעה הרבה ולא למוד יסודות האמונה עקר, כי אם ההשפעה המוסרית על הרצון".

קצו

והנה אבי ההנוך וההוראה בעת החדשה, יוחן הינרך פסטלוצי כותב: "זו היא עליצות הנפש שאין לתאר לראות נערים ונערות מלמדים ידיהם לעבוד בחריצות ונושאים את ידיהם ולבם לבזראם", "הם כבר במטתם ואני מתפלל עמהם ומלמד אותם עד ששנה תקפתם", ובספר המופתי של פסטלוצי "לינהארד וגרטרוך" נמצע קטע זה: "נכנס לחדר מעונה של גרטרוך, בכדי ללמוד מהמחנכת המצויינת הזאת, הוא רואה אותה בהתפללה בבקר לה. עם הילדים, ובבארה להם את ספורי חביבליה כאופן כזה, שהתורות היוצאות מן המקרא נשארות ופועלות כל היום בלב האם והילדים ונשמרות בפייהם ובלבבם" ותורת הפרגוניה שלו היא, כי "ביהוד צריך המורה לפתח מתוך היחס שבין הילד ואמו את רגשות התודה והאהבה כלפי ה'. באופן בולט וחי".

קצו

גן יי ל ד י מ ד ת י ל א ו מ י. — והנה המחנך והפרגוג הגדול פרידריך פרבל, שפתגמו היה תמיד בכל ימי חייו: "הבה ונחיה בעד ילדינו" ושיצירתו הפרגוגנית הגדולה היתה "גן-הילדים", הוא מבאר לנו בספרו הראשי "חנוך האדם", כי הילד אינו עומד נבדל, בודד בעולם. יש לו יחוסים לשלשה צדדים: אל הטבע, אל עולם בני האדם ואל ה'. אם אין מזניחים אף אחד משלשת הצדדים האלה, תוצר בילד אחדות החיים כוללת ומקיפה את כל הצדדים האלה. זאת אומרת: התפתחות הרמונית של כל יחוסיו חייו. וצריך להתחיל בחנוך שלם שכזה מראשית שחר טל ילדותו, מגן-הילדים. ומטרת "גן-הילדים" הוא גם כן ללמדם את עולם הטבע והאדם, ביחוד לנהל אל נכון את התפתחות הלב והנפש ולהביאם אל מקור החיים, אל ה'! — מזה

אנו מבינים כמה חשוב הוא גן-הילדים בחנוך הרתי-הלאומי של ילדינו הקטנים, כשלב הילד רך כדונג אפשר לטעת בלבו רגשי קודש, רגשי דת ואהבה לאומתו.

קצח

אל נא נשכח כי לא ההוראה כשהיא לעצמה הוא העיקר אלא החנוך, החנוך על ידי ההוראה, ובחנוך עברי — לחנך אותו שיהיה מסור בלבו ובנפשו אל אלקי ישראל ועם ישראל, כבר הורה חכם ופדגוג גדול, ווילהלם הרניש, כי „על פי הרגול רואים את בית-הספר העממי כמוסד לרכישת חידיעות הנחוצות, וחושבים על כן למורה הטוב ביותר את זה, היודע להקנות את אלה לילדים באופן היותר קל ומהיר, אבל מי שמעמיק יותר בהבנת תעודת בית הספר, הוא יודע, כי כל בית-ספר, ובית הספר העממי בכלל, הוא מוסד צבורי לחנוך“ ופדגוג גדול זה דרש בכל תוקף חנוך על בסיס הדת, והוא אומר: „החנוך לדת הוא אכן הפנה לכל ההתפתחות החנוכית“, „במלא מוכן המלה אין חנוך אחר מאשר חנוך דתי“, „החנוך הרתי צריך, כמו כל חנוך אחר, לשכל, לתכונה, לרצון, ולכל הכשרונות והכחות, אבל מהותו היסודית אינה שכל, כי אם אהבה עמוקה ואמונה של הכנעה, ובעד חניכי הסימינר שלו היה מעמיד כללים מאד חשובים ומהם: (א) היה דתי! (ב) רכוש את ידיעות הדת הנחוצות!

קצט

והנה הריפורמר של בית-הספר העממי, הפדגוג המובהק ברנהרד אובר-ברג, מחנך-למורים מפורסם ומחבר ספרים פדגוגיים מועילים, כותב: „מחיים המופתיים והדתיות הפנימיות של המורה הם תנאים ראשיים להצלחת עבודת החנוך שלו“, „מורה המורים“ זה חבר גם כן „ספר הדת ליד המורה“.

ד

והנה יועץ בתי הספר בכמברג ובכירוט, גרזר, אומר, כי „תפקיד החנוך ומטרתו הם לפתח בילד את החיים האלהיים ולחזקם, האדם צריך להבליט בחייו את צלם האלהים שבמהותו בנגוד לצד הכהמי שבו“. וכי „בלמודי הדת צריך להתחיל במשלי מוסר ופתגמי החכמה, הכוללים את החובות לגבי ההורים, האחים והאחיות וכל בני הבית וכן הלאה“.

דא

והנה יועץ בתי הספר בקניגסברג לכל מדינת פרוסיה המזרחית, הפדגוג פרידריך דינטר אומר: „אני רוצה לראות בילד כל אכר במדינת פרוסיה המזרחית יצור, שהוא רשאי לקבול עלי לפני ה, אם לא אמציא לו החנוך האנושי והדתני המובהק, שאני יכול לתת לו“, „המלאך הטוב של הפדגוגיה

ישמרנו מפני בתי ספר, אשר בהם הילדים יודעים את הזוויות יותר טוב מן האותיות ואת הרהומכיות יותר טוב מהי ומצותיו".

רב

הפדגוג והמחנך הינריך סטיפני, מחבר ספרים פדגוגיים חשובים מאד, מציין בספרו „ספר למוד על אמנת החנוך“ את „האושר הפנימי, זאת אומרת: שביעת הרצון הפנימית כתכלית החנוך, למטרה זו צריכים אנחנו לדעת את ה, לאהבה אותו בכל לבנו, ולבטוח בו בשמחה, לשמור מצוותיו ולעשות את הטוב והישר“.

רג

ואחד מחכמי אשכנז אשר לא נחשד באמונה יתירה מימיו, אומר: הזמנים שרוח אמונה מתרנשת בהם, ירוממו את לב האדם, אורם רב, ופרים רב, גם לדורם גם לדורות הבאים, אבל כל הזמנים אשר תגבר יד הכחש תנכורת כל שהוא, אף כי כחש זה מתהדר מעט רגע למראית עין, ומתיפה בכמה מיני גוניו, עד מהרה יאבד, ונשכח זכרו מפני הדורות הבאים. (גתי, IV 246).

פרק עשרים

החנוך העברי על פי התלמוד והפוסקים

ה מ ו ר ה ה י ש ר א ל י .

רד

הרבה גורמים לחנוך שלם, והגורם היותר חשוב הוא מורה הגון ומצוי, מודה ישראלי בבית ספר עברי דתי לאומי, עליו להיות בעצמו עברי דתי לאומי במלוא המובן של מושג זה, דתי — בלי פשרות וויתורים, בלי „קרע“ בנשמתו, מבלי ספקות וספקי ספקות, אלא דתי באמת ושמוכן על-פי מהותו ושורש נשמתו למסור את נפשו על דת ישראל ואמונתו, ויחד עם זה אוהב עמו ישראל בלב ונפש, יחד עם תורת ישראל, ארץ ישראל, שפת ישראל — הלשון העברית ודקדוקה — וכל קניני הרוח אשר לעמנו, ושהחנוך וההוראה הוא בעיניו משא נפש גדול, אידיאל קדוש וטהור, ושההוראה והחנוך הן מטרתו בימי חלדו. ושבהן הוא רואה התגשמות הלוותיו בחיים, שמביט על מלאכתו, מלאכת ההוראה והחנוך, כעל מלאכת הקדש, רק מורה מטפוס זה הוא המוכשר להיות מן הבונים והגודרים.

בונה בנין האומה התרבותי וגודר פרצותיהם של ישראל, שירגיש בעמק נשמתו כי הוא כהן גדול שעומד ומשמש במקדש החנוך העברי, ושרק כהנים כאלה וכיוצא באלה רשאים לעבוד את עבודתם, עבודת הקודש, ומורים שאינם דתיים ולאומיים באמת, אלה שעטרת ההוראה העברית אינה הולמתם, אלה שאינם אוהבים את הילדים, ושאינם אוהבים את מלאכתם, ושאין להם הכשרון הטבעי לחורות ולחנוך, אלה הם שמתריבים את בנין האומה וגורמים למאור הדת שיכבה, והם השועלים המכרסמים בשיניהם ועוקרים משורש את כל הקדוש והיקר לנו, והם בוגדי האומה ותרבותה העתיקה והקדושה. זרים הם לנו, זרים הם במקדש החנוך ועלינו להרחיקם מהיכל קדושתה!

רה

נראה נא מה כפי חכמי ישראל ז"ל, בעלי התלמוד והפוסקים, שמימיהם אנו שותים ומפיהם אנו חיים, על דבר המורה בישראל, מטרתו, מהותו, תעודתו, מלאכתו והתנהגותו. המורה, כמו שאמרנו, עליו להרגיש כי מלאכתו היא מלאכת הקדש באמת, ואם אפשר לו ללמד בחנם, בלי שכר, הרי הוא עושה אז העבודה הקדושה המוטלת עליו בשלימות עליונה, אבל אם היה מנהג המדינה ליקח מלמד התינוקות שכר, נותן לו שכרו, וחייב ללמדו בשכר עד שיקרא תורה שבכתב כולה, מקום שנהגו ללמד תורה שבכתב בשכר מותר ללמד בשכר, אבל תורה שבעל פה אסור ללמדה בשכר, שנאמר ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים כאשר צוני ה' וכו', מה אני בחנם למדתי, אף אתם למדתם בחנם ממני, וכן כשתלמדו לדרות למרו בחנם כמו שלמדתם ממני, לא מצא מי שילמדו בחנם ילמדו בשכר, שנאמר: אמת קנה, יכול ילמד לאחרים בשכר? תלמוד לומר ואל תמכור, הא למדת שאסור לנו ללמד בשכר אעפ"י שלמדו רבו בשכר" (פ"ק דקרושין, נדרים דף ל"ו, ל"ה, בכורות כ"ט, רמב"ם הלכות ת"ת פרק א' הלכה ז').

רו

אמר המחבר: בדורנו זה ובארץ זו על פי תנאי החיים המשונים, יש צורך באמת להרבות בשכרו של המורה העברי, להספיק לו די מחסורו אשר יחסר לו, בשביל שיהיה לבו, דעתו ושעתו פנויים לההוראה העברית. וזוה אפשר להרים את מצבו של החנוך העברי בכלל, אם מלאכת ההוראה תפרנס את בעליה בכבוד, אז הצעירים היותר מוכשרים למלאכת הקודש הזאת, בעלי הכשרון שבנו יאבו בטוב לבם להקדיש את כל ימי חייהם לההוראה ולהחנוך העברי. אבל אם מצבו של המורה העברי יהיה גרוע ורעוע, מצב בלתי איתן ובלתי מבוסס כראוי, אז אלה המורים הטובים בעלי הכשרון ישתדלו לשחרר

א"ע ממלאכת ההוראה, ואחרים לא יאבו למלא מקומם, וקשה יהיה להשפיע על בני הנעורים שילמדו תורת ישראל ולהכין א"ע במשך של הרבה שנים לעבודת ההוראה, אחרי כי עבודה קשה זו אין בידה לפרנס כראוי את בעליה ומצב החנוך אז, שזהו מצב היהדות, ועתידות האומה העברית — יהא בסכנה גדולה ונוראה. ואם רוצים אנו להיטיב את מצב החנוך עלינו להיטיב את מצבו החמרי והרוחני של המורה.

רז

המורה המלמד תינוקות הוא הגורם הכי חשוב לקיום היהדות, ולפיכך: „מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך ובכל עיר ועיר, וכל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן מהרימין את אנשי העיר, עד שמושיבין מלמדי תינוקות, ואם לא הושיבו מהרימין את העיר, עד שמושיבין מלמדי תינוקות, ואם לא הושיבו מהרימין את העיר, שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן (כבא בתרא, דף כ"א; שבת דף ק"ט, רמב"ם הת"ת פרק ב', הלכה א', הו"מ סימן קס"ג סעיף ג', שו"ע יו"ד סימן רמ"ה ס"ק ז').

רח

מכניסין את התינוקות להתלמד כבן שש כבן שבע, הכל לפי כח הבן ובנין גופו, ופחות מכן שש אין מכניסים אותו, ומכה אותם המלמד להטיל עליהם אימה, ואינו מכה אותם מכת אויב, מכת אכזרי, לפיכך לא יכה אותם בשוטים ולא במקלות, אלא ברצועה קטנה, ויושב ומלמדן כל היום כולו ומקצת מן הלילה, כדי להנכין ללמוד ביום ובלילה, ולא יבטלו התינוקות כלל חוץ מערבי שבתות וימים טובים בסוף הימים ובימים טובים, אבל בשבת אין קורין בתהלה אבל שונין בראשון, ואין מבטלין התינוקות ואפילו לבנין בית המקדש (כבא בתרא דף כ"א, כתובות דף כ', נדרים ל"ז, סמ"ג עשין י"ה, טור יו"ד סימן רמ"ה, ובשו"ע יו"ד סי' רמ"ה ס"ק ח', י"א, י"ב, י"ג, י"ד).

רט

מלמד שהכה את תלמידו ושבר את רגלו חייב בחמשה דברים ומנדין אותו עד שיפויים להנחבל (שו"ת קרית חנה סימן כ"ב עיי"ש).

רי

מיד שיהיה התינוק בן ג' שנים שלימות מלמדין אותו אותיות התורה כדי שירגיל עצמו לקרות בתורה (אברבנאל בפירושו לאבות).

ריא

אמר רבי יהודה אמר רב ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן נמלא שמו, שאמלא הוא נשתכחה תורה מישראל, שבתחילה מי שיש לו אב מלמדו תורה, מי שאין לו אב לא היה למד תורה וכו'. התקינו שהיו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלים. מאי דרוש? כי מצוין תצא תורה (ישעיה ב'). ועדיין מי שיש לו אב היה מעלה ומלמדו, מי שאין לו אב לא היה עולה ולמדו, התקינו שיהו מושיבין בכל פלך ופלך ומכניסין אותו בכין מ"ז בכין י"ז, ומי שהיה רבו כועס עליו מבעיט בו ויוצא, עד שבא יהושע בן נמלא ותיקן שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר ומכניסין אותו כבו וי וכבו זי (בבבא בתרא, דף כ"א):

ריב

אמר רבא הני תרי מקרי דרדקי, חד גרים ולא דייק — לומד הרבה ולא דייק בלמוד התינוקות שלא ישתבשו — וחד דייק ולא גרים, מותבינן ההוא גרים ולא דייק, שבשתא ממילא נפקא. רב דימי מנהרדעא אמר, מותבינן דרייק ולא גרים, שבשתא כיון דעל על, דכתיב (מלכים א' י"א) כי ששת חדשים ישב שם יואב וכל ישראל עד הכרית כל זכר באדום, כי אתא לקמיה דוד, א"ל: מ"ט עברת הכי? א"ל דכתיב (דברים כ"ה) תמחה את זכר עמלק... א"ל והא אנן זכר קרינן, א"ל אנא זכר אקריון, אזל שיליה לרביה. א"ל: איך אקריתן? א"ל זכר, שקל ספסירא למקטליה. א"ל אמאי? א"ל דכתיב (ירמיה י"ח) ארור עושה מלאכת ה' רמיה. א"ל שבקיה לההוא נברא דליקום בארור. א"ל כתיב (שם) וארור מונע חרבו מדם. איכא דאמרי קטליה ואיכא דאמרי לא קטליה" (בבא בתרא דף כ"א, כ"ב).

ריג

מלמד התינוקות שהוא מניח התינוקות ויוצא, או שהוא עושה מלאכה אחרת עמו, או שהוא מתרשל בלימודן, הרי זה בכלל ארור עושה מלאכת ה' רמיה, לפיכך אין ראוי להושיב מלמד אלא בעל יראה, מהיר לקרות ולדקדק (רמב"ם הלכות ת"ת פרק ב' הלכה ג', שו"ע יו"ד שם סימן רמ"ה סעיף קטן י"ז).

ריד

„מי שאין לו אשה לא ילמד תינוקות מפני אמותיהם הבאות אצל בניהם, וכל אשה לא תלמד תינוקות, מפני אבותיהם שהם באים אצל הבנים (קדושין, דף פ"ב, רמב"ם הלכות ת"ת פ"ב, ה"ד, שו"ע יו"ד סי' רמ"ה סק"כ, כ"א).

רמו

אין למלמד לנעור בליטה יותר מדאי שלא יהיה עצל ביום ללמד, וכן לא יתענה, או לעצור במאכל ומשתה, או לאכול ולשתות יותר מדאי, כי כל אלו הדברים גורמים שלא יוכל ללמד היטב, וכל המשנה ידו על התחזונה ומסלקין ליה (רמ"א בש"ע יו"ד שם י"ז, מרדכי פ' האומנין, ועיין בחו"מ סימן של"ד ושל"ה).

ועיין בש"ת בא"ח סימן תקע"ה שכתב בשם בר"י, דאף למי שמחמיר בת"ה שחטא שיתענה, כמ"ש האריז"ל ומהרי"ט חלק א' סימן רי, מ"מ אין להחמיר במלמדי תינוקות דחשיבי טובא, וגם נוזל את הרבים" (שם).

רמו

אם יש כאן מלמד שמלמד לתינוקות ובא אחר טוב ממנו, מסלקין הראשון מפני השני (שו"ע יו"ד סימן רמ"ה ס"ק י"ח).

ריו

"ואף שכבר היה מלמד, כשבא אחר שלומד טוב ממנו מסלקין הראשון" (בספר "בני הזיו" ועיין בתשובת רדב"ז החדשות, סימן רפ"ח).

ריח

עשרים וחמשה תינוקות לומדים אצל מלמד אחד. היו יותר על עשרים וחמשה עד ארבעים, מושיבין עמו אחר לסייעו בלימודם. היו יותר על ארבעים, מעמידין להם שני מלמדי תינוקות (ב"ב דף כ"א, רמב"ם שם הלכה ה', שו"ע יו"ד שם סעיף ט"ו).

ריט

"שעור עשרים וחמשה תלמידים לא היה שייך רק בדורות התלמוד, משאי"כ בדורות הללו, שנתמעטו הלבבות וא"א למלמד אחד בסך של כ"ה, והלואי שיצא ידו הובתו בסך עשרה וכ"ש י"ב, פשיטא דהוי בדורותינו ככ"ה בזמן התלמוד" (תשובת אמונת שמואל סימן כ"ו).

רכ

אחד מבני החצר או מבני מבוי שבקש ליעשות מלמד תינוקות, אין שכניו יכולים למחות בידו, וכן מלמד תינוקות שבא חברו ופתח בית ללמד תינוקות בצדו כדי שיביאו לו תינוקות אחרים או כדי שיבאו התינוקות של זה אצל זה אין יכולים למחות בידו, שנאמר ה' הפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר (ב"ב שם, רמב"ם שם הלכה ז', שו"ע יו"ד שם סעיף קטן כ"ב).

רכא

„אין מלמדוין תורה אלא לתלמיד הגון נאה“ במעשיו, או לתם, אבל אם היה הולך בדרך לא טובה, מחזירין אותו למוטב, ומנהיגין אותו בדרך ישרה, ובודקין אותו, ואחר כך מכניסין אותו לבית המדרש ומלמדוין אותו, אמרו חכמים, כל השונה לתלמיד שאינו הגון כאילו זורק אבן למרקולים, שנאמר כצורר אבן כמרגמה כן נותן לכסיל כבוד, אין כבוד אלא תורה, שנאמר כבוד חכמים ינחלו, וכן הרב שאינו הולך בדרך טובה אעפ”י שחכם גדול הוא, וכל העם צריכין לו אין מתלמדוין ממנו עד שובו למוטב, שנאמר כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא, אמרו חכמים אם הרב דומה למלאך ה' צבאות תורה יבקשו מפיהו ואם לאו אל יבקשו תורה מפיהו (תענית ז', ברכות כ"ה, הולין קל"ג, מו"ק ט"ו, טור יו"ד סי' רמ"ז, רמב"ם הלכות ת"ת פרק ד' הלכה א', שו"ע יו"ד סימן רמ"ז ס"ק ז' ח').

רכב

הרב שלמד ולא הבינו התלמידים, לא יבעס עליהם וירגו, אלא חוזר ושונה הדבר אפילו כמה פעמים עד שיבינו עומק ההלכה ולא הקפדו מלמד, כמה דברים אמורים, בזמן שלא הבינו התלמידים הדבר מפני עומקו או מפני דעתו שהוא קצרה, אבל אם ניכר לרב שהם מתרשלין בדבריו תורה ומתרפין עליה, ולפיכך לא הבינו, חייב לרגוז עליהם ולהלכימן בדברים כדי לחדרם, וכענין זה אמרו חכמים, זרוק מרה בתלמידים, לפיכך אין ראוי לרב לנהוג קלות ראש לפני התלמידים, ולא לשחוק בפניהם, ולא לאכול ולשתות עמם, כדי שתהא אימתו עליהם וילמדו ממנו כמהרה (עירובין נ"ד, כתובות ק"ג, רמב"ם שם פ"ד הל' ד', ה', שו"ע יו"ד סימן רמ"ו י' יא).

רכג

„כשם שהתלמידים חייבין בכבוד הרב, כך הרב צריך לכבד את תלמידיו ולקרבו, כך אמרו חכמים יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך, וצריך אדם להזהר בתלמידיו ולאזהבם, שהם הבנים המהנים לעולם הזה ולעולם הבא“ (אבות פרק ד', רמב"ם הלכות ת"ת פרק ה' הלכה י"ב).

רכד

ואשרי לו להמלמד תינוקות שעושה מלאכתו באמונה, עליו ועל חבריו אמרו חז"ל ברוח קדשם „ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד — אלו מלמדי תינוקות“ (בבא בתרא ח' ע"ב). ואמרו: מלמדי תינוקות עתידים לעמוד בימינו של הקדוש ברוך הוא (מ"ד ויקרא ל', ומדרש ש"ט א'). ודברים חשובים אודות המלמדים ראה שו"ת הרב"ז, רפ"ה, וכתשובות הרשב"א

סימן תרמ"ג, תרמ"ה, תרס"ט, תתע"ג, סי' אלף מ"ב, אלף קנ"ז, וראה ג"כ שו"ת עבודת הנרשני חלק א' שאלה י"ב שם ושאלה פ"א.

פרק עשרים ואחד המלמדים והמורים

רכה

בתחלת ימי הבית השני היו נקראים המלמדים בשם סופרים, מפני כי למדו מתוך הספר, ואחר-כך היו נקראים מלמדים. השם מלמד הוא כאמת תואר כבוד נעלה מאד, כי גם „הקדוש ברוך הוא יושב ומלמד תורה לתינוקות של בית רבן“ (עבודה זרה ג') וכתוב בתורה ולמדתם את בניכם (דברים י"א י"ט, ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו (שם ל"א י"ג), וכל בניך למודי ה' (ישעיה נ"ד י"ג), מכל מלמדי השכלתי (תהלים, קי"ט, צ"ט) ועוד הרבה במקרא ובתלמוד, אבל ברור החדש נעשה שם מלמד לשם של גנאי וקוראים בשם מלמד את כל בטלן וביש גדא — שלומיאל — והתחילו המלמדים החדשים קוראים את עצמם בשם מורה והמורים החדשים „חדושים“ מלמדים עפ"י רוב רק עברית, קוראים לעצמם בשם „מורה עברית“, וגם לשם זה יש סמוכין במקרא, והוריתי אתכם את אשר תעשון (שמות ד' ט"ו), ולהורות נתן בלבו (שמות ל"ה, ל"ד), על פי התורה אשר ירוך (דברים י"ז י"א), ירו משפטיו ליעקב ותורתך לישראל (דברים, ל"ג, א'), ולפעמים באים התוארים מורה ומלמד ביחד, כמו „ולא שמעתי לקול מורי ולמלמדי לא הטיתי אזני“ (משלי, ה, י"ג), ומי כמוהו מורה? (איוב ל"ו כ"ב), אבל בכ"ז השם מלמד תינוקות הוא יותר מתאים למלמד תורה, ובכל ספרותנו העתיקה אנו מוצאים התואר מלמד תמיד ולא מורה וגם בתלמוד ומדרש ובכתבי הקדש אנו מוצאים תמיד את השם מלמד, והנביא ישעיה אומר: מורה שקר הוא הונב (ישעיה, ט, י"ד), ולא תמצא בכתבי הקדש מבטא של מלמד שקר, אלא מורה שקר... ואעפ"י כי לא השם הוא העיקר, בכל זה הרבה „שמו גרים“ ולמה להם להמורים לזלזל בתואר השם מלמד, שהוא תואר כבוד נעלה בעיני חכמי התלמוד והמדרשים וגדולי הפוסקים וכל קדושי עמנו ולבחור להם שם אחר, אעפ"י כי גם השם מורה הוא, כמו שבארנו, תואר כבוד נעלה, אבל השם מלמד יותר הולמתם, והגיעה השעה להחזיר את עטרת המלמדות ליושנה.

רכו

המלמד והתלמידים מלפניו והיום. — והנה קוראים אנו במסכת שבת דברים אחדים שמהם אנו לומדים הרבה בנוגע לסדר הלמוד מלפנים ויחס התלמידים אל המורה: „מיתיבי, רשב"ג אומר התינוקות של בית רבן היו מסדרין פרשיות וקורין לאור הנר? אי בעית אימא וכי שאני תינוקות הואיל ואימת רבן עליהן לא אתי לאצלויי" (שבת, י"ג ע"א), בא רש"י ומפרש „אימת רבן עליהן — אין פושטין יד לשום דבר, ואפילו בחול, אלא על פי רבן" (רש"י, שם). ולומדים אנו מכאן, כי סדר הלמוד אז היה למוד הפרשיות והקריאה, ויודעים אנו גם כן על זמן הלמוד שהיו נוהגים ללמד להתינוקות גם בלילה, ואנו יודעים גם כן כי אימת הרב על התלמיד היתה גדולה עד מאד, „כי — אין פושטין יד לשום דבר אלא על פי רבן", והו ממש „מורא רבך כמורא שמים". והיום? אין במציאות מורא שכזו, ויש שהמלמד ירא את התלמידים יותר משהם יראים את המלמד, אין מורא רבך ואין מורא שמים!...

רכז

המלמים הטובים והגרועים. — ועד כמה ידעו שלומי אמוני ישראל בזמן התלמוד את חכמת הפרדגוגיא, ועד כמה היו המורים אז מסורים בלב ונפש, באהבה רבה ועמוקה אל החנוך העברי, יעיר ספור יפה זה: „רב איקלע להווא אתרא, גזר תעניתא ולא אתא מטרא, נחית קמיה שליחא דצבורא, אמר משיב הרוח — ונשב זיקא, אמר מוריד הגשם — ואתא מיטרא. אמר ליה מאי עובדך? א"ל מיקרי דרדקי אנא, ומקרינא לבני עניי כבני עתירי, וכל דלא אפשר ליה, לא שקילנא מיניה מידי, ואית לי פירי דכוורי (מחילות של דגים) כל מאן דפשע (מי שהיה פושע, התינוק לא רצה ללמוד) משחידנא ליה בכוורי (כי היכי דגמיר) ומשדלנא ליה (בהרי כוורי, דגים) עד דאתי וקרי".... (תענית, דף כ"ד).

כאן אנו רואים הבנה פרדגוגית ואהבה עמוקה לילדים, ואנו רואים כאן את כחו הגדול של מורה מסור לחנוך, רב גוזר תענית ואין מטר וכש „מקרי דרדקי" זה מתפלל — תפלתו בוקעת רקיעים וגשם יורד, מפני כי מסור הוא בלב ונפש אל החנוך העברי...

רכח

תמיד היו בישראל מלמדי תינוקות הגונים, צדיקים וישרים, מחנכים ופרדגוגים טובים, ולעומת זה היו מלמדים מן המין הגרוע ביותר, שהיו שנואים להחכמים על שלקחו לעצמם עטרה שאינה הולמתם, ועל מלמדים מסוג זה מסופר באחד מן המדרשים ספור משונה זה: „ר יוסי ב"ר חנן אומר,

פעם אחת הייתי מהלך בדרך וראיתי אדם אחד משופע ביותר, ולובש אצטילת שהיתה שוה מאתים וארבעים ושמונה מנה, נזדעזעתי ונרתעתי ונפלתי לאחורי ואמרתי שמא מלאך הוא, לאחר שעה עמדתי ורצתי אחריו ואמרתי לו: רבי, מה שמך? אמר לי: יצחק בן הונא שמי. אמרתי לו: כלום משנה או אנדה יש בידך? אמר לי: לא!... אמרתי לו: מה מלאכתך? א"ל: אדם בטל אני. אמרתי לו: כלום ברא הקב"ה אדם בטל בעולמו? אמר: מלמד תינוקות אני... מיד בקשתי עליו רחמים ונכנס יתוש לתוך חוטמו ונפלו עצמותיו לפני רגלי. באותה שעה אמר ר' יוסי: ברוך המקום שבחר בחכמים ובתלמידיהם שאומרים על מלמדי תינוקות, לכן עליהן כמלאך, ודעתם כדעת התינוקות" וכו' (פרקי רבינו הקדוש, הוצאת איזענשטיין ושענבלום; ספר הלכות ח"ג דף ל"ג).

רכט

והקפידו על המלמד שיעשה את מלאכתו באמונה, ומסופר כי ר' יוחנן אול לחד אתר אשכח ספרא איינס (מלמד שהיה מנמנס) א"ל מה הוא כן? א"ל ציים (יושב בתענית), א"ל אסור לך זאת (ירושלמי, דמאי פ"ז, הלכה ג').

פרק עשרים ושנים

החובה והזכות של מלמדי תינוקות

רל

אושר נפשי וזכות גדול הוא למלמד אם מעמיד תלמידים הנונים, ור' עקיבא אומר: „בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח יריך (קהלת, י"א, י) אם העמדת תלמידים בנערותך, אל תשב מלהעמיד בזקנותך. מעשה ברי עקיבא שהיו לו שלש מאות תלמידים בנערותו ומתו כלם; ואלולי שהעמיד שבעה תלמידים בזקנותו, לא היה תלמיד אחד שיהא קרוא על שמו" (תנחומא, תנח"ק, חיי שרה).

רלא

היה ר' מאיר אומר: הלומד תורה ואינה מלמדה זה הוא „דבר הי' בזה" (סנהדרין צ"ח) ושננתם לבניך (דברים, ז, ז) — אלו תלמידך, וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמידים קרוים בנים שנאמר (שם, י"ד, א) בנים אתם

לה' אלהיכם. ואומר (מ"ב, ב', ג') ויצאו בני הנביאים. וכי בני הנביאים היו, והלא תלמידים היו? אלא מכאן לתלמידים שהם קרוים בנים וכי. וכשם שהתלמידים קרוים בנים, כך הרב קרוי אב, שנאמר „ואלישע רואה והוא צועק אבי אבי!" (מ"ב, ב', י"ב), ואומר „ואלישע חלה וכי וירד אליו מלך ישראל ויברך, ויאמר, אבי, אבי!" (שם, י"ב, י"ד; ספרי, ואתחנן).

רלב

אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן, כל המלמד בן חבירו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו (סנהדרין י"ט) כל המכנים בריה אחת תחת כנפי שמים מעליו עליו כאילו יצרה ורקמה והביאה לעולם (תוס' מס' הוריות), כל המלמד את בן חבירו תורה זוכה ויושב בישיבה של מעלה, וכל המלמד את בן עם הארץ תורה אפילו הקדוש ברוך הוא גוזר גזירה מבטלה בשבילו, שנאמר (ירמיה ט"ו, י"ט) ואם תוציא יקר מזולל כפי תהיה (ב"מ פ"ה), העמידו תלמידים הרבה, בית שמאי אומרים: אל ישנה אדם אלא למי שהוא חכם וענו, וכן אבות ועשיר; ובית הלל אומרים: לכל אדם ישנה, שהרבה פושעים היו בהם בישראל ונתקרבו לתלמוד תורה ויצאו מהם צדיקים הסידים וכשרים (אדר"נ פ' ב').

רלג

ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד (דניאל, י"ב, ג') אלו מלמדי תינוקות, כגון מי? אמר רב: כגון רב שמואל בר שילת. רב מצאו לרב שמואל בר שילת שהיה עומד כגנתו, אמר לו: הנחת לאמונתך א"ל: הרי שלש עשרה שנה שלא ראיתיה, ואף עכשיו דעתי עליהם (ב"ב דף ח'). הלל אומר: לא הקפדו מלמד (אבות, פ"ב).

רלד

מלמד תינוקות שעצביו נרגזים ואין לו סבלנות מרובה, אסור לו להיות מלמד תינוקות. עליו להסביר את תלמודו לתלמידיו עד שהוא בטוח כי יודעים ומבינים את השיעור היטב. „אמר רבא: אם ראית תלמיד שלמודו קשה עליו כברול — בשביל רבו שאינו מסביר לו פנים (תענית, ח'). ר' פרידא קשה לו תלמיד אחד שהיה שונה לו פרקו ארבע מאות פעמים ולמד, פעם אחת בקשו לדבר מצוה, שנה לו ולא למד. אמר לו: מה נשתנית עכשיו? אמר לו: משעה שאמרו למד: יש דבר מצוה: הסחתי דעתי. אמרתי: עכשיו יעמוד מר, עכשיו יעמוד מר. אמר לו: תן דעתך ואשנה לך, שנה לו שוב ארבע מאות פעמים ולמד, יצתה בת קול ואמרה לו: רצונך

שיוסיפו על חידק ארבע מאות שנה, או שתזכה אתה ודורך לחיי עולם הבא? אמר: רצוני שאזכה אני ודורי לחיי עולם הבא. אמר הקב"ה: תנו לו זו וזו (עירובין, נ"ד), וכלל גדול בהוראה: לעולם ישנה אדם לתלמידיו דרך קצרה (חולין, ס"ג).

רלה

וחובה קדושה מוטלת על מי שלמד תורה ללמדה לתלמידים מקשיבים (ראה תדב"א רבה, פרק כ"ז. בן סירא, כי לי ומ"א, ט"ז, בינה לעתים דרוש ל"ט, יומא ל"ח, ספרי שלח פסקא קי"ב, קה"ר פ"ט י. כ"מ, פ"ה. מגיד מישרים להב"י, פי וישב, י"א ע"ג. ירושלמי עירובין, פ"א, הלכה י. ספרי, שופטים, פסקא קע"ז. שו"ת הרדב"ז ח"ב, סי' תתמ"ב, וב"האילם" לר' יש"ר מקנדיא ע"ז, והרלב"ג בהקדמתו לספרו "מלחמת השם" ובספר "חיי הפילוסופים" להריב"ז, וב"מורה נבוכים" להרמב"ם ז"ל ח"ב פרק ל"ז).

רלו

הלכה היא, כי "המלמד אין לו לעסוק בשום מלאכה אחרת ואסור להיות נעור בליהל יותר מדאי, כדי שלא יהא למחר עצל מללמוד, וכל המשנה ידו על התחזונה ומעכרינו ליה" (מרדכי, ב"י, טור חשן משפט, סי' של"ד) ובדיני מלמד עיין בתשובות להרמב"ן סי' א', ובמישרום נתיב כ"ט ח"ג, ובתשובות מיימוניות דספר קנין סי' ל"א, ובמרדכי פרק האומנין, ובתשובות הרשב"א סי' תתע"ג, סי' תרמ"ג, ותרמ"ה ואלף מ"ב ואלף קנ"ה, טור יורה דעה סימן רמ"ה, הגהות ראשונות דמרדכי פ"ו דמציעה, ובתשובת הר"ש בר צמח, סי' ס"ד).

פרק עשרים ושלושה

נתיצת החנוך העברי

רלו

מלמדי תינוקות באמונה, שאינם עושים מלאכת ה' רמיה, אלה הם חכמים הבונים שלנו, בונים את יסוד היהדות, כי יסוד היהדות הוא החנוך העברי. בלי חנוך עברי אי אפשר ליהדות להתקיים, ובלי חנוך חנוך אי אפשר להמשיך את קיום היהודים והיהדות על פי רוח התורה. וכך הבינו גם כן קדושי האומה ומאוריה, חכמי התלמוד ז"ל אמרו: אמר ריש לקיש

משום ר' יהודה נשיאה: אין העולם מתקים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן. אמר לו רב פפא לאביי: שלי ושלך מהו? א"ל: אינו דומה הבל שיש בו חטא להבל שאין בו חטא. ואמר ריש לקיש משום ר' יהודה נשיאה, אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש. אמר לו ריש לקיש לר' יהודה נשיאה: כך מקובלני מאבותי, ויש אומרים מאבותיך, כל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן מחריבין אותה. אמר רב המנונא: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שבטלו בה תינוקות של בית רבן (שבת, קי"ט).

רלח

ויהי בימי אחז בן יותם (ישעיה ז') — מה צרה היתה שם? אדום מקדם ופלשתים מאחור וכו', משל למלך שמסר את בנו לפרגוג, והיה הפרגוג שונא אותו. אמר: אם אני הורג אותו עכשיו נמצאתי מחייב את ראשי למלך, אלא הריני מושך את מיניקתו ממנו ומעצמו הוא מת, כך אמר אחז: אם אין גדיים אין תישים, אם אין תישים אין צאן, אם אין צאן אין רועה, אם אין רועה אין עולם, לומר: אם אין קטנים אין תלמידים, אם אין תלמידים אין חכמים, אם אין חכמים אין זקנים, אם אין זקנים אין נביאים, אם אין נביאים אין הקב"ה משרה שכינתו עליהם. מה עשה? עמד ונעל בתי כנסיות ובתי מדרשות, כיון שראו הכל שאחז בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, התחילו הכל צווחין ווי ווי" (ירושלמי, סנהדרין פ' י"א; ויק"ר פ' י"א).

רלט

אמר ר' אבא בר כהנא: לא עמדו פילוסופין לאומות העולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי, נתכנסו כל האומות אצלם. אמרו להם: יכולים אנו להזדוג לאומה זו? אמרו להם: לכו וחזרו על בתי כנסיות ועל בתי מדרשות שלהם, אם מצאתם שם תינוקות מצפצפים בקולן אין אתם יכולין להזדווג להם, שכך הבטיחם אביהם ואמר להם: הקול קול יעקב והידיים ידי עשו (בראשית, כ"ז, כ"ב) כל זמן שקולו של יעקב מצוי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות אין הידים ידי עשו, ואם לאו — הידים ידי עשו — אתם יכולים להם (ב"ר פ' ס"ה, איכה רבה).

רמ

בכל יום ויום מלאך יוצא מלפני הקב"ה לחבל את העולם, וכיון שהקב"ה מסתכל בתינוקות של בית רבן ובתלמידי חכמים — מיד נהפך כעפו לרחמים (כלה רבתי, פי"ב).

רמא

אמר רב: מהו שנאמר אל תגעו במשיחי (תהלים ק"ה, ט"ו) אל תגעו במשיחי — אלו תינוקות של בית רבן (שבת ק"י).

רמב

אמר ר' יהודה בר סימון: בא וראה כמה חביבין תינוקות, גלו עשרת השבטים ולא גלתה שכינה עמהם; גלו יהודה ובנימין ולא גלתה שכינה עמהם; גלתה סנהדרין ולא גלתה שכינה עמהם; גלו משמרות ולא גלתה שכינה עמהם; וכיון שגלו תינוקות גלתה שכינה עמהם. זהו שנאמר: „עולליה הלכו שבי לפני צר (איכה א, ה) מיד ויצא מבת ציון כל הדרה (איכ"ר).

הנה כי כן — אשרי למחזיקי תורה בכלל ולמלמדי תינוקות באמונה בפרט, כי הם המה הבונים את האומה והיהדות.

רמג

ח ז ר ה. — צריך לחזור הרבה פעמים על הענינים הנלמדים: „ר' זירא הוה מהדר תלמודיה כל תלתין יומין קמיה דר' יוחנן בר אבא, וכן ר' חייא בר אבא בחולין פ"י דף פ"ו. כריתות דף כ"ו. וכן שאר חכמי ישראל, פסחים ס"ח, ראש השנה ל"ה. ובברכות ל"ח כתבו התוספות, שכל מה שהיה לומד בשלשים יום היה מחזירו לפניו ביום אחר, הוא יום ל"א.

רמד

ה ל מ ד ו ה מ ע ש ה. — טוב ללמד ענינים המביאים לידי מעשה (משנה א' דפאה תי"ט, כ"י ב"ק ח' ע"א, רמב"ם פ"ג מה' תלמוד תורה, דרושיו, מ').

רמה

ע ר ד ת ל מ ד ו ר ה. — „גדול תלמוד תורה יותר מהקרבת תמידין (עירובין ס"ג, מגילה ג', סנהדרין מ"ד, שבועות ל"ה, גופי הלכות קמ"ד ע"א, שבות יעקב ח"ב תשובה מ"ו, כנה"ג סי' תרפ"ו, סמ"ג עשין י"ב, סמ"ק ק"ג ק"ד, יו"ד סי' רמ"ו, חלק אדם נתיב א' חלק ב', כל בו סי' ע"ד. רוקח, סי' רצ"ו. אלפסי ור"ן פ"א דקרושין דף תרל"ג ע"א. ש"ע יו"ד סי' קע"ט סעיף ב' בהגהה).

רמו

ה ת ל מ י ד ו ה ר ב . — התלמיד אינו סומך אחר במקום רבו". (מהר"ק שורש קס"ט. סנהדרין ה'. ש"ע יו"ד סי' רמ"ב, אסור לאדם להורות לפני רבו לעולם, וכל המורה לפניו חייב מיתה, אבל מותר לחלוק עליו באיזה פסק או הוראה אם יש לו ראיות והוכחות לדבריו שהדיו עמו, ואפילו נטילת רשות לא מהני תוך שלש פרסאות אם הוא רבו מובהק, ואם הוא רחוק מרבו י"ב מיל ושאל לו אדם דבר הלכה בדרך מקרה יכול להשיב, אבל לקבוע עצמו להוראה ולישב ולהורות אפילו הוא בסוף העולם אסור להורות עד שימות רבו או עד שיתן לו רשות. אבל לאפרושי מאיסורא, כגון שרואה אדם שעובר עבירה מפני שאינו יודע שהוא אסור או מפני רשתתו מותר להפריש ולומר לו שהוא אסור בפני רבו, בכל מקום שיש חלול ה' אין חולקין כבוד לרב") (אלפסי ור"י פ"י דעירובין ר"ט ע"א).

רמו

"תלמיד במקום הרב אין הלכה כמותו" (אלפסי רב"מ ע' ע"ב).

רמה

"תלמיד במקום הרב אין חולקין לו כבוד אלא היכה דרביה פליג ליה וקרא" (משנה א' פ"ז דיומא תוי"ט, קדושין מ"ג ע"א, תוספות ד"ה מורד במלכות, יומא ס"ז ע"ב תוספות ד"ה מהו להציל, ב"ב קי"ט ע"ב, נדרים ל"ב, אלפסי ור"ן פ"ק דקדושין תרל"ה ע"ב).

רמט

"עיר גדולה שקבלו עליהם בשבועה חמורה חכם למרביץ תורה, והנה אחר עשר שנים קם אחד מתלמידים מיתדי הקהל ורצה לדרוש בקהל ההוא בטענה, כי החכם המרביץ תורה אינו דורש בכל קהלה כי אם פעם אחת בחודש, וה"ז נמצאו אנשי הקהל ההוא עומדים שלש שבתות בלא שמיעת הדרשה, הורה פנים והעלה דאין לו רשות לתלמיד לדרוש בפניו, ואפילו שלא למד רוב חכמתו ממנו, והוא גדול או שוה לו, מאחר שהוא אתריה דרביה, והרוצה לשמוע דברי תורה ילך לו לקהל שהוא דורש בו, ואל ילול ככבוד הרב" (לחם רב, תשובה ע"ג. מהר"ך בית כ"ב. תשובת מהר"ך בית כ"ו. שארית יוסף י"ט. מהר"ם מינץ ל'. רשד"ם י"ד תשובה צ'. שו"ע יו"ד סי' רכ"ה, סעיה ב'. רי"ף ריש פ"ו דעירובין ר"ט ע"א, רמב"ם פ' כ"א מה' סנהדרין, מהר"ק שורש קס"ט סי' ב'. תשובת בן חביב סי' ל'.

מהר"ם פארוואה סי' ס"ג, רשד"ם ח"ב סי' צ"ו וקס"ט. גופי הלכות אות תקמ"מ, גן המלך, והוא ספר גנת ורדים בין טור יו"ד לטור אה"ע אות צ"ג, יבין שמועה כלל שע"ה, כלל שי"ז, כללי גמרא למהר"י קארו על הליכות עולם, רי"ף דמכות דף רצ"ט ע"ב, ש"ע ח"מ סי' י"ט).

רנ

על המלמד ודיוניו, עיון (מהר"ב סימן ב', תשב"ץ סימן תקל', תשובת הרשב"א סימן אלה מ"ב, ב"י או"מ סימן של"ג, סימן קנ"ג. תשב"ץ סי' תקכ"ה, מהר"ם פארווא סימן מ', רשד"ם ח"א סימן קע"ג. מישרים סוף נתיב כ"ט, תשובות הכהן ח"ב סי' צ"ה, דברי ריבות סימן שצ"ח. רא"ש כלל ק"ד סימן ד', רמב"ם פ"י מהלכות שכירות, ב"י חו"מ סימן ר"ז, מדרכי פרק המקבל, שו"ת ר"ש לוריאה סימן ס"ו, אדם והוה נתיב ב' סי' א'. רשד"ם ח"ב סימן קמ"א, רמב"ם פ"ב מהלכות שא"ה, מהר"ם פארווא פ"ו, משפט צדק ל"ח, עפר יעקב תשובה ע"ה, ש"ע חו"מ סימן פ"א סעיף א', בהגהה וסעיף ז' בהג"ה וש"ל של"ג של"ד של"ה. כל בו סימן קמ"א, רשב"א סימן תרמ"ג ותרמ"ה אלה מ"ב ואלה קנ"ו. רשד"ם חלק ד' סימן קי"ט).

רנא

מלמד שיצא עליו שם רע " וכו' אינו הגון להיות מלמד, כי מה יועיל למודו כי אם להרע, עליו נאמר ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חקי, ומלמד צריך להיות כמלאך ה', ואם לאו אל יבקשו תורה מפיו, ומ"מ לפי שכל ישראל בחזקת כשרים, אם לא יש ראיות ברורות או לפחות אמתלאות גדולות, אין להוציא שום אדם מהזקתו, כי גדולה הזקתו. ואם יש ראיות או אמתלאות גדולות אינו מן הראוי להחזירו לאומנתו, כי לאיש בזה תשובתו קשה, כי מי יאמר שאינה תשובה של רמאות כדי שיחזירוהו לאומנתו, וכמ"ש הרשב"א בתשובה על טבח שיצא טריפה מתחת ידו וכו' ומסיום אבל אם כדי שלא יעבירוהו מאומנתו צריך לחוש בכך הרבה, וחל לפי מה שהוא אדם" (רשד"ם יו"ד תשובה קמ"א).

רנב

" להושיב מלמדי בבל מקום. — (ש"ע יו"ד סי' רמ"ה, רמב"ם פ"ב מהלכות ת"ת, אמונת שמואל תשובה כ"ו, אדם וחוה נתיב ב' סימן א', רשד"ם ח"א סי' כ', ר' אליהו למהר"א גאליפאפא תקון א' דף א' ע"א).

פרק עשרים וארבעה

השקפת הרבנים על החנוך

רנג

בשנת תרס"ד יצא לאור קונטרס מיוחד על החנוך בשם „דרכה של תורה“, „דרך החנוך ליילדי ישראל בלמוד התורה הקרושה על פי דעת חז"ל ומסורת אבות, שראו ומצאו זקנים שברור, הגאונים הגדולים, עמודי התורה וההוראה, והצדיקים המפורסמים שליט"א, עת לעשות לה' ולתורתו, להשמיע דעתם והוראתם בבאור מצות ושננתם לבניך על פי דעת רבותינו ואבותינו הקדושים“. הקונטרס הזה יש בו ערך היסטורי, מפני שאלה שחתמו על הקונטרס הם גדולי רבני ישראל במדינות רוסיא, באי כה הדת והעם באמת, ומתוך הקונטרס הזה אנו יודעים בכירור השקפת הרבנים שהיא השקפת היהדות החרדית על החנוך העברי. וזה לשון הקונטרס:

רנד

„אמרו חז"ל (סוכה מ"ב ע"א) קטן היודע לדבר אביו מלמדו תורה וקריאת שמע. תורה מה היא? אמר רב המנונא, תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב, ק"ש מאי היא, פסוק ראשון, בזה הורו לנו חז"ל, כי משעה שיודע הקטן לדבר, המצוה על אביו לשום בפיו את עיקרי האמונה ויסודי הדת — תורה צוה לנו משה ושמע ישראל ה"א ה' אחד, שהם קבלת עול מ"ש ועול מצות, אחרי קבלת עול מ"ש בפרשה הראשונה של ק"ש באה המצוה ושננתם לבניך, וכן בפרשת והיה אם שמוע, ולמדתם את בניכם לדבר בם, הא למדנו החובה על כל אחד מישראל ללמד את בנו תורה, והוסיפו חז"ל ואמרו (קדושין, ל') כל המלמד את בנו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו קבלה מהר סיני, ולא עוד אלא שהטילו המצוה הזאת ועשאה חובה גם על הצבוע כמבואר (ב"ב כ"א) וכן פסק הרמב"ם הלכות ת"ת (פ"ב. ה"א) וביו"ד (סי' רנ"ו) ושם הלכה ג'; ראוי להושיב מלמד אלא בעל יראה.

רנה

תורה שאנו מצווים ללמדה את בנינו ובני בנינו כוללת מקרא משנה ונמרא, היינו חמשה חומשי תורה, ספרי נביאים וכתובים, והלמוד הכולל המשנה והנמרא, ובכללם המדרשות והאגדות, שהם התורה שבע"פ, שמביאה את ההוגים והעוסקים בה להבין ולהשכיל באמתתה של תורה ולהתקדש

בקדושתה, לשמור ולעשות ולקיים בפועל מצוות ה' כהלכותיהן, וגדול התלמוד המביא לידי מעשה שהוא עיקר מצות ת"ת שהוא כנגד כולן, וכן אמרו השונה הלכות מובטח לו שהוא בן עוה"ב, כי למוד ההלכה מביא לקיים אותה כתורה וכמצוה וכהלכה.

רנו

בדרך המוביל אל התכלית הקדושה הזאת צריך ומהויב כל אדם מישראל לחנך את בניו אם בעצמו או על ידי מלמדים ההולכים בתורת ה' בדרך שהלכו רבותינו ואבותינו מעולם, ללמדם ולהנכם בחמשה חומשי תורה והנביאים והכתובים הק' על דרך הפשט המתאחד עם מסורת חז"ל ואגדותיהם כפי פירש"י ז"ל ושאר המפרשים הראשונים, שמלבד שהתורה בקדושתה האלהית מקדשת את התינוקות בלמדם אותה, עוד היא משרשת בנפשם את האמונה והרעות האמתיות, מוסר ומדות טובות ביראת אלקים. וכה ספיק להם כתורא עד שמעלין אותם בקודש.

רנז

ללמדם משא ומתן של תורה בלמוד התלמוד ומפרשיו עד בואם לברור ההלכה. ועיני הכנים רואים את טוריהם ומאוריהם מקיימים בעצמם את התורה והולכים בדרכיה כפי שמלמדים להם; וחלילה להם לתלמידים לראות סתירה בין תורת ה' אשר בפיהם לבין מעשיהם ודרכיהם, כמ"ש במדרש הקהלת (ט', ט"ז) על פסוק טובה חכמה מגבורה וחכמת המסכן בזויה. א"ר יוחנן: וכי חכמתו של ר"ע שהיה מסכן בזויה היתה, אלא זה זקן שהוא יושב ומסכן בדבריו כנון זקן שהוא יושב ודורש לא תכירו פנים, והוא מכיר, ואמרו באבות דר"נ (פ"א) למה הדבר דומה? לאחד שנשא את הגיורת וכו' אמר לה, אל תאכלי פת בשעה שיריך טמאות וכו' אל תחללי שבתות וכו'. מה עשה האיש ההוא — עמד ואכל בפניה בשעה שידיו טמאות וכו' וחלל שבתות וכו', אמרה הגיורת ההיא בלבה, כל הדברים שפקדני בעלי מתחלה שקר הם, מיד עמרה ועברה על כלם, ע"כ.

רנח

בדרך החנוך הקדוש הזה זכו האבות להקים דורות ישרים ברוכים לה' ולתורתו ולישראל אחיהם, מפני שבסדר החנוך והלמוד לא עשו כפי חפצם ונטות דעתם, כ"א כפי הסדר הנמסר לנו מדור דור מרבותינו הראשונים נ"ע וכו'.

רנ"ט

ועוד כמה מקראות ומאמרי חז"ל המלאים בבבלי וירושלמי ומדרשים ובספרי הפוסקים מוכח ומבואר בעליל, שאין הכונה במצות ושנתם לבניך לשנן להם התורה לשם ידיעת קורות ישראל וידיעת לשון הקודש, כמו שחושבים הטועים, אלא ללמדם ולשנן להם את התורה והמצות, האמונה והדעות, המוסר והמדות שבה, מטעם הטהרה והקדושה שהיא מטהרת ומקדשת אותם, ומדריכתם בדרכי ה' הישרים להיות מגודלים מנעוריהם בתנוך קיום המצות והמעשים הטובים לפי דרכם עד שיוכזו להיות אנשים עוסקים בתורה ובמצות, טובים לשמים ולבריות, ולרגל מלאכת הקודש שיתנהגו בה הילדים לאטם בלמדם חמשה חומשי תורה וספרי נביאים וכתובים הקדושים והגמרא ומפרשיהם, ממילא יקנו להם גם ידיעה בדרכי לשון הקודש ודקדוקה, הפותחת שערים להבין כוונת התורה הכתובה והמסורה.

אבל ברור שלפנינו, לדאבון לבבנו, יצאו מקרבנו מתחכמים המתנכלים לנו להמית ח"ו תורת חיים שבידינו בנשיקה ארסית, מתחלה הערימו לשבח לפאר ולרומם את המליצה והשיר שבתנ"ך ולהעריץ פשוטו של מקרא ב"כ, עד שתרחח מאליה התורה שבע"פ המקבלת וכו' וכה ירמסו בדרך הלכנס בפשטי המקרא את חלק הדרש והאגדה של רבותינו הקדושים עד שיהיו בעיני הילדים כרכרי הבאי ומילי דכדיבא חלילה, וכה הלכו ושכשו את הדעות וקלקלו את טעם התורה כחכם של אבות ובנים רבים עד שהרעו לעשות את לשון הקודש, שהוא רק אמצעי להבנת התורה — לתכלית עיקרי, ואת תכלית למוד התורה לשם תורה עשאוה רק לאמצעי לידיעת שפת עבר; ומכיון שכל עיקר למוד התורה אינו אלא לצורך ידיעת שפת עבר עשו את למוד התורה ארעי וספרי מעטאדות קבע, איזה מהם הנהיגו ללמד לתינוקות את התורה כדרך שמלמדים היסטוריה של חול, את ספר ויקרא וכל הקרבנות שעליהם אמרו חז"ל יבאו טהורים ויתעסקו בטהורים, מדלגים לגמרי ואין מלמדים אותם, וכן מדלגים על כמה פרשיות שאינן נאות בעיניהן ללמדן כלל לילדים, מה שמעולם לא חששו אבותינו ורבותינו לשמא יבאו הילדים הרכים לידי מכשול לב מהפרשיות שבתורה הק, וכמו שבאמת נכנסו תמיד ילדי ישראל לתורה ויצאו מהכתובה אל המסורה בקדושה ובטהרה מבלי שדלגו על מפתן הפרשיות הללו שכלן יפות ומתוקות, וכמ"ש במ"ד (פי י"ט ויקרא) שחורות כעורב — ר' שמואל ב"ר יצחק פתר קרא בפרשיות של תורה — אעפ"י שנראות כאלו הן כעורות ושחורות לאמרן ברבים, כגון הלכות זיבה ונגעים, נדה ויולדת, אמר הקב"ה הרי הן עריכות עלי שנאמר וערבה לה' מנחת וכו' ואמרו (במס' עירובין ס"ד ע"א) מאי כתיב ורועה וכו' — כל האומר שמועה זו נאה ושמועה זו אינה נאה מאבד

הונה של תורה, ובפירוש אמרו (מגילה ב"ה) מעשה לוט ושתי בנותיו נקרא ומתרגם — פשיטא — מהו דתימא ניהוש לכבודו דאברהם, קמ"ל. מעשה תמר ויהודה נקרא ומתרגם — פשיטא — מהו דתימא ליחוש לכבודו של יהודה — הרי שאינם משיבים ואומרים מהו דתימא שאינם מתרגמים מפני ננותו של גוף המעשה. וגם לא מצינו שחלקו בין גדולים לקטנים בענין הזה לומר "ואין מלמדים אותם לתינוקות", על דרך שאמרו רז"ל, דבר זה אמור לאמרו בפני עם הארץ. — ומה רע הרושם שעושים המדלגים בלב הילדים שהביאו אותם להרהר, כי אכן יש בתורה הכתובה מסיני דברים מכוערים שבושים המלמדים ללמדם, וכי זו היא תורת ה' תמימה מאירת עינים משמחת לב ונפש?

דס

זרעה מזאת היא וכו' שעושים את המעטצדות עיקר ואת התורה טפל, מלמדים את הילדים שירים של חול שיהיו שגורים על שפתם בע"פ, ולמוד התורה טפל, שמלמדים אותה ארעי, ויש שמניחים את למוד התורה לגמרי וישפיקו רק במעטצדות, שהעיקר בעיניהם להביא את הילדים לידיעה מרובה בלשון הקודש ודרכיה במדה מספקת שיובינו מאליהם לקרא ולהבין היטב בשפת עברית את הספרים החצונים המתחדשים בכל יום שכמה מהם מלאים לצנות על הדעות המקובלות והקדושות בישראל ובקרת פרוצה בדברי הז"ל וגם בתורה ונביאים, ולקרא בספורי אהבים שלא ידעה אומתנו הקדושה מהם לטמא בהם את לשון הקודש בהיפך הטעם הידוע שנתן הרמב"ם ז"ל למה שנקראת לשון הקודש. ואותם האנשים שמונעים את ילדיהם מכמה פרשיות שבתורה מפני הששא רחוקה ש"מא מגונות הן לנפשות הרכות הללו, הם בעצמם מפקירים אותם לקריאה נפרזה שהם משקיעים מהם ולבם בספורי ענבים שמכניסים בהם ארס המכלה אותם מנפש עד בשר וכו'.

לפנים ברור העבר היו אבותינו בעצמם נדברים איש אל רעהו לבחור לבניהם מלמד מובהק ואומן וזהיר לעסוק במלאכת ה' באמונה, מוחזק לירא שמים, ובעצמם בררו שיהיו התלמידים חברים שוים ומתאימים בשכלם ובינתם, והשניהו שלא יקובל תלמיד נוסף על המספר המדובר, בעצמם היו באים ומבקרים לפרקים תכופים את החדר להשגיח ולהתהות על קנקנם של הילדים. וכן היה בא המלמד מדי שבת בשבת, בית איש שבתו להעמיד את הבן על המבחן בפני האב, למען יראה בעיניו וישמע באזניו ולכבו יבין עד כמה פעל ועשה המלמד בנפש התלמיד, עתה נסחפו רבים מהאבות בהרעה המשובשת שאין לנער לדעת אלא שפת אומתו וההיסטוריה שלה, ובהן תלויה היהדות, והברכות שמברכים את האב בשעה שמכניס את בנו לבריתו

של א"א שיוכה לגדלו לתורה לחופה ומעשים טובים אינו אלא שיגרא דלישנא של הדור שעבר ובטל, ומכיון שאין תורה אלא לשון קודש הנלמדת מתוך מעטאות, הרי אנוסים המלמדים להתחרות איש באחיו בדרך הפרגוניה החדשה, וכל המרבה להוציא ישן מפני חדש הרי זה משובח יותר למורה מפליא לעשות; ומכיון שאין קדושת למוד התורה נמצאים גם כן מורי שקר חפשים ברעות ומקולקלים בדרכיהם, שהם בעצמם מטילים בלב התלמידים ארס של הכחשה בקדושת האלקות שבתורה הכתובה והמסורה ובנסים ובהשגחת ה' הפרטית; ויד האמהות תמיד על העליונה בבחירת מורים כאלה. מפני שרוב האבות טרודים וכו' ואינו משגיחות על העיקר והיסוד שילמדו תורה בטהרתה האמתית, ושיתחנכו הילדים בחנוך דתי ומוסרי, ושיקומו המצות בפועל, וצריך לפקח על המורים לבל ישלטו בהן יצר הרע של הסתה. ואם ס"ת שכתבה מין פסולה — מורה שהמינות כתובה על לוח לבו ושגורה בפיו על אהת כו"כ 11 וכו'. אי לזאת מצאנו ראינו שמצוה וחובה עלינו כעת לעשות לתורתנו הקי (שאינו לנו שיוור אלא היא) ולעולם היהדות העומד וקים כהכל פיהם של בית רבו, להעיר ולעורר את כל אלה הרוצים באמת לחנך את בניהם בתורה וישימו לבם על הדברים האלה שראינו מצוה וחובה לפרסמם ברבים" (כאן באה תכנית למודים שנרפסה בספרנו זה במאמרו של בעל "חפץ חיים" שליט"א) וכאים עה"ה הרבנים הגאונים המפורסמים:

רסא

אלי. פיינשטיין חופ"ק פרוזיון, אליעזר גארדאן, חופ"ק טעלו, אליעזר ראבינאוויץ מד"א במינסק, אפרים שלמה זלמן חופ"ק לפנא, כנציון חופ"ק בילסק, גראדנא, רבני גאוני המ"ץ: אליקום שלמה שפירא מ"ץ בפ"ק הוראדנא, אברהם מ"ץ פ"ק הנ"ל, גבריאל זאב מרגליות מ"ץ פ"ק הנ"ל, זרח כהרב הגאון מי בנימין זצלה"ה, חיים ברלין חופ"ק יעליסאוועטגראד והגלי, חיים מאיר נח לעווין מ"מ ומ"ץ דק"ק ווילנא, יחיאל מיכל חלוי עפשטיין חופ"ק נאווארידא, יצחק בלאזער רב כפעטערבורג, יהושע חופ"ק זאריק, יצחק יעקב ראבינאוויץ חופ"ק פאנעוועז, יהודה הלוי ליפשיץ חופ"ק מערעטש, יוסף זונדיל חופ"ק איישישאק, יצחק פייגענבוים מ"ץ בווארשא, יהודה ליב ריף חופ"ק זאנער חדש, משה דאנישעווסקי חופ"ק סלאבאדקא, משה חופ"ק ריגא, מאיר אטלס חופ"ק קאברין, משה שמואל שפירא חופ"ק באברויסק, צבי הירש ברודא חופ"ק זאנער ישן, רפאל שפירא מוואלאזיון, שמעון בער חופ"ה שערליץ.

כראי להעיר על ההערה הקצרה שהעיר הרב הגאון ר' חיים ברלין אל חתימת ידו זו"ל: "כדאי היא קדושת הענין הגדול והקדוש הזה, לחלל

עליו קדושת המועד, ובכל לבי ונפשי חבר אני לכל יראי ה' השוקדים לתקנת ילדי בני ישראל, להצילם מדרת שחת ע"י חסרון האמונה רח"ל" וכו'. ובסוף המאמר הנלהב הזה אנו מוצאים שם צרור מכתבים מהרבנים הגאונים המובהקים: ר' אליהו חיים מייזיל אב"ד לארז, דוד פרידמאן חופ"ק קארלין, צבי הירש רבינוביץ, אב"ד בקאוונא, הלל ליב ליבשימין אב"ד בלובלין, חיים הלוי סאלאווייציק אב"ד בכריסקרדליטא, חיים עוזר גראדזענסקי, אב"ד בוויילנא, יוסף שלופער אב"ד בסלאנים, יוסף ראזין אב"ד בדווינסק. כל אותם המכתבים כתובים בהתלהבות גדולה מאד ומוסיפים הזוק להדברים שכבר נאמרו במאמר הנ"ל. וכולם כאחד מתרעמים עד מאד על החנוך החדש, שאין בו הלמודים הקדושים, כתבי הקודש, נמרא, מדרשים, הלכה, ואין בו קדושת היהדות, ושהמורים אינם חרורים בקדושת התורה. — הקונטרס „דרכה של תורה“ יצא לאור בהסכמתם ובעצתם של הרבנים הגאונים הנ"ל בשנת תרס"ב, ווילנא, ועשה רושם עמוק בהוגי החרדים בשעתו. בו אנו רואים התרגשותם של הרבנים, דעתם והשקפתם על ענין החנוך שהוא „הענין היותר קדוש לאומתנו“.

פרק עשרים וחמשה

החרד, בית הת"ת והישיבה

רסב

כשם שיש צורך ב„חרד“ או בבית הת"ת שהוא בית ספר ישראלי נמור, כך יש צורך גדול ב„ישיבה“, שהוא בית ספר גבוה ללמודי ש"ס ופוסקים.

רפג

בחרד היו גם כן מחלקות ומדרגות שונות. במחלקה היותר נמוכה למדו ילדים מבן שלש עד חמש שנים א"ב וקריאה בסדור, והפעוטים ידעו, על פי הבטחת אבותיהם, כי המלאך מן השמים יזרוק להם אגורות וצפחיות בדבש, ממתקים ומנדרנות, וכשכאו בפעם הראשונה אל החרד עטוף בטלית, בקדושה ובטהרה, והתחילו לקרוא בעזרת המלמד את האותיות הקדושות שלנו, והנה תיכף נתודע הילד העברי עם מלאך מן השמים שזרק לו ממתקים, פנישה ראשונה עם מלאכיות. במדרגה השניה — למדו ילדים מבני חמש עד בני שבע בפרשה הראשונה מסדרי החומש, תפלות וברכות הנהנין וקריאה

נכונה כסודר. במדרגה השלישית למדו נערים מבני שבע עד היותם „בר מצוה“ פרקים מיוחדים מהגמרא ובפרט פרק „המפקיד“, סדרי החומש, נביאים וכתובים בהעתקה ללשון המדוברת. מן החדר באו לה„ישיבה“ או אל בית המדרש ולמדו עם הברים.

רפד

באמריקה אין כמעט „חדר“ ובית הת"ת ירש את מקום ה„חדר“. בית הת"ת עולה הרבה מעדו הפדגוגי על החדר הישן כארצות הישנות, אבל לעומת זה הצטיין ה„חדר“ ועלה הרבה על כתי הת"ת בהסביבה הישראלית שהיתה שוררת בה„חדר“, ובתומתו של ה„מלמד“ שהאמין באמונה שלמה, כי מלמד שאינו מסור ככל לבו ונפשו למלאכת ההוראה הרי הוא ככלל „ארור עושה מלאכת חי רמיה“, והמלמד היה למופת לתלמידיו, היה מתפלל שלש פעמים בכל יום, לבוש בציצית, קרקפתא רמנח תפלין, מקיים את המצוות המעשיות וה' בהן, שומר שבת בלב ונפש, יהודי תמים ושלם באמונתו, בלי „קרע“ כנשמתו, תמים היה עם אלקי ישראל, ודבריו שיצאו מלבו נכנסו ללב התלמידים. זכורני כד הוינא מליא, היה המלמד שלי מספר לנו מעשיות יפות ואגדות שונות על צדיקים וקדושים, ועל חורבן הארץ, המקדש, והגאולה והיה כוכה בקול, והדמעות שולגו מעיניו היו בוקעים את לבי הרך ואת לב חברי. והרושם היה עמוק עד מאד.

רפה

אבל בתור מוסד הנוכי פדגוגי עולה בית הת"ת על החדר הישן, בהיות בכתי הת"ת המובהרים שבארץ, סדר הנון, תכנית למורים, מגמה ושאיפה ידועה, מורים פחות או יותר מומחים בהוראה ופדגוגיאי, והוא, כמדה ידועה, בית ספר עברי מסודר, ועל פי השם והמטרה והפיץ הגבאים והתורים צריך הוא הכית הקדוש הזה להיות — בית-ספר ישראלי דתי לאומי.

רפו

מבתי הת"ת בזמן הקודם הצטיין ביהוד בית תלמוד התורה שנוסד בעיר אמשטרדאם (במאה הי"ז) והיה מתנהל על פי גדולי הפדגוגים בני הדור ההוא. זה היה בית ת"ת למופת. ר' שבתאי בם בעל „שפתי ישנים“ כותב: „ומאז באתי לכאן ק"ק אמשטרדאם והלכתי כמה פעמים בכתי מדרשות של ק"ק ספרדים יצ'ו וראיתי בני ענק, ילדים רכים קטנים כהגבים, והיו בעיני כענקים, לרוב בקיאותיהם בכל המקרא ובחכמת הדקדוק ולאחר

הרוזים ושירים עפ"י המשקל וכו'. בית הספר היה בנוי סמוך לביהכ"נ"ם ובו ששה חדרים לתלמוד תורה. בכל הדר מלמד אחד, בחדר הראשון לומדים תלמידים, ילדים קטנים, שידעו לקרא התפלה, ואז משימים אותם בחדר השני, שם לומדים התורה עם נגון הטעמים, עד שיהיו בקיאים בהמשה הומשי תורה עד לעיני כל ישראל, אז נכנסים לחדר השלישי, שם לומדים תורה לפרש בלשונם לשון לע"ז (שפת ספר ד"ח) עם פירוש רש"י על כל הפרשה, ואחר כך באים לחדר הרביעי, שם לומדים נביאים וכתובים בטעמים ונגונים, נער אחד קורא הפסוק בלשה"ק ומפרשו בלשון לע"ז וכל הנערים שומעים לו, אחר כן יאמר השני והשלישי וכן כל הנערים. משם ילך הנער בחדר החמישי, ומרגילים את הנערים לקרא הלכה מעצמם, ואינם מדברים שם בלשון אחרת כי אם בלשון הקודש דוקא. רק ההלכה מפרשים בלשון לע"ז, והיו לומדים חכמת הדקדוק היטב, ובכל יום לומדים הלכה אחת מהמקרא, ובכל מועד ורגל מענין היום, הלכות פסח בפסח וכו', ומשם ילכו אל החדר הששי ומשם אל הישיבה בבית המדרש של החכם אב"ד יצ"ז וכו', וזמן הלמוד שזה לכל הרבנים והמלמדים, כשמכה הזיג — הפעמון — בכקר שמונה, באים כל המלמדים והרבנים והתלמידים כל אחד לחדרו, לומדים ג' שעות עד שמכה הזיג י"א, ויוצאים כלם כאחד, כשמכה הזיג שנים, אחר הצות, שבים כלם כנ"ל ולומדים עד שיכה חמש. ובאותן השעות שהם בבתיהם יש לכל בעל הבית מלמד, ללמד לשון לע"ז ולשון הקודש, וחוזרים על הלמודים בבתיהם, ועושים שירים והרוזים. הרבנים והמלמדים מתמנים מהקהל ונפרעים מתוך הקופה של "הברה קדישא תלמוד תורה" ואין המלמד צריך להחניף לשום אדם, ולומדים ביחד כל התלמידים, עני ועשיר" (עיון ר' שבת י שעפטיל הורוויץ בספרו "ווי העמודים" עמוד התורה דף ט', בסוף השל"ח).

רסז

בית הת"ת שבאמשטרדאם צריך להיות למופת לא רק לבתי הת"ת שלנו היום, שעל פי התנאים הרעים והנוראים שבית הת"ת נתן בהם עכשו אי אפשר כלל וכלל להכניס תכנית לומדים שכזו מחוסר פנאי, בהיות שעות הלמוד בבתי הת"ת שלנו בארץ זו על פי רוב כשמונה שעות לשבוע, בה בשעה שמספר שעות שכאלה היו לומדים שם בכל יום, אבל רוב "הישיבות" בארץ זו, ששם לומדים כל היום ומקצת מן הלילה, צריכות היו גם כן ללמוד הרבה מבית הת"ת שבאמשטרדאם, בנוגע ללמוד החלכה מן המקרא ולרכוש בקיאות בהמשה הומשי תורה עם פירש"י, ולהיות בקיאים בנביאים ובכתובים, ולא לדבר בלשון אחרת כי אם בלשון הקודש דוקא. וגם — ללמוד חכמת הדקדוק היטב ולכתוב שירים והרוזים. כמה ישיבות יש לנו היום פה בארץ זו שמצטיינות כאופן זה לא פחות מבית הת"ת הישן שהיה

מלפנים בעיר אמשטרדאם? 1 ושם, באמשטרדאם, „אין המלמד צריך להתניף לשום אדם“. ואצלנו? 1... :

רסח

וכשאנו מעריכים זה לעומת זה את החרר מצד אחד ובית הת"ת באמריקה שירש את מקום החרר מצד שני, אז רואים אנו אורות וצללים גם במוסד זה וגם במוסד זה, הצד השווה שבשניהם הוא, כי ישנם מגרעות גם בזה וגם בזה, ויש צד טוב ויפה בשניהם יחד, ונחוץ למצוא את „שביל הזהב“ לבחור את הטוב שהיה בהחרר הישן, יחד עם הטוב והיפה שבבית הת"ת ולאחד אותם כהרמוניה טובה ומועילה לתקנת החנוך הישראלי.

רסט

החרר לא הכחין בין מלמד פדגוג ובין מלמד בלתי פדגוג, לא ההוראה והפדגוגיא העיקר. אָמנם היה מלמד „פועל“, שהצליח בהוראתו, והיו מלמדים בעלי עצבים נרגזים, קפדנים נוראים, והכו את תלמידיהם באכזריות והחזיקו מעמד דוקא משום חסרונם זה, מפני כי הרבה הורים חכו לפעולה טובה דוקא ממלמד קפדן, אבל על-פי הרוב יודעים אנו, כי הרבה „מלמדים“ בישראל לא היתה להם נטיה טבעית להוראה, ולא היו מוכשרים כלל וכלל להיות מורים, ולא הבינו כלל את נשמת הילד, והרבה מהם נעשו למלמדים רק מפני שלא היה להם מקור אחר ממה להתפרנס, לעומת זה דורשים בבתי הת"ת היום מאת כל מי שרוצה לקבל עליו משרת מורה, תעודת מורה ומכתבי המלצה ועומד גם כן על המבנה למען הוכח כי מורה פדגוג הוא, ויודע את מלאכתו, מלאכת ההוראה. לעומת זה היו מדקדקים במלמד החרר שיהיה ירא שמים, מפני כי סוף סוף זהו העיקר. ובשום אופן לא היו מקבלים בתור מורה בבית ת"ת ולא היו מוסרים תלמידים למלמד פרטי לוא לא היה מתנהג כיהודי אמתי על פי דיני השלחן ערוך. ומעשה היה בקהלה קטנה שיצא לעז על המלמד, שפגע בכבוד בעל „אור החיים“, באמרו, שלא כתב ספרו ברוח הקודש, ונשאלה שאלה לפני גדולי הדור, אם מותר להושיב תינוקות לפניו, והתשובה היתה שיפה עשו שלא מסרו בניהם בידו, וישר כחם, מפני שיש לחשוב שכפר בעיקר רוח הקודש ולזעג לדרברי חכמים („דרברי חיים“, תשובות ר' חיים מצאנז, לבוב תרל"ח, סימן ק"ה).

ור' סעדיה גאון ז"ל מצא, כי למדו מלמדי תינוקות ספרי קראים לילדי הרבנים כמבואר בספר הקבלה להראב"ד, והחלו להשוד בהם והשגיתו עליהם היטב. ובבתי הת"ת באמריקה אין מקפידים יותר מדאי על דתיותו של המורה, כידוע לכל מי שרגיל אצל בתי הת"ת ויודע את דרכי החנוך, ועל

כגון דא נאמר: אוי לי אם אומר, ואוי לי אם לא אומר, מפני כי לו באנו לפרסם את כל האמת, יש בזה סכנה, במובן ידוע, להתנוך הישראלי. ואם לא נפרסם — אז יש פרכוסי נשמה ישראלית. הלב בוכה, ומקום יש להקב"ה ו"מסתרים" שמו, ושם — הקב"ה בוכה!... הז"ל אמרו: בשעה שהנשמה יוצאת מן הגוף קולה הולך מסוף העולם ועד סופו, ואין קולה נשמע. זהו המצב הפסיכולוגי עתה בנוגע להתנוך הדתי בכלל ולמלמדי תינוקות בדורנו דמתקריין "מורים" בפרט. גשמת התנוך, הדת והאמונה, יצאה מגוף התנוך, והקול הולך מסוף העולם כולו על מחזה מעצוב מסוכן ונורא שבו. הנשמה צועקת, הומיה, בוכיה, מפרכת, מרעשת, קוראת לעזרה, וקול התורה, קול האמונה, קול המסורה, קול הקדושה, קול הדת הולך מסוף העולם ועד סופו, ובכל זה — אין הקול נשמע! שקט ושלום מסביב, כאילו הכל כמו שצריך להיות, וקברניטי אומתנו טרודים רק בהלכות טרפות, רק ב"כשרות וטרפות", וכשיש פה שאלה גדולה ונוראה, שאלה של הכשרות לכבות ושל טרפת נשמות. ושאלה זו בוקעת רקיעים ואומרת, רבותי! שאלה חמורה לפניכם, שאלת השאלות, יסוד היהדות וקיומה, חנוך דתי שמתחלל בידים מסואבות, עליכם לדון עכשיו דיני נפשות. עכשיו, אפילו משחרב הבית, כי "אין מבטלין ת"ת אפילו לבנין בית המקדש", כידוע לכם, והנה, "טרפות" זו מי הכשיר לנו? קול גדול ונורא אנו שומעים, ולא רק באמריקה, אלא קול נורא זה יוצא ומרעיש את כל העולם כולו, וקול זה יוצא אפילו מארצנו הקדושה. קול זה הולך מסוף העולם ועד סופו — ואין הקול נשמע!... אנחנו מחשים — ומצאנו עון, עון גדול ונורא, איננו מוצאים תשובה לשאלה פשוטה זו; מלמד תינוקות שמחלל את השבת, אוכל טרפות, ואוכל ביום הכפורים, האם מותר לו להיות מלמד תינוקות בבית הת"ת? או, שאלה תשובה כזו: מלמד תינוקות שאינו מסור לקדשי אומתו, אינו יודע את הלשון העברית ולא את התורה במקורה, אינו קורא ספר עברי, אלא עושה את המלמדות והחוראה העברית קרדום לחפור בה — דזשאב בלעז — המותר לו, רבותי, להיות מלמד תינוקות בישראל?!

המלמד של ההדר היה, על פי רוב, ירא שמים באמת, וחיוו היו חיים של אהבת תורה ויראת שמים, התנהג תמיד בכל דרכי חיוו כאחד משלומי אמוני ישראל, ובוה השפיע הרבה על הנשמות הרכות של תלמידיו שומעי לקחו, וגדולי תורה וחסידיים ואנשי מעשה היו מלמדים בישראל. הנה, למשל, ר' ישראל בעש"ט היה מלמד בישראל, ואף-על-פי שלא היה חבר לאגודת מורים, בכל זה עשה את מלאכתו באמונה, וסוד גלויו הוא, ומובן לכל בן דת ודעת, כי מי שהוא בעמקי נשמתו בעל אמונה, עושה את מלאכתו באמונה... וירא הוא בעמקי נשמתו מפני "ארור עושה מלאכת ה' רמיה"... ומי שאבדה האמונה ונכרתה מלבו ומנשמתו, הרי הוא — מלבר יוצאים מן

הכלל — עושה את מלאכת ההוראה רק לשם קבלת שכר, קרדום לחפור בה, והרי הוא יושב וחושב כיצד להרבות את שכרו ולמעט בשעות עבודתו! לקחת הרבה ולתת מעט, כדרך הפועלים המאורגנים בזמן הזה, והרי הוא מביט על בית ספרו לא כעל מקום „בית היוצר לנשמת האומה“, לא כעל „מקום קדוש“ באמת, ואיננו מביט על עצמו כעל כהן המשמש בקדושה בהיכל החנוך הישראלי, אלא, בית הת"ת הוא — בית הרושת, והמנהלים הם — „בורגנים“ נוראים שאינם יודעים את „הפסיכולוגיה של הפרוליטריאט“ ואת „הלומפּענפרוליטריאט“ ואינם בקיאים בצרופי שמות שכאלה וכיוצא באלה, והנה יש פה, לפי דעתם, „מלחמת המעמדות“, והמורה איננו „מלמד תינוקות“ חס ושלום, הם מלהזכיר! זהו שם של „בטלן“ ו„ריאקציונר נורא“, אלא — מורה, „טיטשער“ בלע"ז, איננו באיכח האומה הישראלית, איננו בא כח תורתנו הקדושה, אלא בא כח ה„יוניאן“, ובמקום קדושת התורה באה קדושת „העבודה“, והעבודה צריכה להיות לא על־פי השו"ע, אלא על־פי דיני ה„יוניאן“. ואנו עדים לירידה רוחנית נוראה, ירידה ושפלות, שפלות וירידת החנוך העברי מצד „מורים“ ממעמד הפועלים, כביכול, מצד אחד, ושפלות וירידה מצד נבאים ידועים של בתי ת"ת שמתחשבים עם מלמדי התינוקות כמו שמתחשבים עם עובדים ופועלים פשוטים מצד שני, ובין שניהם הילד העברי הולך ונחנק!... והרי פה הולך ונשנה אותו המאורע הנורא שאירע ליפתח הגלעדי, ש„אבד את בתו“ מפני כי קשה היה להשלים בין פנחס ויפתח. פנחס אמר: „אני כהן גדול בן כהן גדול ואלך אצל עם הארץ? ! ויפתח אמר: אני ראש שופטי ישראל, ראש הקצינים, אשפיל עצמי ואלך אצל הדיוט? מכין תרויהון אבדה ההיא עלובתא מן עלמא“.

גם פה אנו רואים לעתים קרובות יותר מדאי, כי הרב, המורה, המנהל, הנבאי, אינם יודעים לתת יד זה לזה בשביל להציל את „בתו של יפתח“ זה בא ביחוסו, ככהונתו, כלמדנותו ובידענותו, וזה בא בשררותו, כי הוא „ראש הקצינים“, אבל צריכים אנו ללמוד מתוך העבר, ומה שקרה הוא, כי: שניהם נתחייבו בדמיה ונענשו! פנחס נסתלקה ממנו רוח הקודש, ויפתח „הקצין“ נתפזרו עצמותיו... אין מרכז ליפתח... הוא בעל עצמות נפזרות... והבת, בת ישראל, צועקת ובוכה: „אבא, אבא! יצאתי לקראתך ואתה שוחט אותי! ! שמא כתב הקב"ה בתורה שיהיו ישראל מקריבים לפניו נפשות אדם?...“ (מדרש תנחומא, בחוקותי). בת ישראל נשחטת, והאבות מקריבים „נפשות“ בניהם ובנותיהם על מזבח של השכלה כללית, תרבות זרה, עבודה זרה, קול הבנים בוקע רקיעים, נכדי ר' עקיבא הולכים ונטמעים, הולכים ומתבוללים, והפנחסים והיפתחים, הכהנים והקצינים שלנו מתקוטטים על כבוד מדומה. לא פנחס ולא יפתח שמים את לבם כראוי לגורל הבת הנשחטת, אלא שניהם כאחד שמים את לבם להגן על כבודם הם. הרבה

גבאים ודירקטורים בבתי הת"ת שבארץ, "הקצינים" שלנו אינם מבינים אפילו במקצת את שאלת החנוך, ואינם הרדים כלל על כבוד התורה והדת, ואינם שמים לבם כלל וכלל להטבת מצב החנוך באמת, אלא כל מה שהם עושים ועובדים, לטובתם, לכבודם הם עושים, ולפיכך מרבים לפעמים תכופות בכבודם הם וממעטים בכבוד שמים ובכבוד החנוך הישראלי. ואפילו אלה שזכו להיות חברים ב"ועד החנוך" של בית הת"ת, כביכול, אינם בעצמם "מהונכים" כראוי, ויש מהם שצריכים היו ללמוד קצת עברי וחומש בשביל שיבינו קצת מה שהתינוקות של המחלקות לומדים. והם הם ההריוטים שקופצים בראש ומחיים דעה, כביכול, על המנהל והמורים, וגורמים בזה לקלקולו של החנוך, לרעתו ולא לטובתו. ישמרנו האל מן "קצינים", קוצים מכאיבים שבאלה. והרי הם אחד מן הנגעים והלקוים שלקה בהם בית הת"ת באמריקה, מה שה"חדר" הישן לא ידע מהם כלל וכלל.

רע

האמת צריכה להאמר, כי יש פה באמריקה מנהלים ומורים מצוינים מובהקים מומחים, ומהם גם בעלי רגש דתי, שיודעים לכבד ולהוקיר את כל קדשי האומה, ומהם שמסורים באמת לעבודת החנוך בכל לבם ונפשם, וישנם גם כן גבאי בתי הת"ת, דירקטורים, שעובדים במסירת נפש בשביל בתי הת"ת, מקדישים כהם, הונם ואונם לטובת החנוך, ויש גם כן חברי ועדי החנוך שיודעים את הלשון העברית ואת תורתנו הקדושה והם עובדים לשם שמים, אבל כל אלה שזכרנו הנם המעטים, יהידי סגולה באמת, אבל הרוב מהם הם הפנחסים והיפתחים שזכרנו, ולפיכך יש לנו קצינים כיפתח "שנפזרו עצמותיהם", שכל עסקם הוא רק "קרקע" ו"קרקע" — לא קרקע בארץ-ישראל, אלא — קרקע בבית הקברות, וכל המרבה לקנות "קרקע" הרי זה משובת, והרבה מראשי בתי הכנסיות ובתי הת"ת עסקים רק בעניני בית הקברות, בעניני המת — טוידטען פאל — וכבר אמרו "מי שמתו מוטל לפניו... פטור מק"ש, מתפלה ומתפללין ומכל מצות האמורות בתורה".... ויפתח זה "נתפזרו עצמותיו" בהרבה בתי קברות... ופנחס שלנו, שאינו יודע למסור את נפשו על קדושת החנוך הישראלי, פנחס זה "נסתלקה ממנו רוח הקודש", ופנחס בלי רוח הקודש הוא טפוס נורא... צבוע... כעל נשמה קרועה ורצוצה... וכמה נוראה היא השפעתם של "פנחסים" כאלה בבתי הכנסיות ובבתי הת"ת שלנו...

וכל החנוך מתחלל ומסתאב על ידי יפתחים בעלי "עצמות פזורות" והפנחסים שנסתלקה מהם רוח הקודש!...

רעא

ה ה ה ו ר י ם ו ה מ ו ר י ם . — מלמדי החרר הישן הם קרובים מאד אל ההורים, מבקרים אותם תמיד, באים אתם בקרבה רוחנית וגשמית בכל פעם, ומדי שבת בשבתו היה בא המלמד אל בית ההורים אל הבחינה, האב היה בוחן את הבן בפני המלמד, ואם הילד עמד בנסיונו כראוי, אז נענה האב להאם העומדת מרחוק ושומעת קול התורה שיוצא מפי בנה היקר ונהנית הנאה מרובה ומזיו התורה ואומרת: „הבה ונברך“ — והגישו „כבוד“ להמלמד ופירות לילד, ואחר הבחינה עבר הילד לרשות הנשים, שהעניקו לו נשיקות ופירות של שבת, ובחינה זו גרמה ליחוסים נאים בין בית ההורים והחרר. וכמה קשה היום למצוא יחס כזה בין ההורים והמורים, בית ההורים ובית הת"ת. וכמה חשוב ונחוץ מהצד הפרגוני לאחד את הבית ובית הספר לשם החנוך השלם ידוע לכל מחנך הגון. והחרר הישן מצא את הפתרון הנכון לשאלה זו.

רעב

ס ע ו ד ו ת ל ת ל מ י ד י ם . — ועלינו ללמוד מן החרר הישן את המדה הטובה והנכונה לקרב את ההורים אל בית-הספר, על-ידי האמצעים הבאים להלן; נשפים יפים ועל-ידי סעודות לילדים, נהגתי בבית-ספרי כשהילדים מתחילים ללמוד חומש להכין בשביל המחלקה וההורים של אותה המחלקה, סעודה קלה מפירות ארץ ישראל ולהכין פרוגרמה מיוחדת לכך בהשתתפות בני המחלקה. את ההורים הזמנתי על-ידי בניהם התלמידים ועל-ידי כרטיסים מיוחדים לכך, ויודע אני מן הנסיון, כי סעודות אלו הועילו לקרב את ההורים אל בית הספר. ובכל פעם שתלמידי מחלקה מסיימים ספר או אפילו פרק אחד במשנה או בגמרא לעשות סעודה קלה עם תכנית יפה, ולהזמין את ההורים.

רעג

ולא הרי ההורים של החרר כהרי ההורים של בית הת"ת היום. הורי החרר היו ספוגים ברוח התורה והדת, ובעוד הילד בעריסה היו מנגנים לו שיר ערש, שתכנו הוא שילמוד תורה, וכי טוב סחרה מכל סחורה ומפז ומפנינים

יקרה, והאבות היום יש להם מושג אחר מתורה וסחורה, ולפיכך נחוץ יותר לקרבם ולהשפיע עליהם השפעה דתית לאומית.

רעד

ה י ש י כ ו ת . — מימיהם של אבותנו לא פסקה ישיבת מהם (יומא, כ"ח) בזמן התלמוד היו מרובים מאד מספר הישיבות וגם מספר התלמידים אשר בתוכן. וגדולי חכמי ישראל היו ראשי הישיבות ומרביצי תורה בישראל, "כי הוּוּ מַפְטְרֵי רַבָּנָן מִבֵּי רַב הוּוּ פִּיּוּשֵׁי אֶלְפֵי וּמֵאֵתָן רַבָּנָן — 1200 תלמידי הישיבה היו מאוכלי שלהנו — מבי רב הונא הוּוּ פִּיּוּשֵׁי תַמְנֵי מֵאָה רַבָּנָן, כִּי הוּוּ קִיּוּמֵי רַבָּנָן מִמְתִּיבְתָא דַּרְב הוּנָא וּנְפִצֵי גְלִימִיּהוּ הוּוּ סְלִיק אַבְקָא וּכְסִי לִיה לְיוּמָא" וכו' (כתובות, ק"ו), ר' פתחיה מרגנשבורג במסעותיו כותב: בישיבה בבגדד תחת ראש הישיבה ר' שמואל הלוי בר עלי נמצאים כאלפים תלמידים ומהם יותר מחמש מאות תלמידים מובהקים. בצרפת היה ר' יצחק בן אחותו של רבנו תם ראש ישיבה, ולמדו לפניו ששים רבנים וכל אחד מהם היה שומע ההלכה שהיה מגיד, גם היה לומד כל אחד לבדו מסכתא שלא היה לומד חברו, ונמצא שכלם ביחד למדו כל הש"ס (צידה לדרך, הקדמה, דף ד', הוצאת פירארה).

רעה

תלמידי הישיבה „עץ חיים“ בהולאנד הוציאו לאור שו"ת בשם „פרי עץ חיים“. אם באתי לכתוב על הישיבו תבישראל בכלל ובפרט, צריך הייתי לחבר ספר גדול ושלום מקדש למקצוע חשוב זה, אלא שאין זה ממטרת ספרי זה, ולפיכך אקצר עד מאד מאד, ואביא רק גרגרים אחדים קטנים להראות על הישיבות של הישיבות: בהישיבות הגדולות שבפולין, למשל, שהמופת להן היתה הישיבה בקראקא, „שנוסדה מאת ר' יעקב פולק ז"ל בעל החלוקים“ ואח"כ התנהגה על-ידי הרמ"א ז"ל. בישיבות אלו ומעין אלו היו לומדים גמרא ופירש"י ותוספות בהתמדה גדולה ולומדים בכל יום „הלכה“, היינו דף אחד גמרא עם רש"י ותוספות. בני הישיבה היו מפלפלים זה עם זה בהלכה קודם שבא הראש ישיבה, וכשבא הר"י היה הוא יושב והבחורים נצבים עליו, וכל אחד היה מקשה לו והוא מתרץ לכל אחד ואחד, אח"כ שתקו כולם, הר"י הדל בהלכה ואח"כ אמר „חלוק“ או פלפול, אחר חג השבועות ואחר חנוכה אינו מרבה ב„חלוקים“.

רעו

ולומדים האברכים פוסקים וארבעה טורים ועם הבחורים הוא לומד רב אלפס או שאר ספרים ועכ"פ עוסקים ג"כ בגמרא רש"י ותוספות, כמה שבועות לפני ט"ו באב או ט"ו בשבט מכבד הר"י לבחירי התלמידים שיאמרו

„חילוק“ לבני הישיבה במקומו, והיו לומדים בכל מדינות פולין מסכת אהת כסדר הששה סדרים.

רעז

אופן למוד ישיבת ר' יהושע העשיל בקראקא מזכר ע"י הרב ר' זעליג מרגליות בהקדמת ספרו „חבורי לקוטים“, „לעיין היטב בגמרא תחלה ואח"כ בפירש"י ותוספות ביתר שאת, ומעולם לא היה מקשה ממסכת אחרת, רק כל החדושים היו באותה הלכה, ולא היה סותר במקומו ע"מ לבנות שלא במקומו, כעומד בסוריא וקטיל ברומי, ובפרטיה שלא לסתור את דברי המקשה מכת סברת הפוסקים, וכן שלא להקשות בכת איוז תשובה—זה אינו דרך למוד הישיבה“ (חנוכת הבית, בסוף, פיעטרקוב).

רעה

בארץ ישראל בישיבת „ר' יעקב פורירא“ סדר הלמוד הוא: בבקר לומד כל תלמוד הלכה (גמרא) מיוחדת, ובערב לומדים הלכה ביחה, ופרק משניות עם מדרשים. ובישיבת „נוה שלום“ סדר הלמוד הוא: בבקר הלכה ובערב חמשה דפים מראשית חכמה, וטור עם בית יוסף, ובישיבת „יפאר ענוים“ סדר הלמוד הוא: בבקר שלשה פרקים משניות עם מפרשים ובישיבת „חסד לאברהם ובנין שלמה“ לומדים בבקר שלש שעות הלכה ובערב שלש שעות טור עם ב"י, ויש שלומדים רק הלכה, ולמשל, בישיבת „ר' אברהם מיוחס“ סדר הלמוד הוא: הלכה שבע שעות בכל יום. וכבר נתפרסמו בכל מושבי ישראל בתי תורה גדולים, הישיבות הגדולות בוואלאזין, סלאבורקה, טעלו, קאוונא, לידא, ליובאוויטש, זעמבין, דאכשיץ, האראדיטש, סלאנים, אישישאק, ווילנא, פרעסבורג, סאמטור אייזענשטאדט, גראסוואר דיין, חוסט, סטאניסלאוו ועוד ועוד הרבה.

רעט

והנה כדאית היא התכנית של „מרכז הרב“, ישיבת הרב הגאון מהרא"י הכהן קוק בירושלים להתפרסם בישראל וזוהי תכנית הישיבה: תורה—פרשת השבוע עם פירוש רש"י, עש"ק—11—9 לפני הצהרים. תלמוד—איזהו נשך (ב"מ) עם הרי"ף, רא"ש, ירושלמי, רמב"ם, טוש"ע הלכות רבית, בכל יום 10—11.30 לפני הצהרים. הלכות התלויות בארץ—שביעית, משנה עם הרב, הר"ש, תלמוד ירושלמי, רמב"ם הלכות שמיטה, יום א' ב' ג' 6.30—5 אחר הצהרים. למודים רוחניים—כוזרי יום ד' ה' 6.30—5 אחר הצהרים. סוגיות (ב"מ) יום ה' 3—4 אחר הצהרים. נביאים—יום א' ב' ג' 7—8 בערב

ע"י הרב רא"י קוק שליט"א. למודי מוסר ומדות — מסילת ישרים, יום ד' ה' 7—8 בערב ע"י הרב הנ"ל. המדות שחתורה נדרשת בהן, יום ג' 12—11 לפני הצהריים. דרשות והרצאות בהלכה ואגדה — בכל ש"ק עלידי חברי המרכז בהשתתפות רבני והכמי עיר הקודש.

רפ

זוהי תכנית למודים של ישיבה — תכנית למופת !!

רפא

הישיבה כחה גדול והשפעתה מרובה על החנוך בכלל ועל בתי הת"ת בפרט, בית ספר עליון מוכשר לברוא תשוקה ללמודים גבוהים בבתי ספר נמוכים, ומגרה את חשקם של התלמידים הטובים בבתי הת"ת שישתלמו בלמודם בשביל שיוזכו להתעלות ולהכנס אל הישיבה הגדולה. ועקבות תשוקה זו אנו מכירים זה כבר בכרייתא אחת באבות דר' נתן. זוהי הכרייתא: „מי שעובר עבירה והוליד ממזר, ואותו הממזר היה רוצה ללמוד תורה עם אותן התלמידים שהיו יושבים ושונים בירושלים, והיה הממזר הולך עמהם עד שמגיע לאשדוד, עומד שם ואומר: אוי לי! אילו לא הייתי ממזר, כבר הייתי יושב ושונה בין התלמידים, לפי שאין ממזר נכנס לירושלים כל עיקר, שנאמר וישב ממזר באשדוד“ (אדר"נ פרק י"ב). מחזה טרני אנו רואים כאן לפנינו. ממזר לומד תורה, בעל כשרונות מצוינים, משתלם בלמודיו יחד עם חבריו בתלמוד תורה, מחליטים לעלות לירושלם ללמוד, כי שם הוא בית ספר עליון. הם עולים, והוא, הממזר, אין נותנים לו לעלות לירושלים עיר הקדושה, כי מקום הממזר הוא באשדוד ולא בירושלים, ואנו שומעים את קול אנתתו הפולח כליות ולב, על שאי-אפשר לו ללמוד בבית הספר הגבוה בירושלים, ודרך אנב אנו לומדים מתוך ספור זה, עד כמה תשוקת הנערים בעלי כשרון ומתמידים גדולה היא להכנס אל בית ספר גבוה, „ישיבה“, וכי על ידי תשוקה זו משתלמים בלמודם. השפעת הישיבה העליונה גדולה על בתי הת"ת, ומוסיפה בלבבות תלמידי בתי הת"ת אומץ וחוזק ותשוקה ללמודים. וגם כמוכן הנוכי זה ערך „הישיבה העליונה“ גדול עד מאד.

רפב

בית מדרש לרבנים. — מוסד זה בא למלא מקום הישיבה הקדושה בישראל, וזהו בית הרושת להוציא ממנו „רבנים“ בישראל, והתלמידים מבקרים על-פי רוב בתי ספר גבוהים להשתלם בלמודי חול, ולמודי חול

הם העיקר ולמודי קודש הם התפל. **התכנית** : תורת לשון עברית וארמית, תנ"ך ומפרשים, מכוא למשנה ותלמוד, מדרשים ודרכי הדרוש, הפילוסופיא הדתית של חכמי ישראל בימי הבינים, תורת המוסר, פוסקים מנהגי בית-הכנסת, תפלות, הכל עפ"י דרכי הלמוד המתוקנים ויען כי ידיעות התלמידים הן מעטות עד מאד ואין להם די זמן להשתלם בלמודי קודש, אז הרבה מהם יודעים בדיוק מתי נולדו אביו ורבא, אבל אינם יודעים את ההויות דאביו ורפא; יודעים על דבר חייהם, אבל אינם יודעים מה שחדשו ומה שאמרו בדברי תורתם לדורות.

בבתי מדרש לרבנים בוויילנא ובזיטומיר שנוסדו עפ"י גזירת המלכות למדו שלשים למודים, ואלה הם : כתבי הקודש עם ביאור אשכנזי, משניות עם פירוש הרע"ב, תלמוד עם פירש"י ותוספות, רמב"ם יד החזקה, אלפסי, רא"ש, טור, יורה דעה עם הש"ך, אבן העזר עם בית שמואל, שלחן ערוך, חיי אדם, יסודי הדת ומדות הנפש, ספרי דרוש היותר מצוינים, שפת עברית, שפת ארמית, רוסית, אשכנזית, חשבון, אלגיברא, מדידה, תכונת הארצות, חכמת הטבע, חכמת המשולשים (טריגאנאמעטרי), דברי הימים של עמי התבל, דברי ימי ישראל, ההיסטוריא של רוסיא, געאגראפיא, ידיעת ארץ רוסיא, מלאכת הציוור, יופי הכתיבה.

פרק עשרים וששה

היהדות והחנוך

רפג

כלל גדול הוא : מי שהוא באמת בעד היהדות, הוא בעד החנוך הישראלי, כי החנוך הוא יסוד היהדות, ומי שהוא בוגד בעמו ונגד דתו ואמונתו, הוא גם כן נגד החנוך הישראלי, כי הא בהא תליא. וחז"ל ברוח קדשם הציגו לפנינו טפוס של בוגד בדת ישראל ואמונתו אחד מגדולי חכמי ישראל, אלישע בן אבויה, ומסופר עליו, כי הוא היה בין הארבעה שנכנסו לפרדס ההכמה והפילוסופיא, שרק אחד מהם נכנס בשלום ויצא בשלום, ואחד מת, אחד נפגע, ואחד יצא לתרבות רעה, היה משלנו, ונעשה לאחר, הוא אלישע בן אבויה, שיצא לתרבות רעה וקצץ בנטיעות (חגיגה, י"ד, ע"ב). רבו הביאורים והסודות להבנת המבטא "קצץ בנטיעות" אך לפי הכלל שנתנו לנו חז"ל בעצמם קל יהיה לנו להבין את המבטא ההוא. חז"ל אמרו : "דברי

תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר", דבריו תורה עריכים זה לזה, שמה שזה נועל, זה פותח" ומה שסתמו לנו כאן גלו לנו במקום אחר, והוא: כשה"ש רבה על פסוק הביאני המלך חדריו מפרש המדרש: כיצד קצין בנטיעות? בשעה שהיה נכנס לבתי כנסיות ולבתי מדרשות וראה תינוקות שמצליחים בלמוד התורה היה אומר להון מילא ומסתמין (מבטלין מת"ת), ומסופר בירושלמי, כי הלך לבתי הספר ובטל התינוקות מלמודם, באמרו: מה אילין הכא? אומנתיה דהן בנאי, אומנתיה דהן צייר—או צייר— אומנתיה דהן נגה, אומנתיה דהן הייט וגרשם מבית המדרש (ירושלמי, חגיגה, ט"ו), ואלישע זה שכנראה ידע בהכמת הפדגוגיא וההנוד באמרו: "הלומד ילד לסה הוא רומה? לדיו כתובה על נייר הדש" וכו' (אבות, פ"ד, ב') הוא שידע את ערך ההנוד העברי, השתדל שלא להנך ושלא ללמד את התינוקות ברוח התורה, מפני כי הוא ידע, כי סוד קיום האומה העברית וקיום אומנתנו הקרושה—בחנוד העברי, ולפיכך נלחם נגד החנוד העברי.

רפד

והוא בעצמו היה קרבן על שדה חנוך גרוע ומקולקל, כי "אמו כשהיתה מעוברת היתה עוברת על בתי עכו"ם ותריהה מאותו המין" וכו' (ירושלמי, חגיגה פ"ב, א') ואם באמו דבקה רוח מינות אין פלא אם חכם גדול כאלישע נעשה ל"אחר", בהיות חנוכו, חנוך האם, חנוך גרוע ומסוכן מאד, ולא רק אמו, אלא גם אביו, כנראה, לא היתה מחשבתו לשם שמים, ומסופר עליו על-ידי בנו אלישע: "אבויה אבא מנדולי ירושלים היה. ביום שבא למוהלני קרא לבל גדולי ירושלים והושיבין בבית אהר, ולרי ליעזר ולרי יהושע בבית אהר—שלא בהכזרתם—מן דאכלון ושתון שרון מטפחין ומרקדין, א"ר ליעזר לרי יהושע, עד דאינון עסוקין בדידהן נעסוק אנן בדידן, וישבו ונתעסקו בדברי תורה וירדה איש מן השמים והקיפה אותם. אמר להם אבויה: "רבתי! מה כאתם לשרוף את ביתי עלי?!" אמר להון אבויה אבא, אם כך כחה של תורה, אם נתקיים לי בן זה, לתורה אני מפרישו. ולפי שלא היתה כונתו לשם שמים, לפיכך לא נתקיימה באותו האיש" (ירושלמי, חגיגה, שם. ועיין רות רבה פ"ו; קהלת רבה פ"ד).

רפה

ונפלא הרבר! הרגיש האיש הזה, כי יסוד היהדות הוא חנוך עברי שלם, והורבן הדת והאומה הוא על-ידי חנוך בלתי ישראלי חנוך, ידע סוד קיום האומה על ידי הילדים שלומדים תורה, ולפיכך תמיד היה נטפל להם להפריעם וכשנעשה לאהר ור"מ עייליה לבי מדרשא רץ תיכף אל התינוקות וא"ל

לינוקא פסוק לי פסוקי, א"ל (ישעיה, מ"ח) אין שלום אמר הי לרשעים, עייליה לבית כנישתא אחריתי וכו' ועייליה בתליסר בני מדרשא, פסקו ליה כהאי נונא לבישותא. ינוקא דסוף תליסר אמר ליה (תהלים, נ') ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חקי. ההוא ינוקא הוה מגמגם בלישניה, אישתמע כמאן דאמר ולאלישע אמר אלקים... שקל סכינא וקרעיה ושדריה לתליסר בני מדרשא, איכא דאמרי אמר: אי הוה סכינא בהדאי קרעתיה... (חגיגה, דף ט"ו).

רפו

הרי לנו ציור בהיר שקורע את הלב והנפש. מסתכלים אנו בנשמתו של אלישע בן אבויה, רבו של ר' מאיר, ורואים אנו לפנינו טפוס טרני ונורא, שנפל חלל על מזבח החנוך הגרוע, של אב ואם שאינם מסורים אל קדשי האומה בלב שלם, ותמונתו נצבת גם עתה לנגד עינינו, רומזת ומזהרת: הזהרו! תנו לבניכם חנוך עברי הגון ושלם, ואם לא — אחרים יהיו, ולא שלכם יהיו!...

מי שהוא בעד הדת והאמונה, בעד היהדות, הוא בעד חנוך ישראלי הגון. כי החנוך הוא יסוד הדת והיהדות.

האבות בתור מופת לבניהם.

רפז

תורת מוסר דתנו, השלימות אשר היא תציב למטרה לרקוץ אחריה, היא שלמות האמת והצדק והטוב, מקורה — מקור קודש, יסודה — בקדושת הי, קדושים תהיו כי קדוש אני, והקדושה היא המדרגה היותר גבוה בטהרת מדות הנפש, תורת המוסר של דתנו תשוה לנגד עינינו מדות הי ודרכיו, למען נדבק במדותיו ונלך בדרכיו, כמו שדרשו חז"ל על הכתוב, "אחרי הי תלכו" ועל הכתוב, "ללכת בדרכיו", היינו: מה הוא רחום וחנון, אף אתה הוה רחום וחנון וכו'.

אבותינו ואבות אבותינו, אעפ"י שלא ידעו מ"חכמת" החנוך, אעפ"י כ ידעו והרגישו בנפשם, שמבלעדי הדת אין דרך ואין עצה לחנך את בניהם להיות לאנשים ישרים ולעברים נלהבים, ולא היה דבר זה מוטל אצלם בספק כלל וכלל, וביחוד כי מקרא מלא הוא: "ראשית חכמה יראת הי".

ידעו והרגישו ג"כ היטב, שלא די לחנוך דתי ללמד לבניהם איזה סעיפים, או גם איזה פרקים, של איזה ספר מספרי יסודי הדת (קאטעכיזם)

בעל פה, וכי חנוך דתי אי־אפשר בלתי אם ללמד ולהרגיל את בינהם מנוער לעשות ולקיים את המצוות המעשיות בלי כל הקורה ופילוסופיא של מהי בכך, אשר ע"כ מצד אחד השתדלו בכל עז להיות בעצמם בכל עניני הדת למופת ולדוגמא לבניהם, ולא הניחו מצוה קלה שלא דקדקו בעשייתה, ומצד שני השניחו בשבע עינים על בניהם, שלא יטו מדרך התורה והמצוה כמלא השערה, ושידקדקו גם המה במצוה קלה כבחמורה.

ח נ ו ך א י ד י א ל י . — בלעדי זאת עוד יתרון נכבד מאד לדרכי החנוך של אבותינו, והוא אחד מעקרי החנוך, הראוי שנשים אליו את לבנו במדה נכונה, והוא: שאבותינו היו בחנוך בניהם אידיאליסטים שלמים, אשר אין למעלה מהם, ואם על פי הרוב היו בחיים אנשי מסחר ואנשי מעשה, ידעו פרק בהיות העולם, אהבו לעסוק ולהרויח ולבצוע בצע; בכל זאת בנוגע לחנוך בניהם היו "אידיאליסטים" שלמים מאין כמוהם. כל מטרת החנוך היתה בעיניהם, לגדל בניהם לתורה ולחופה ולמעשים טובים, וגם הברכה השגורה בפיהם, לא ברכו את בניהם שיהיו לסוחרים גדולים ועשירים אדירים, אלא — שיהיו יראי ה' וחושבי שמו באמת ומופלגי תורה גדולים, וכדומה.

ואמצעי החנוך אצל אבותינו לא היו ציונים טובים, תעודות כבוד וכדומה מאותם האמצעים השוררים בבתי הספר בימינו, כי אם — יראת ה' טהורה ואהבת הורים ומורים, הן היו הסבות היותר משפיעות על לבות החניכים והתלמידים, והן העירו בהם את התשוקה והחשק ללמוד ולעשות ולקיים את כל דברי תורתנו. ולהתינוקות של בית רבן, עולי הימים, הפעוטים הבלתי מסוגלים עוד להתפעל מיראת ה', היה המלאך — דוקא מלאך — אשר השליך להם שקדים ואגוזים, או גם אגורות כסף, ודוקא — מן השמים... כן נראה בכל דרכי החנוך ואמצעיו אצל אבותינו, חוט של קדושה ואידעאליזם משוך עליו מראשו ועד סופו.

פרק עשרים ושבעה הדת והלאומיות

רפח

מר פ. געמיץ בעשרה מסתבים שהכר על "הדת והחנוך", כתב "ישנם בקרבנו משכילים ומתמשכלים מכל המינים שאומרים כי די לנו בחנוך לאומי, ואין לנו צורך בחנוך דתי, ואינם מבינים כי אין לאומיות אם נשליך אחרי גוננו את דתנו, מי מאתנו, היודע אך מעט את דברי ימינו, לא יראה

ולא יבין, כי לולא דתנו שהחייטנו וקיימתנו עד היום הזה, לולא היא שעמדה לנו, כי עתה כבר ספנו תמנו לנוע, וגם זכרנו אכר מן הארץ. לולא דתנו, האוסרת עלינו נשואי תערובות, כי עתה כבר לא נשארה בעורקינו אפילו טפה אחת של דם אבות אומתנו. לולא היא שתזהיר אותנו מהמאכלים האסורים כי עתה כבר לא נשאר שריד מתכונת עצמותנו הלאומית, לולא היא המלמדת אותנו, על ידי קיום מצות המעשיות להכניע את יצרי לבבנו ולמשול ברוחנו, כי עתה לא היינו מצטיינים בסגולות לאומיותנו הכי נכבדות, כמו: ברחמנות, בכחנו להתגבר על תאות הלב; לולא דתנו, אשר תשים משמרת למשמרת למורשת אבות לבל תאכר ממנה מאומה, ולולא היא שערכה וסדרה בשטה ידועה את כל חיינו במשך אלפי שנה, ותגדל ותחנך אותנו באופן מיוחד ומאד נעלה, אז מאין פאה לנו כיום לאומיותנו? הלא כבר אבדו את כל סגולותינו, ושם ישראל כבר נשכה מלכות דורנו. ולפיכך, אם באמת ובתמים אנחנו "לאומיים" ומכבדים ואוהבים את לאומיותנו בכל לב, אז הלא עלינו לראוג קודם כל לדתנו, הנותנת חיים, עוז ותעצומות ללאומיותנו, ואשר בעלעדי דתנו—חיי אומתנו אינם חיים ואין לה כל תקומה.

ואם כן איפוא, אם נחפוץ לחנך את בנינו להיות יהודים לאומיים, עלינו לחנך אותם על פי דתנו ולהרגילם מנוער לקיים מצות תורתנו, אשר אך מידו לנו לאומיותנו וסגולותינו המיוחדות לנו.

על פי דעת הלשון העברית וההיסטוריא—שני למודים חשובים מאד—לא נעשה את בנינו ליהודים גמורים, אם דתנו זרה לבניכם. ואם מצותיה מהם והלאה, אז לו גם יגבירו ללשוננו ולוא גם ידעו קורות עמנו מראשיתו עד היום הזה—הבנים האלה לא יהיו יהודים לאומיים. מדוע נעצום את עינינו לבלתי ראות את האמת, כי שונה עמנו וגורלו מיתר העמים וגורלם? אחר הוא ישראל בדברי ימי עולם ואין שני לו, אשר לאומיותו תלויה בדתו, עד כי בצדק נוכל לאמר: „אורייתא וישראל חד הוא“ או כאשר יאמר רבנו סעדיה גאון: „אומתנו אינה אומה כי אם בתורתיה“ (ספר „האמונות והדעות“ מאמר ג' פרק ז').

דפט

דברי ימי עמנו יוכיחו, כי עם ישראל יוכל לעמוד ולהתקיים אם אך דתו תחייהו, ותורתו בתוך לבו. עוד בטרם הופיע מפארן אש דת לנו, ועוד בטרם היינו לעם, הכירו אבותינו הראשונים את הבורא, וילמדו דעת אל אחר לבניהם אחריהם, מחוקקינו ונביאינו מקרבנו יצאו, ועל כן ידעו

תכונת עמם וטבעו, והבינו איך להשפיע ולפעול על נטיותיו וכחותיו ברוח דתנו, ותהי דתנו במשך הזמן — לרוח החיים בלאומיותנו, ותשפיע פעולתה על התפתחותה, גם אחרי אשר גלינו מארצנו והלכנו בשבי, ונשכח את שפת אבותינו וקורותיה ובאונס וברצון בחרנו בשפת הארץ, שפת הגלות. אמנם המשכילים שלנו, העברים הלאומיים, אף־על־פי שכבר השליכו את דתם אחרי גום וזנחו את מצותיה, ככל זאת הנם יהודים לאומיים השונים באהבת עמם ובצרתו להם צר ובשמחתו ישמח גם לבבם; אפס כל זאת לא מאשר הבינו והוקירו שפתו, ולחם נגלו קורותיו, כי אם — על אשר אבותיהם ואבות אבותיהם היו יהודים אמתיים, נאמנים לדתם, ויחנכו אותם מנוער לשמור לעשות ולקיים את כל דברי תורתנו והכניסו בלבם על ידי דרכי הייחם הקדושים אהבה וכבוד לעמם, עד כי יהיו גם הם לעברים שלמים בכל לב ונפש. ורושם החנוך הזה, השפעתו ופעולתו, לא חדל מלפעול עליה, גם אחרי אשר בעטו בדתנו ויהיו לבעלי דעות חפשויות, כי קשה ואי אפשר להם להשמיד ולעקור מן השורש את הפעולה הזאת, שהכתה שורש במעמקי לבם.

לא כן הדבר עם בניהם. המה לא נתגדלו ולא נתחנכו על פי יסודי דתנו; מסורות אבותינו ומצות המעשיות זרו להם; בבית הוריהם לא ראו כל מאומה, אשר יעיר ויעורר בלבבותם אהבה וכבוד לאומתם; ואם כן איפוא, מאין יבוא להם הרגש הלאומי והכרת עצמם הלאומית והאהבה והחבה לעמם, אשר הם חפצים בהם? ידיעת שפתנו ודברי ימינו בלבד לא תוכל לעשותם ליהודים. כלום הם לומדים רק השפה הזאת, ואך את דברי ימינו בלבד? אם ידיעת השפה של איזה עם ודעת תולדותיו תביאנה בלבנו הרגש הלאומי של העם ההוא, אז הלא עלינו להיות אנגלים, אמריקאים, אשכנזים, צרפתים, יונים ורומים בבת אחת. — גם אין כל ספק, שבכל עמלנו ללמד את בנינו עברית, בכל זאת השפות החיות וביהוד **שפת העם**, לשון המדינה, תהיה שגורה בפיהם וקרובה אל לבם יותר משפת עבר, באשר כי חיות הנה, והדרך האחת והיחידה שאפשר לנו לעשות את בנינו ליהודים היא — לתת להם חנוך דתי, דתי־לאומי, חנוך שלם באמת.

ואם אין חפץ לבם, לאומים, בדתנו, ואם תולולו בכבודה, ורק בהלאומיות כל הפצכם, אם כן איפוא, הגידו נא מה יתרון מצאתם באומתנו, ומה תועלת בידיעת דברי ימינו וספרותנו? הלא רק בזאת כח עמנו גדול, ורק זאת כבודנו ותפארתנו, שאנחנו היינו נושאי דגל הדת הטהורה במשך אלפי שנה, ועליה הרפנו את נפשנו למות, ובגללה באנו באש ובמים וכצאן לטבח הובלנו, — אם בשאט נפש תביטו על דתנו, איך תתפארו בדברי ימינו ובגבוריה, הלא המה נביאינו, חכמינו וקדושינו? הלא, לפי דבריכם, חכמינו, אשר לדתנו גברו, היו אך תועי רוח ומתעים; וקדושינו, אשר מסרו נפשם

על קדושת השם, אך בחושך הבערות הלכו, ומי בקש זאת מידם שישליכו נפשם מנגד להביא עליהם ועל זרעם צרות רבות ורעות בעד איזו דעות דתיות, אשר לא תוכלנה לעמוד בפני הבקורת החפשית? הסירו מתולדות ימינו את הדת, הלא לא תותר בהן כל נשמה, ונס בלא רעיון אחד המקובל על השכל, מחו מספרותנו את הדת — ומכל ספרותנו, הרחבה מני ים, יותרו רק עלים נובלים וספורים מוזרים אין שחר למו!

רצ

העיקר הוא החנוך הדתי. הבית העברי צריך להתנהג על-פי רוח התורה והדת, ואם ה' לא יבנה בית, שוא עמלו בוניו בו".

הפילוסופיא של היהדות ומצות מעשיות.

רצא

המתחנך והמורה המובהק פ. געטץ אומר בספרו על החנוך, כי כאשר האדמה לא תציץ פרה ולא תגמול פרי בטרם נזעקה ונסקלה ונפתח ונשרד אותה כראוי, כן לא יתעורר רגש הדתי ולא תכה שורש יראת ה' טהורח בלב האדם בטרם נכין אותו ונכשירו לקבל עול מלכות שמים ולהיות עלול ומסוגל לחיים דתיים אמתיים על-ידי חנוך עברי דתי הגון ושלום, ואי אפשר להשיג מטרה זו על-ידי הוראת הדת מספר שעות בשבוע, כי העיקר הוא קיום הדת כולה לכל חלקיה, וביחוד קיום מצות המעשיות, אשר רק על ידן יבא היהודי לידי מערכי לבב דתיים ולמורא שמים באמת. הן אמנם לפי דתנו רחמנא לבא בעי, ומצות צריכות כונה לכתחילה, אבל הכל מודים שהמעשה עיקר בדתנו, ולוא גם הכונה קודמת במעלה, אבל אין כל ספק שהמעשה קודם בזמן, אשר ע"כ נאמר ונשנה בתורתנו הקדושה פעמים אין מספר: „ושמרת ועשית“, „לשמור ולעשות“, ובזאת התנוסס עמנו מאז היה לנוי, שהקדים נעשה לנשמע, יען כי עשית המצות ושמירתן וקיומן הן מקנות לבעליהן השלמות הדתית, הן הן תפיחנה בו רוח יראת ה', ואם גם בתחילתו הוא מקיים אותן שלא לשמן, סופו לקיימן לשמן, וכונתן הרצויה סופה לבא. ויפה דרשו חכמינו ז"ל: „כל שחכמתו מרובה ממעשיו למה הוא דומה — לאילן שענפיו מרובים ושרשיו מועטים, והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו וכו' אבל כל שמעשיו מרובין מחכמתו למה הוא דומה — לאילן שענפיו מועטין ושרשיו מרובין שאפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושכות בו אין מזיזין אותו ממקומו“, וכבר הורה הרמב"ם, שהידיעות אם לא יהיו להן מעשים, שיעמידון ויפרסמון בהמון, לא ישארו. ואעפ"י

כי לא די במעשה המצות, אלא יש צורך גדול גם כן בכונה שהיא נשמת המצות, והמעשה הוא כגוף לה", וכמה חשובה חובת הלבבות, קדושת וטהרת המחשבה בדעות ובמוסרים, וכמה קדושות הן מצות השכליות, ומי שאין לו עסק עם הכונה, הנשמה של המצות, עם קדושת המחשבה והמוסר, אלא משתדל רק "בגוף" המצוה סובל הוא ממחלה ידועה, מחלת נפש, שתקרא בשם רבוי מעשה מאבד כונה, או קדושת המעשה וחולין המחשבה "מונח"ו, שער אי) אבל בכל זה אותו החכם והחוקר העמוק בעצמו, הרנ"ק, כותב, כי: "שורש נכבד וראוי להמנות עקר בימינו אלה הוא חיוב קיום המצות בפועל, שאין די באמונה ובעבודת מחשבת הלב לבד, ובין שתהיה צרופה ומשכלת לא תספיק לבדה עד שנוציאנה ע"י מעשה מצוה ופעולה שלמה ולאור המציאות החזוני ביחיד ובצבור, וזה יסוד בתורתנו בכל המקומות ובכל הזמנים" (כרם חמד, מחברת פ' עמוד 259).

ואעפ"י שגדולה ונכבדה מאד מאד למוד תורת דתנו וידעתה, וגם נמנו וגמרו רבותינו, שהלמוד גדול שמביא לידי מעשה, אבל כונתם היתה לא למוד דעת מציאות ה' ותארו ואלמוד מהות היהדות וחקירות פילוסופיות דקות, אלא — למוד מצות המעשיות, כי רק למוד כזה מביא לידי מעשה, כי אם לא ידע אותן, מהותן, שיעורן וזמנן, איך נוכל לקיים אותן?!

והנה לקח תורת דתנו, הוי' מתורת מצות המעשיות, הוא רק מעין פילוסופיה המכילה איזו דעות ממצייאות ה' ויחודו ותארו ודעות מתורת המוסר. וכבר נדע על-ידי התכוננות אל חיי בני אדם על מדרגות ההשכלה והתפתחות שונות, שהדעות אינן מולידות המעשים, כי אם להיפך: המעשים מולידים הדעות. ישנן דעות אמתיות בפני עצמן, ובכל זאת אינן מקובלות על הלב, מאשר הלב איננו מוכשר ומוכן כל צרכו לקבל אותן, גם ישנן ידיעות, אשר אם גם נדע אותן כבר על בורין, בכל זאת לא תשיג ידנו להשתמש בהן, רק על אשר לא הספיק עוד ההרגל לכבוש אותן לנו. הנה, למשל, יודעים אנו שפה לועזית היטב, את הלשון ודקדוקה, ואם לא נסינו לדבר ולכתוב בלשון זו אין אנו מוכשרים לדבר בה כראוי, מפני כי יש לנו רק הידיעה אבל המעשה חסר לנו, ועל כן גם הידיעה נעדרה בכת. וביחוד דעות דתיות, קשה להשיגן אם לא קדמו להן מעשים ידועים, העלולים להכשיר אותנו להכיר את הדעות הללו. נקח לדוגמא חקי המנגינה הנודעים בשם קאנטראי פונקט און גענעראל-ראם. הנוכל להשיג את החקים האלה, ולוא גם נשיגם בשכלנו, היועילו לנו להבין הדעות הנעלות והנשגבות האצורות במנגינות בעטהאזען או מאצארט וכדומה, אם לא הקשיבו אזיננו מנוער רב קשב שירים ומנגינות על כלי זמר שונים? גם הכל יודעים, שבטרם נגש ללמוד תורת המנגינה, עלינו מראש להרגיל את אצבעותינו לפרוט על כלי שיר

ולפתח את חוש השמע על-ידי שמיעת מנגינות בסדר ידוע שנים הרבה, כי רגשי לבנו צריכים הכנה מרובה ומסודרה כמשטר נכון, בטרם יהיו עלולים ומוכשרים להשיג תועפות רוח היופי, הדר רעיונותיה ונעימות יצוריה.

הכנות ותקונים גדולים מאלה דורש רגש הדתי, יען כי הדת לא התפארה מעולם להיות מדע או חכמה, התלויה בבינת האדם. כי נעלות ונשנבות הן ממנה, ומקומה יותר ברגש, בנשמת האדם. וכבר אמר הרמב"ם (בפתיחתו להמורה נבוכים) „ולא תחשוב שהסודות העצומות (סודות החכמה האלקות) ההם ידועות עד תכליתם ואחריתם לאחד ממנו. אבל פעם יוצץ לנו האמת עד שנחשבנו יום, ואחרי כן יעלימוהו הטבעים והמנהגים עד שנשוב בליל חושך קרוב למה שהיינו תחילה, ונהיה כמי שיברק עליו הכרק פעם אחר פעם והוא בליל חזק החושך“.

למוד הדת וקיום הדת.

רצב

והנה אחד מגדולי הפילוסופים, מאריץ קאריער שמו, אומר, כי: „אחד מחסדי הטוב והמטיב ביותר נגלים לנו הוא — שהויותו ומהותו לא תתאמתנה על ידי ראיות ומופתים כאמתות ההנדסה, ועל-כן בירינו תמיד לבקש אותו, ותמיד בירינו אשרנו למצוא אותו, ועל-ידי זאת איננו משוללים הבחירה החפשית, אשר בה הננו מתדמים אל הבורא, מה שאין כן אם היינו יכולים להכיר אותו על-ידי ראיות ומופתים מדעים.“

ולהשגת כל אלה צריכים אנחנו לרצון אמיץ ונשגב, ולהתעוררות דתית עצומה, על-ידי קיום המצות המעשיות, אשר זאת מטרתן להקיף אותנו באויר דתי, לחזק ולשכלל את רצוננו, להעיר בלבנו תמיד רגשות נעלים ולעורר בנו החפץ לבקש את ה' ולהכשיר אותנו למצוא אותו.

והפילוסוף המפורסם הפרגוג המובהק בענעקע, אומר: רגש דת אמתי צריך להכות שורש עמוק עמוק בנפש האדם, צריך להיות חזק למדי, למען חזק את לבו לעמוד בפני מהתלות וחרפות של העולם כולו, והכח הזה לא נוכל לקנות בלתי אם נקנה רשמי נסיונות הרבה, המקבילים והמתאימים לזאת. בדבר הזה קשה לראות פרי ברכה אם לא יחוש לעזרה כל תנאי החיים הסוככים את הילד. ואם מנהגי החיים בבית הוריו נכרים וזרים לרוח הדת, אז המורה העומד מחוצה להם או הבא אל תוכם — מסופקני — אם יוכל לעורר את הרגש הזה בילד ביהוד על-ידי הלמוד בלבד. לקח הדת

יוכל למסור לילד רק אמונות, דעות ואמתות מופשטות ונאצליות, אשר הנן רק צל כהה ממערכי לב ברוח דתו. רק המוחשי והגשמי יוכל להביא את האדם להכרת המופשט והנאצל, אבל לא להפך, לקח תורת הדת כלקח תורת המוסר: בידו לתת רק מושגים, רק גדרים של רגשות דתיים ידועים ומערכי לב ברוח הדת, וכל כחו לבאר אותם ולערכם בסדר למפלגותיו, ולברר אותם לנכון. אבל במקום שבו אין כל מאומה, מה יתן ומה יוסיף, אם יזרה עליו אור כהיר בעצם תמו, ואם ישלוט בו סדר תמים ושלם בתכלית? לכן אם החנוך הדתי בלי הכנה נכונה, או בלי כל הכנה כלל וכלל, יהיה בידו איש זר לילד עד תקופה ידועה לימי היווי (למשל, עד שנת הארבע עשרה) או לא יניע לעולם למטרתו... אם נחפז שרוח הדת תאחזו שרשה עמוק עמוק ותעמוד לעד, על החנוך לנטוע את הרגש הדתי כמוקדם האפשרי ולכלכל אותו לרויה ולתת לו התפתחות עמוקה ורחבה ולהדריכו בוהירות ובזריזות יתירה".

בית הורים ולמוד הדת.

רצנ

בני הורים משכילים, אשר בביתם אין כל זכר לחיי היהודי על פי דתו, קשה וכמעט שאי אפשר להם להיות יהודים אמתים. והנה המחנך פ. געטין מספר לנו בספרו על הדת והחנוך ספור יפה, כי היה לו תלמיד אחד, אשר "את תלמידי זה אהבתי אהבה עזה ואתאמץ בכל כחי לפעול עליו ברוח דתנו, ולעורר בלבו הרגש הדתי, ואתברך בלבבי שהפעם עלתה בידו למלאות רצון הוריו וחפץ לבי גם יחד. כי לפי הנראה, עשה הזרע אשר זרעתי על תלמי לכו פרי הלולים, כי הנער החל להתפלל מדי יום ביומו בכונת הלב ובחמימות, ובכל דרכיו והליכותיו היה נראה כמו דוח אחרת. רוח יראת ה' החלה לפעם בקרבו, ושמחתי עד מאד. אפס לא לאורך ימים היה משושי. כי פעם פנה אלי בשאלה הזאת: "הגידה נא לי, אדוני מורי, האם רשאי אני לפי דתנו לצאת מכלל ישראל? ! יען כי ברצוני לבקר את בית-ספר פלוני, אשר אליו לא יספחו בני עמנו. הלא לה' אחת היא, אם אתפלל אליו בנוסח העברי או בנוסח אחר, וכלבד שאכוין את לבי לשמים! השאלה הזאת פקחה אז את עיני לראות נכוחות ולהבין שטעיתי בנוגע לפעולתי על הנער הזה. אבל אפשר להבין היטב את שאלתו זו אחרי שנדע שאלה אחרת אשר שאלני תלמידי זה קודם לזה. וזה דבר שאלתו הראשונה:

ימים אחדים לפני חנוכה ספרתי באוזני תולדות חג המכבים, ובתוך ספורי באתי לרבר על אלעזר הכהן, אשר בחר למות על קדושת השם מאכול

בשר החזיר אפילו למראית עין. כשמוע תלמידי את הדברים האלה, עמד נדהם ומשתאה וישאל: הכי אסור לנו בשר החזיר? הלא בפסח בשר החזיר על שלחננו חובה? ... הנער בתם לבו שאל את השאלה הזאת בהיותו מחונך בבית הורים מתבוללים, והוא חשב בלבו שמנהגי בית אבותיו מנהגי ישראל המה, ואין בין דתנו לבין דתות אחרות כִּי־אם נוסח התפלות בלבד, וא"כ איפוא מדוע לא יצא מהכלל, אם היותו יהודי תהיה לו למכשול ולפוקה? זה פרי חנוך דתי המשולל ידיעת מצות וקיומם. למן היום ההוא אקשה את לבי לבלתי פנות אל בקשת הורים נאורים, מסוג אשר אנחנו עומדים בו, ללמד לבניהם תורת דתנו".

החנוך הדתי הוא איפוא תחלתו בבית הורים, וסופו בכיתה־הספר העברי! ואם אין לו מקום בבית הורים לא יועיל החנוך הדתי של כיתה־הספר העברי. ואם יועיל — יועיל רק במקצת אבל לא בכולו, ויש צורך בחנוך דתי וגם בחנוך לאומי, ואז לא יחשוב החנוך הדתי, כי אפשר להיות יהודי דתי ויחד עם זה לצאת מכלל ישראל...

פרק עשרים ושמונה

חנוך דתי על ידי מעשה המצוות

רצד

דעת תורת המוסר, אשר תורה דתנו, יסודתן במעשה המצוות. מעשה המצוות יהזיק בידו, ויתן להן עוז ואומץ להתפתח ולעלות מעלה מעלה. לכן בעמדן — המצוות המעשיות — תעמודנה גם הן, ובנפלן — תפולנה גם קרושת המדות וטהרת הדעות. אָמנם מצות המעשיות מצדן תלויות בדעת ה' טהורה ובקיום חוקי המוסר ובלעדיהם תתהפכנה למצות אנשים מלומדה, אשר כל רווח וכל חפץ אין בו — רחמנא לבא בעי, אבל המצוות המעשיות יחד עם הכונה, הנשמח של המצוות, הן היסוד הכי נכבד בחנוך, אשר עליו נשען כל בנין החנוך ותכליתו. — בינת ילד רך וצעיר איננה מסוגלת להשיג את הדעות הרתיות הנשגבות והצריכות לחקירה עמוקה ולעיון רב, וגם דברים כבושים מתורת המוסר אך לפעמים רחוקות וגם זאת רק על פי תנאים ידועים ומויוחדים, יוכלו לפעול על לב הילד איזו פעולה קלה. — יש מורה המאמין בתמימותו, שאם ישפיל לדבר דברים פשוטים ועל נקלה מובנים לו לעצמו, כי אז יקשיב הילד ישמע ויבין, אבל כאמת הדברים

הפשוטים והמובנים לו לעצמו אינם מובנים לתלמידו, כי נשגבים ונעלים המה מכח בינתו, אבל שפת הדת תהיה מוכנת לילד, או, יותר נכון, מורגשת היטב. ואין טוב לנו מלהנך את הילד בקיום המצות המעשיות, כי המצות האלה כמצודה פרושה על כל ארחות חיינו מבית ומחוץ, ותאחזנה ותלכדנה את כל מעשינו ומחשבותינו, רגשות לבנו ומשא נפשנו, משוששנו ואבלנו, תאוותינו ונטיותינו, ותצרפנה אותם מכל הלאה וזוהמא, מכל טומאת עון ופשע, ותחזקנה מנוער את רצוננו ותשכלנה אותנו לעשות את הטוב והישר בנפש הפצה, ותערנה בנו רגשות נעלים ותבאנה בלבנו מחשבות טהורות והתפעלות נשגבות, אשר על ידן נבוא אל אמונה צרופה בה' וברצון קדשו (עיון „חובת הלבבות“, שער יחוד המעשה פ"א, ג', ה' ובספר „עולם קטן“ מאמר ד' במבוא, ובמו"נ ה"א פרק כ"ו, ובספר „העקרים“ מאמר ג' ובכוזרי א' צ"ח וצ"ט).

רצה

החנוד והלקידת. — מעשה המצות כולל את שני חלקי הדת האחרים — הצדק והמוסר (עטחיק) ודעת ה' או האמונה באמתתו ובמציאותו. לכן רואים אנחנו, שאלה מאחינו בני ישראל, אשר קיימו מצות המעשיות, אדעלפי שלא העמיקו חקור בדעות ואמונות דתנו, ואפי עלפי שאין להם כל מושג מסגולותיה ויתרונותיה, דתנו נתקיימה בידם; תחת אשר רבים מחכמי ישראל, שכל מעינם היה בחקרי תעלומות דתנו, ובמחקריהם העלו פנינים יקרים מים תורתנו, ופיהם מלא תהלות דתנו עד אין קץ, אבל במצות המעשיות הקלו להם ולא השיגחו בהן — דתנו לא נתקיימה בידם. והפילוסוף והמשורר הנפלא שטיינהיים יוכיח. מי בכל חכמי ישראל בדור העבר, אשר נחת לעמקי דעות תורתנו ויגלה תעלומות מני הושך כהחכם הגדול הזה, אשר גראטיץ ידמה אותו לר"י הלוי, ויאמר עליו: „שלא קם בזמנו וקודם לזה חכם בישראל, אשר הכיר את עקרי דתנו ועצמה בטוהרתם ואמתתם כמוהו“ ובכל זאת — לא מצא לו קבר על שדה קברות ישראל... מדוע? מפני כי, לפי עדותו של גראטיץ, היה מרחק מאת עדת ישראל ומחיי היהודי על פי דתו ובקר רוח הביט על קיום המצות, לא הג את הנ אחיו ולא התענה בתענויותיהם, ועל־כן אי־אפשר היה לו להרים על־ידי דוגמאות חיינו בבית ובחוץ כאיש יהודי נאמן לדתו, על־ידי קיום המצות המעשיות את רוח אשת היקו להכרת כבוד עמה ודתה למען תכבד אותם גם היא. לוא עשה שטיינהיים כזאת, לא חשבה רעיתו לפחיתות הכבוד לקבור את נזית בעלה המשורר והפילוסוף העברי במבחר קברי אחיו בני עמה, לקברו כקבורת ישראל“.

היתרון ההנכחי של מצות המעשיות, אשר אין קץ לגודל ערכו ואין לשער פעולתו הגדולה על לבות ההנכים הצעירים, הוא: שיסודתו ברצון ה', אשר

עיניו משוטטות ככל ויודע מחשבות בני אדם. ביתרון הזה עולות מצות המעשיות על מצות הורים ומורים על אחת אלה. בעוד שהילד מרפיון הרצון ומבלי תבונה להבין שרק את טובתו ואשרו דורשים ממנו הוריו ומוריו במצותיהם, ובנקל יעבור עליהן, כי בידו להסתיר מעלליו מעיניהם ולרמות אותם בנכליו; אשר לא כן עם המצות אשר יצווהו, מקורן רצון האל הגדול הנכבד והנורא, אשר אין נסתר מנגד עיניו, צופה ומביט במצפוני לבבו, ומשלם לאיש כמפעליו, ועל-כן, אם אך למד הילד להאמין בה, אז תהיה גם יראתו תמיד נגד עיניו וישמור ויזהר לקיים את מצותיו, ואז לא ימלט שתהיה פעולתו רבה על נפש עול הימים, לפתחה ולשכללה, לצרפה ולרוממה, חנוך כזה, בהכרח יעשה רושם חזק בתכונת המחונך ויכה שורש עמוק בלבו, אשר אם גם יזקין לא יסור ממנו. וחנוך שכזה לא ירצה נפש אדם ולא יהיה מוכשר לעשות רע, רק טוב בחיים, בהיותו ירא את ה'.

ה ש פ ע ת ה ח נ ו ך ה ד ת י .

רצו

המצות המעשיות תלמדנה את הילד למשול בתאוותיו ולהכניע את יצרו לבבו תחת דתי המוסר. ילד רך בן שלש או ארבע שנה ירגילוהו לבלי יטעם כל מאומה בלא ברכה; בן שש או שבע לא יבוא אוכל בפיו בטרם יתפלל תפלת שחרית; מאכלים נחמדים למראה וריחם מעורר תאוה—לא יגע בהם, אם הם אסורים על פי דתנו. אחרי מאכל בשר לא יאכל מאכל חלב עד עבור שש שעות. בשבת לא יעשה כל מלאכה אף קלה שבקלות, ולא ישא חפץ מפתח ביתו החוצה, אם אין עירוב בעיר. מצות תורתנו תלמדנה את העברי מילדותו לחמול לא לבר על כל בני אדם, אבל גם על כל חי בארץ. הפתנם „צער בעלי חיים מדאורייתא“ ישמע הילד העברי מהוריו ומוריו עוד בימי נעוריו, כאשר יפתהו לבו לרדוף באף אחר בהמה או עופות הביתיים. אחד מטעמי דיני שחיטה הוא, למעט בכל האפשר בצער בעה"ה, אשר נקה למאכלנו, וכבר הוכיחו חכמים גדולים, כי אחד מטעמי איסור אכילת אבר מן החי, דם ובהמות ועופות טמאים הוא—שפעולת המאכלים האלה על תכונת האדם לרעה, יען כי אכילת דם, או בשר חיות ועופות טורפים, שקצים ורמשים, תביא בלב האדם נטיות אכזריות, חמה ורצח וכדומה.

מצות התורה תלמדנה את העברי לשוות ה' לנגדו תמיד, ליראה מפניו, לאהבה אותו ולרבקה בו ובמדותיו, ויראת הכבוד מפני רוממות אל—אשר הוא מקור חק המוסר היותר נאמן—תמלא כל חדרי לבו, יען כי כל מצוה ופצוה מזכרת אותו את גדולת שדי, אשר רחמיו על כל מעשיו, ועיניו

משוטטות בכל כוחן לבות וכליות. בעזרת המצות ההן תפתח בלב העברי לאט לאט יראת הכבוד מפני רוממות חוקי המוסר בפני עצמם, וכל אלה ביחד יביאוהו לעצור ברוחו ולהתגבר על יצרו, לחמול על דל ולהושיע לכל מר נפש, להתנהג בצניעות ולהזהר בטהרת חיי המשפחה.

רצו

הורים ומורים למופת. — על ההורים והמורים להיות למופת לבניהם ותלמידיהם בכל ארחות ימי חייהם ולהגשים במעשים את כל הדברים היפים שמדברים להתלמידים, ואם יראו הבנים והתלמידים שאבותיהם ומוריהם לא רק באומר ודברים ירוממו ויפארו את דתם ואמונתם, כי אם בפועל ובמעשים בולטים ומוחשיים, בראותם, כי את אשר יורו להם לעשות, יקיימו הם בעצמם בזריזות יתירה, נאה דורשים ונאה מקיימים, פיהם ולבם שווים, וכי הכבוד והיקר אשר יתנו לתורת ה' בפיהם, חופפים ומוזהרים על כל ארחות חייהם, אבות ומורים משכילים באמת ידעו אל נכון מה רב ערך המופת והדוגמא בחנוך, ועל כן יתאמצו להוכיח לחניכיהם על ידי חייהם, אשר יהי חותם תכנית אמונותיהם ודעותיהם, שאמת יהגה חכם, הורים ומורים כאלה יבינו, כי אחד מיסודי דתנו הוא תורת המוסר הנעלה אשר תורה דתנו, ואשר כל עקרה הוא במעשה, שנשמור לעשות את כל מצותיה ומשפטיה, ולא רק לעיין ולחקור בהם, ועיקר תורת המוסר של דתנו, הוא — אחבת הבריות היותר ענה בלי כל הבדל עם ועם, דת ודת, כי כולנו אחים, בני אב אחד, ואל אחד בראנו, כמאמר ז"ל ואהבת לרעך כמוך, ר' עקיבא אומר זה כלל גדול בתורה. בן עזאי אומר זה ספר תולדות אדם זה כלל גדול מזה (ספרא, קדושים, ד') ועוד הרבה. (מכתבים על מקום הדת בחנוך, הדת והחנוך לפ. געטץ, ווילנא, תרנ"ו).

רצח

והנה החכם המובהק שד"ל ז"ל כותב: „כל הרוצה בקיום היודאיזמוס ובקיום האומה הישראלית, צריך שישתדל בכל כחו להחיות בלבו ובלב בניו ובלב כל הנלויים אליו האמונה בתורה מן השמים... וישתדל להדריך בניו בתחלת ילדותם בלמוד לשה"ק, ושיהגו בתורה ככתבה וכלשונה קודם שישתקעו בלמוד שאר לשונות ושאר חכמות, ושישיגה שלא יראו בביתם חלול שבת ויום טוב ואכילת אסור... וראוי לכל איש ישראל שישים אל לבו כי הכל תלוי בו שיהיה שם ישראל עומד ומתקיים או אבד ונשכח, ואל יירא חרפת אנוש ולעג הצננים, ואל יאמר לא נולדתי להיות מערטיר, אבל יאמר אהיה יהודי כדי שגם בני יהיה יהודי, וכמו שאבי הנחילני אמונה כן אנחיל גם אני את זרעי אמונה, ואם המסיתים יכלו

לי והנחנוני ערום ועריה מנחלת אבותי, אשגיח בכל כחי שלא יקרה כזאת גם לזרעי" (אגרות שד"ל, ע' 1332).

פרק עשרים ותשעה

ההורים ויחוסם אל בתי ספר בלתי דתיים— הלשון והתוכן בחנוך

רצט

הנסיון הראה לנו כי רוב ההורים אינם מתיחסים ביחס של אמון וכבוד אל בתי-הספר שאינם מלמדים עפ"י רוח התורה והמסורה. כמה השתדלו "חדושים" מכל המינים ומכל הסוגים, בתי ספר לאומיים, רדיקלים, אידי-שיסטים, מתוקנים, וועלטליכע שולען, ועוד בתי ספר עם הרבה צרופי שמות שכאלה למשוך את לב ההורים אל בתי הספר החדשים ולא עלתה בידם, כמה תעמולה עשו בכתב ובעל פה, ובכמה תחבולות עשו מלחמה אתם ולא נצחו, ואפילו בתי הת"ת, שהותם הקדושה והמסורה טבוע עליהם, אם רק אינם מלמדים ברכות הנהנין, תפלות, חומש ורש"י, אם הם אינם מתנהגים עפ"י דת ישראל, אז ההורים אינם שולחים את בניהם לשם. החלק היותר גדול של ההורים באמעריקא שולחים את בניהם אל בית הת"ת אך ורק למלא ספוק נפש הדת שבתוך נשמתם פנימה, ביודעים ובלא יודעים, והם מבטאים את זה לפעמים על-ידי דרישה בלתי ברורה לעצמם, ש"יהיה יהודי", "שילמוד יהדות", "איך וויל— ככה הם אומרים— ער זאל לערנען אידישקייט, ער זאל וויסען וואס אַ איד איוז", ואלה בתי הת"ת שאינם מלמדים תורה אלא לשון, אינם בתי הת"ת, אלא— בתי הלשון, ואפילו אם מלמדים קצת חומש, או ספורי המקרא, או המורים משתדלים גם כן להעשיר על-ידי ספורי המקרא את לשון התלמידים, ובכן ספורי התורה אינם תכלית בפני עצמם אלא אמצעי, אמצעי למוד הלשון. ועד כמה חוטאים בזה לנפש הילדים, ועד כמה מרבים בזה בערות ועם הארצות בישראל, אין מן הצורך להוכיח, כי הדבר מובן לכל מי שיש מוח בקדקדו. אמנם מפליא אני את אהבתם ומסירותם של אותם המורים ללשונונו, שהיא חלק מיהדותנו, ושצריכה באמת להיות נלמדת בפי בנינו בקדושה וטהרה, ועל זה ראויים לתהלה ולברכה, אבל יחד עם זה עליהם להבין כי לשון בלי תוכן זהו קליפה בלי גרעין, וכי העיקר הוא התוכן. וכבר נשאל אחד העם על דבר השיטה "עברית בעברית", והוא ענה: "אין ספק שהשפה נקנית באופן יותר קל ויותר חי על-פי שיטת

„עברית בעברית“, אבל השפה כשהיא לעצמה אינה מספקת בבתי ספר שבאלה, שבני עניים לומדים בהם אך שלש או ארבע שנים ואחר כך יוצאים לשוק, נחוץ שיוציאו אתם מכית הספר לפחות ידיעה חגונה בתורה ובנביאים ראשונים ותהלים, ואם את אלה לא ישינו, תשתכח גם השפה מהם וישארו עמי הארץ גמורים, לכן, לדעתי, טוב להתחיל בשיחות „עברית בעברית“, אבל מיד כשיקנו להם הילדים ראשית ידיעת השפה כמדה שיוכלו להבין פסוק קל, יגשו ללמוד הגדה, ואין רע אם בלמוד תורה ישתמשו לפעמים, כשאי אפשר באופן אחר, בעזרת שפה אחרת.“ (אגרות אחד העב, כרך שלישי, צד 197).

ש

ב ת י ם ד ר ש ל ר ב נ י ם . — והנה כמה עמל השקיעו ביסוד בתי מדרש לרבנים שלא התנהגו על־פי רוח הדת, ולא נתקיימו! והסופר הידוע מנדלי מוכר ספרים אומר: „והאסכוליות החדשות, שהעמידה להם המלכות בעיירות שבתחום, היו קשות לישראל כספחת, מפני שנעשו מלכתחילה על־ידי אחרים מבחוץ, והיו חוששים להן משום הקלת דת, התלמידים מועטים והמורים בזויים, והיו כעלים נובלים בעין יהודה, וזה בית מדרש הרבנים שבעיר ז. היה שנוא לעם מכתחילה כאותו שבווילנא. שניהם היו מקלטים לבני עניים, לבהורים שחיו היו צער בישיבות, לחתנים מתנכים ובורחים מכית חמיחה, לאברכים מואסים בנשיחה ועוזבים אותן ואת ילדיהם, וכיוצא בהם דלים ונדהים, שכורי לב ומרי נפש. ובא וראה עד היכן הניעה השנאה לבתי מדרשות אלה, עד שההנהגה לתלמידיהם מעבודת הצבא, אפילו היא לא היתה יכולה בראשונה לקרב אליהם לבת בני ישראל, וזה הרי גלוי וידוע, כמה קשה היתה לישראל עבודת הצבא בימים ההם, בזמן שניטלו מהם ילדיהם הקטנים, מחמדי נפשם, והיו נהוגים כצאן לקצה ארץ, אל בני אדם זרים, ואבותיהם כבו להולכים אלה, ככוכים למת, שלא יוסיפו עוד לראותם עד עולם!... ובא וראה אף זאת, כמה כה וגבורה ניתנו להם לישראל הרחמנים לכבוש את רחמייהם מבניהם האהובים, לא לבד כשהדבר ודאי, אלא אפילו כשהוא ספק שמא מתכוונים לפגוע בכבוד דתם“ (בעמק הבנא, ספר שביעי, צד 321).

החורים מרגישים בחושם הטבעי איזה בית ספר הוא דתי ואיזה הוא הלוני ולשוני. ואם איננו דתי אינם שולחים את בניהם ללמוד בתוכו, ולא יועילו בזה דברי הלעג על „הקידוש והקדיש“ שלהם. ועד שלא נבין את הנחיצות של הנוך דתי לאומי, נזרע על צחיה סלע, והועיל לא נועיל במאומה! —

פרק שלשים

היסוד הדתי בחנוך העברי

שא

(מתוך הרצאתו של זקן הסופרים העברים מר ראובן ברִיִינִין, בועידת המורים העברים בניו יארק, השון תר"ה).

„כשחשכתי רבות על התפתחות התרבות העברית בכלל ועל התפתחות החנוך העברי בכל הארצות בפרט, נוכחתי, כי כל אלה הדברים יש בהם פגימה גדולה אתת: עורק החיים של עמנו, השורש היותר עמוק, חסר בהם, ולכן לא הצלחנו כראוי בכל מפעלינו אחרי נסיונות כל כך קשים, ואחרי קרבנות כל־כך גדולים, הננו דנים על שאלות רבות לאין קץ— על דרכי החנוך, על ספרי הלמוד, מצבם של המורים, ועוד על פרטים רבים, אם אָמנם חשובים הם, אבל את העיקר אנו שוכחים, אנו מסיחים את דעתנו מנשמת החנוך שלנו. ודומה כאילו אנו משתיקים את הדבר, כאילו אנו מתביישים להוציא את זה מפינו. וזהו הדבר:

שב

החנוך העברי, כפי שהונהג עליידי המורים העברים בארץ־ישראל וביתר הארצות, וכל ספרי החנוך שתוכרו בדור האחרון, חסר בהם— הצד הדתי. אין בני הדור הזה מרגישים כראוי את ערכה החיובי של הדת, ואני אומר לכם, כי חנוך עברי, למודים עברים, קריאה עברית, בלי היסוד החיובי הזה, בלי נשמת נשמתה של האומה העברית, בלי המסורה העתיקה והפיוט הקדוש שלה— זהו רק חקוי לחנוך העמים, אבל לא חנוך עברי מקורי, אם נייסר את כל החנוך העברי רק על הצד הספרותי של תורתנו ושל דברי נביאינו, כי אז לא נפיה בחנוך כזה את רוח החיים המקוריים של עמנו. אי אפשר בשום אופן לחנך דור עברי לאומי, אם לא נכניס בחנוך את למודי האמונה העברית ועיקריה. ואפילו אם ידע הילד את השירה והפרוזה היותר מובחרת שבספרותנו העתיקה, אין בכח דבר זה להשפיע עליו השפעה עצומה כל־כך, כי ישאר בעתיד במחננו למרות נסיונות קשים. — כל אלה הסופרים בזמננו, אפילו אלה שנלחמים נגד האמונה, ספגו בנשמתם את ניצוצי הדת העברית בילדותם, אי אפשר לי לצייר בנפשי סופר עברי או מורה עברי, שהם עצמם לא קבלו חנוך דתי, וכמו כן קשה לי לצייר ילד עברי, שהרחיקו אותו מן הדת ושיהיה עם כל זה מוכן לכל הקרבנות בעד עמו.

עוד לא קם בקרבנו אף חוקר אחד שידע להבדיל בין הלאומיות והדת. הלאומיות שלנו מחודרה בדת, והדת — בלאומיות. ועמנו הפשוט מרגיש את זה. בשום אופן לא תרכשו את לב הקהל הגדול ולא תפיצו את החנוך העברי בין ילדי ההמונים, אם החנוך יהיה פירושו — למוד השפה, ואפילו אם יהיה — למוד הדת בצורתה העתיקה בלי כל קשר אל החיים. אם אתם תזניחו את הדת להפקר או למלמדים בלתי מתוקנים ואתם תלמדו רק ציורים ושיורים, כי אז לא יעריך העם בשום אופן את עבודתכם וכו'. אנו רואים לרוב בחנוך העברי המודרני רק חקוי, ולפעמים בלתי מצלח, לחנוך הנהוג בין אומות העולם.

שג

החנוך העברי של היום צריך להיות מקושר לאותם דרכי ההוראה שהקימו הדורות העבריים במשך אלפי שנה. אָמנם צריך להכניס תקונים בחנוך, תקונים המיוסדים על תורת הפסיכולוגיא ומסקנות הפרנזוגים. אולם גם דרישת החנוך הדתי בעד הילד העברי יש לה יסוד מדעי. הרבה מן החוקרים בתורת נפש האדם מחזיקים בדעה, כי כל ילד עובר במדרגת התפתחותו על כל דרכי ההתפתחות של כל האנושות. ומן הראוי שכך יהיה הדין ביחס הילד אל עמו. יש לנו מסורת והחנוך העברי יצליח רק אז, אם יהיה המשך של המסורה הזאת.

אחרים מיוצרי הלאומיות שלנו הבינו את ערכה של הדת בתחית עמנו. הם, שהיה אחד מהחוקרים בעלי הדעות החפשיות היותר קיצוניות, בשונו אל עמו, הטעים וחזר והטעים את ערך אמונתנו בעד עמנו. הרצל, שחנוכו לא היה כ"חדר" ולא היה לו כל עסק עם "כהני הדת", ידע להוקיר את היהדות המסורתית. ידוע פתגמו בנאומו הראשון בבאזיליה: "הציוניות זוהי שיבה אל היהדות". הוא הבין, כי אי אפשר להיות יהודים בלי יהדות, ואין יהדות בלי אמונה.

שד

עכשיו הגיע הזמן, שכל אלה העוסקים בתחית ישראל, בין הסופרים ובין המחנכים, ישימו לב יותר אל שאלת הדת. איך שיהיו יחוסנו אל הדת, צריך לזכור, כי הדת היא — כה גדול בעמנו.

בברלין הלכו הצעירים הציונים ללמוד את השעורים העברים במצב של סכנה, ומה נתן להם את הכח למסור את נפשם על הלמודים העברים, ומה נתן להם את הכח לסבול כל העת ולעמוד בנסיון? — אלה הם הגעגועים החזקים אל אמונת אבותם שנתעוררו בלבם: גם בקרב כל היהדות שמעבר לים הולכים ונוצרים עכשיו זרמים מסתוריים וגעגועים דתיים, וביחוד —

בקרב אותם הצעירים שעמדו במערכות הקרב ושסבלו יסורי גיהנום. ולא קשה לחזות מראש, כי לא רחוקים הם הימים ומלחמה גדולה תתפרץ בין היהדות והנצרות, שם בארץ ישראל נשמיע עוד הפעם את הבקורת שלנו על "הברית החדשה", דבר שלא הרהבנו עזו בנפשינו לעשות באירופה. תורת הנצרות השמיטה את הרגל, זאת הראתה המלחמה האחרונה ואת זה ידעו היהודים עוד לפני המלחמה.

בימינו אלה, בימי אוקראינה ובימי פולניא, עושים הכנות בחונים ידועים של עסקנים לאומיים שלנו להנהלת תעמולה בעד היהדות בחינה וביאפוניא. אין לנו אוהבים בין הנוצרים, הנצרות הכריזה עלינו כליון ואברון ועלינו לנסות להפיץ את היהדות במקומות שהנצרות עוד לא הכתה שרשים.

ובשעה זו, רבותי, עבודה קדושה מסורה לכם: לקחת מאוצר ספרותנו את כל הכחות האדירים ולטעת אותם בלב הילדים, למען ידעו את כל קדושתה וערכה של היהדות.

לא היו לנו סמולנסקין ומאפו ודומיהם אלו לא ספגו בנשמתם את הגשות האמונה בעולם ב"חדר". וגם בין היהודים הפשוטים אנו יכולים תמיד להבדיל בין יהודי, שאש היהדות "עצורה בעצמותיו" ובין יהודי שיש לו יהדות עשויה, שלא ינק את תמצית חייו הרוחניים מן השורש.

אני מרשה לעצמי לנבא לכם עתידות: מה שלא הצליחו הסופרים הציונים — תצליחו אתם. אני מקנא בכם, כי לכם תעודה גדולה. אָמנם אני יודע, כי הרבה מכשולים על דרככם, עליכם עוד להלחם בעד קיומכם, אבל כדאית היא היהדות למסור את הנפש עליה. היהדות העתיקה לא השמיטה את הרגל אף בזמננו, ויקרים הם כל הקרבנות בשבילה.

מי בכם, שאין לו הכחות הדרושים, החובה על צעיר או על זקן שכזה לצאת מן המחנה, אבל אם יש ביניכם אנשי רוח, הרוצים להתמכר לעבודה הקדושה — אלה יצליחו. ("התורן", חשוון, תר"ף, גליון ל"א).

פרק שלשים ואחד.

לשאלת החנוך הדתי בבתי הספר

(מתוך הרצאת הרב יעקב ברמן, אצל ועידת מורי המזרחי בארץ ישראל).

"לאומיותו של כל עם הוא — תוכן היצירה המקורית, שמסר העם את נפשו עליה, היצירה שהעם הכנים בתור חלקו שלו לרכוש המוסרי-הקולטורי

של האנושיות, ואם בעם ישראל הכתוב מדבר, הרי ברור, שקנינינו הלאומי הוא — הדת הצרופה, האמונה הטהורה ויסודות האטיקה האנושית הנובעים ממנה, וכל זמן שעם ישראל לא ידע לשמור על ירושתו ההיסטורית, על תורתו ומסורתו, אין לאומיות מבוגרת, ישראל יהיה אור לגוים, או שלא יתקיים בתור לאום כלל. גם הנצרות גם האיסלם בעל כרחם אינם יכולים להתכחש אל מקור מהצב רעיונותיהם, אל דת ישראל שהניחה את היסוד למוסר טהור ולמושגים טהורים של השקפת עולם בחירה.

עלינו אם כן לשוב להאידיאלים שמצאו מקום בתקופת הנביאים וחו"ל, בתקופת הזוהר של חיי אבותינו בארצנו, אותה התקופה שהבינה לחקוף את עבודת ה' ועבודת העם, גם את המצוות שבין אדם למקום וגם את המצוות שבין אדם לחבירו, לעמו ואחיו.

ההכרה, שהתורה והדת הם עיקרי החיים הלאומיים, לא רק של חיי ביהמ"ד ועבודת ה', אלא גם של חיי הצבור ועם הארץ, הכרה זו היא הכרת המזרחי, ואותה עלינו לנטוע בלב תלמידינו. האידיאלים הדתי הוא שצריך להיות מונח ביסוד כל האידיאלים העממיים הלאומיים.

באופן כזה לא מספיק אם נבנה את כתלי בית מדרשנו על יסוד החנוך ששרר בהדר הישן והת"ת. בכלל לא היה בהדר ובת"ת חנוך דתי פוזיטיבי, שהרי הסביבה לא הצריכה אותו. היא היתה ממילא דתית והיא שהנכה את הילד. — ההדר והת"ת נתנו לילד רק את ה"דיעות", את הדינים של החיים הדתיים, את ההלכה בעיקר, שהיתה מראה לילד מה הסביבה דורשת מאתו. עבשיו המצב אחר לגמרי. הסביבה היא עליפי רוב לא דתית, ועלינו ליצור בשביל הילד את הסביבה הדתית. היש לנו האפשרות ליצור סביבה כזאת, לפתח הכרה כזאת? זוהי הפרובלימה הקשה, שלפתרונה עלינו לשאוף. בנרמניה נסו החרדים לפתח את ההכרה הדתית עלידי למוד מיוחד של אמונות ודעות, למודים מתובלים בפילוסופיא, במוסר ובפואיזיה. אולם לאט לאט ירש הלמוד הקצר הזה את מקום התורה המקורית, שנצטמצמה בתור חומר למודי בבית הספר עד המינימום. מה שהביא את הדור האחרון לידי עם הארצות גמורה, וזהו שגרם לכשלון השטח. אנו כבר נוכחנו לדעת שמסוכן להנהיג תורה חדשה, שאינה קשורה אל המקור ושהולכת ומתרחקת עלידי זה מעקרי היהדות ומיסודי הלאומיות, מרעיון ארץ ישראל שמלא כל התורה, כבודם ותפארתם.

כדי ללמוד אמונות ודעות באופן מיוחד, חסרים לנו גם הספרים, גם המורים שידעו להושיט בקנה את יסודי הדת באופן נאצל.

אולם, אין לזלזל בשביל זה בלמודי אמונות ודעות. אסור לנו בזמן הזה להסיח דעת מן העד העיוני והרגשי של התורה והמצוות. זהו כל החנוך הדתי. אנו צריכים ללמוד את האמונות והדעות, את המדות ואת המאור

שבתורה בכלל, אבל רק בקשר עם המקורות, עם התורה, עם הנביאים וכו"ל. מהחדר והת"ת צריכים אנו לקבל את הדבר הטוב העקרי שהיה בו — ההכרה, שאין יהדות בלי תורה ותלמוד, הדת שלנו היא בנויה על הלמוד ועל העושר בידועות ובחומרה, שספרותנו העתיקה מעניקה לנו.

כ י צ ד מ ל מ ד י ם א ת ה ת נ " ד . — אולם יחד עם זה עלינו למסור את התורה לילדים בצורה יותר חיה ונלהבה, בכאורים יותר מקיפים והסתכלות יותר עמוקה ממה שמסר אותם החדר. כשאנו עוברים על פרק בחומש או בנביאים, עלינו לפתח את הרעיון המוסרי העקרי המונה ביסוד ספור זה או אחר, בנבואה זו או אחרת. הדקדוקים ב"שוב הפשט של הפסוקים הוא דבר למודי חשוב, אבל עלינו לא להתעכב יותר מדאי על הדבר הזה. החטוט והדקדוק במלה זו או אחרת, בפסוק זה או אחר — הוא ענין לחור, בשביל גדולים, העיקר הוא הרעיון הכללי של כל הפרק, של כל הספר או של כל אישיות ביבליית ואופיה. לא אצטער הרבה אם תרגום וכאור איזה פסוק קשה לא יהיה כל כך שגור בפי הילד בביה"ס העממי, כי סוף הפירוש לבא ממיא (*). אבל אצטער הרבה יותר אם הילד לא יחדר אל אופים של האבות, של הנביאים, או של מלכי הצדק שמלכנו אצלנו.

ראיתי מורים מלמדים את התנ"ך, וכאילו מתרגמים כל פסוק לשפה — אמנם לא זרזונית — אבל עברית לקויה. עומדים הם על כל מלה ועל כל אות (עד שנשמט הפרק נשמטת מתוך פיהם. אין רעיון מקיף ואין הבנה חודרת לתוכן הנלמד. והדי הילדים יודעים עברית, יקראו קודם כל פרק שלם בשטף, מבלי להפסיק הרבה בחטוטים ו"תרגומים" אבל יספגו את רעיון הפרק או את אופו האישיות. יברר המורה לילדים קודם כל מה שקראו, יתעמק המורה קודם כל להבין בעצמו מה משמיענו פרשה זו או ספר זה, ויכניס את הכרתו זאת בלב הילדים, ישא המורה את הנושא העקרי של התורה ושאליו התכוון הנביא, בעת שמסרו לנו את דבר ה' בתור תורה נצחית, הלא משה כתב ספרו לא לשם למוד שפה, וישעיה לא התכוין כלל שחזיונותיו ישמשו חומר ללמוד ה"דקדוק". הלא היתה מטרה לנגד עיני ירמיהו ויחזקאל בעת שהטיפו את נאום ה' במשל ומליצה, וזהו עקר הלמוד של התנ"ך. עזר עקרי ימצא המורה ברשי, שהוא המחנך הכי גדול של עם ישראל.

אמנם צריך למצוא זמן גם בשביל ברור המקומות הקשים ביותר, אבל לא זהו העיקר בלמוד התנ"ך. לשפה מקדישים ממיא די שעות, ודקדוק ילמדו הילדים ממיא, וכמה שלא יספיק המורה להוסיף בכרוך הפילולוגי

(*) צריך סוף-סוף להשלים עם המציאות, שישנם גם פסוקים סתומים, שלא נתברר לנו פירושם.

ואיטימולוגי — יהיה די, בכדי שיוכל הילך — אם תהיה לו נטיה לזה — לתת מסר בעתיד להקירת המלים והדקדוק. אבל דבר זה אינו שוה לכל נפש, בעת שהתוכן והרעיון הכללי המקיף — הוא הוא הלמוד שמשמיענו הספר הקדוש, התועלת לשפה תהא מאליה וסוף התוצאות להיות מורגשות.

שה

ב א ו ר י ה ת פ ל ו ת ב כ י ת ה ס פ ר . — ומלמוד התנ"ך ללמוד התפלה. ביאורי התפלה נותנים לחנוך הדתי יותר מכל ספר ומכל למוד. התפלות שלנו כוללות בתוכן את עקרי האמונה, את מתיקות המצות ואת מאווי נפש האומה בכלל.

אהבת התורה והדעת, רעיונות של תשובה וקדושה, שאיפות ואידיאלים של שיבת ציון, כליון נפש האומה לגאולה ולנועם ה' — זהו תוכן ברכות "קריאת שמע" ו"שמונה עשרה". למוד זה צריך שלא יפסק אפילו בכתות הגדולות ביהוד לפני ההגים והזמנים, וגם כאן כדאי להזכיר, שאסור להפוך למוד זה ללמוד שפה ודקדוק.

עקר מקומו של למוד זה הוא בבתי הספר לבנות, שאין תלמוד נוהג בהם. הנסיון הראה לנו, שלמוד מסודר של באורי התפלות נתן התפתחות גדולה במובן הבנת הדת והיהדות, וכמובן העושר של רגשות קודש ואידיאלים לאומיים דתיים.

אולם מלבד הרעיונות ועקרי האמונה שירכש הילך בתנ"ך ובתפלה, צריך לדעת בראש וראשונה את ההלכה המעשית ואת הספרות התלמודית. בלי ידיעות אלה אין יהדות.

שו

ל מ ו ד ה מ ש נ ה ב כ י ת ה ס פ ר . — מוטעת היא הדעה, שיש די במה שהילך רואה בבית ובסביבה, כדי לרכוש את המושגים של המצוות והדינים, ובכדי שגם יתחבבו עליו מצד השני גם למוד ההלכה על פי קצורי דינים אין מביא לירי המטרה. קצורי דינים אינם מושכים את לב הילך ואינם חודרים אל מוחו ונפשו. הוא גם שוכח אותם בזמן קצר. לשם רכישת הידיעות המעשיות שבהלכה, את הדינים והמנהגים, אני מציע לשוב ללמוד המשניות. אבל גם פה צריכה להיות השאיפה להשיג את המטרה שבשביח נכתבה ונתנה המשנה. לא הפלפולים ולא הדקדוקים השונים השייכים לגמרא וביהוד לגדול וללמוד, אלא מושגי הדינים, הידיעות האלי-מנטריות שבחיי הדת, הם הם שצריכים להיות נרכשים על ידי למוד המשנה.

בראש וראשונה צריך לבחור את המסכתות ואת הפרקים, העוסקים בשאלות מעשיות הנהוצות לקיום המצוות: מס' ברכות, לקוטים מזרעים, פרקים משבת, מס' ביצה, פרקים מפסחים, סוכה, ראש השנה, יומא, ממס' חולין, פרקי אבות וכו'. כל ילד צריך לרכוש לו ספר „ששה סדרי משנה“ ועל-פי הפרקים הנבחרים.

אמנם חסרים במשנה הרבה פרטי דינים שנתחדשו על-ידי הפוסקים לפי שאלת המקום והזמן. אבל הדינים הכי-נחוצים יוסיף המורה לבאר בעת ההסבר, והשאר ישיג לאט לאט מן החיים, אחרי שידע את המושגים העקריים, מלבד המצוות ילמד הילד מן המשנה הרבה דברים מהעבודה בבית המקדש ומחיי עמנו בזמן הבית בכלל. עבודת יום הכפורים, העומר, שמחת בית השואבה, סדרי בתי דינים, עניני משה מלחמה וכדומה מושכים את לב היהודי הקטן ומקשרים אותו לזכרונות קדושים ונלהבים, מפתחים בו את הנענועים לגאולה ולשיבת ציון וירושלים.

למוד המשנה ישמש גם חומר בשביל התחלת גמרא. טעות היא כשחושבים שדוקא משניות ממס' ב"ק וב"מ הם המכניסים את הילד לרוח התלמוד. להיפוך, דוקא המסכתות הקרובות לחיי יום יום ולזכרונות מזמן הבית מושכות את לב הילד ומקנות לו את המשא והמתן התלמודי. כלל ידוע הוא, שכל הקרוב אל הלב ואף החיים — נקלט יותר ומשפיע יותר על התפתחות הילד באותו המקצוע.

אבל גם בכתות העליונות, כשיעבור הילד ללמוד הגמרא, צריך להמשיך את למוד המשנה, בכדי שהילד יתודע אל מושגי החיים הרתיים בכל רחבם והיפסם, לכל הפחות במדה אלימנטרית" וכו'.

(אמר של"ה: למוד דינים ומנהגים הוא למוד חשוב נחוץ ומועיל עד מאד, ובאמריקה ששעות הלמוד בבית-הספר העברי הן מעטות עד מאד מאד, יש שמלמדים רק שעה ביום, ויש שעה ועשרים רגע, ורק חמשה ימים בשבוע, ובכך — הזמן הוא קצר עד מאד, ממש „יקר המציאות“, והלמדנים מרובים, ויש גם מפריעים הרבה, כידוע, ובתנאים משונים ונוראים שכאלה אין אפשרות ללמד את „הידיעות המעשיות“ שבהלכה עפ"י למוד המשניות, כפי ההצעה הטובה של הרב ברמאן, אף כי בעיקר ההצעה כבר קדמו התו"ט, מהר"ל מפראג ועוד, וביחוד אי אפשר להגשים את הצעתו זו אצל הרוב הגדול והמכריע של תלמידי בתי הת"ת באמריקה, שאינם מפותחים כל כך היטב בידיעת הלשון העברית עד כדי הבנה מרובה בתוכן המשניות שתהא להם האפשרות לעבור כמעט על „ששה סדרי משנה“ כפי הצעת המרצה הנכבד וללמוד מתוכם „מושגי“ הדינים והידיעות שבחיי הדת, שעליהם לעבור — לפי הוראת המרצה — לפחות מס' ברכות, לקוטים מזרעים, פרקים משבת, מס' ביצה, פרקים מפסחים, סוכה, ראש השנה, יומא, חולין,

פרקי אבות ועוד. ולא רק למוד הלשון והמלים אלא לחדור לתוך הנשמה של המשניות, התוכן והמטרה, ועפ"י תנאים שכאלה רוב מנין ורוב בנין של תלמידי בתי הת"ת, הדור שיבא אחרינו, לא ידע מאומה מדת ישראל ולפיכך, מטעם האמור, צריכים אנו באמריקה ללמד את הדינים והמנהגים היותר מעשיים, היותר נהוצים, עפ"י קצור השלחן ערוך. ומה שנוגע להנחתו כי "קצורי דינים אינם מושכים את לב הילד ואינם חודרים אל מחו ונפשו והוא שוכח אותם בזמן קצר", כל דבריו אלה צודקים רק אם הלמודים נלמדים ע"י מורה בלתי הגון, שאינו מתאים למטרה זו, מטרת הקודש, אבל מורה מובהק, שהוא באמת דתי לאומי, מורה שיודע את מלאכתו, מלאכת הקודש, ויש לו לב אוהב וכואב, ושרוצה להכניס בלב תלמידיו את הידיעות המעשיות שבהלכה באופן שמושך גם את הלב, על-ידי הסברה יפה ונוחה, על-ידי דוגמאות והרצאה מעניינת, מורה שיודע להחיות את האותיות שבתורה הוא יצליח גם בלמוד זה, והילדים, אף אם אולי ישכחו בעתיד הרחוק את פרטי הדינים, אבל קדושת הדינים והמנהגים בכלל תעשה עליהם רושם שלא ימחה לעולם; ישכחו אולי פרטי דינים מהלכות שבת, אבל כשילמדו הלכות שבת ירגישו בלבם ונפשם על-ידי למוד זה את קדושת השבת, וכן בנוגע ליתר הדינים והמנהגים והמצוות שבתורה. ועפ"י תנאי החנוך הנוראים באמריקה מוכרחים אנו ללמד קצורי דינים ומנהגים, וההכרח — לא יגונה. כמובן על המורה לבאר, להסביר, להעמיק, להרחיב ולהלהיב עד כמה שאפשר, לחדור אל תוך נשמת הדינים, המנהגים והמצוות במדה האפשרית לפי השגתו של התלמיד. אבל, למוד דינים ומנהגים בבית הספר הדתי הלאומי בכלל הוא חובה ולא רשות. חובה קדושה!!

המשנה היא המקיפה בדרך קצרה את כל מושגי ההלכה, ומצד שני היא משמשת הכנה ללמוד היותר גבוה והיותר עמוק, ללמוד התלמוד וכו'.

שז

א ג ד ה. — החומר ההנוכחי דתי הכי טוב, הוא ללמוד אגדות חז"ל, אבל גם למוד זה תולה בצורת ההוראה מצד המורה, שידע לסכם ולכלל כל דבר על-פי הרעיון העקרי שבכל אגדה, ולהסביר את המוסר הצפון בה. מבוא ללמוד זה משמש רש"י לחומש. אחד הלמודים העקרים בכתי ספר דתיים כמישך הרבה דורות. ללמוד האגדה בכתות הנמוכות אפשר להשתמש בספר הקצר "דברי אגדה" בשביל ילדים, של ביאליקראבניצקי, אולם בכתות הגדולות "ספר האגדה" של אותם המחברים אינו נותן ספוק. החומר הוא מתורגם וגם מקוטע יותר מדאי, וכאילו אין אלקים בקרבנו. מעניין, שבתדרי הספרדים והתימנים עיקר הלמוד הוא — משניות וספר "מנורת המאור" של ר' יצחק אבוחב ז"ל. הספר היקר הזה הוא אוסף אגדות עפ"י כוון דתי הנוכי. אולם זוא נועד לגדולים, ואין להכניסו בתור ספר למוד לקטנים.

אבל המורה צריך ויכול להשתמש בו הרבה. הספר הזה מבליט את הרעיונות הדתיים שבכל מעשי המצוות ועבודת ה' ומסכם בכל פרק על-ידי הקדמה קצרה, וכל זה הוא שם בפי חז"ל, כאילו המחבר אינו אומר מעצמו כלום. היה כדאי שמי שהוא יקח עליו את הטורה להוציא הוצאה מיוחדת של הספר היקר הזה בשביל ילדים. בכלל צריך המורה להשתמש בדברי חז"ל בכאור התורה והנביאים וגם בכאורי התפלה. המורה יכול למצוא אותם קודם כל בפירושי רש"י וביתר אריכות בילקוטים ובפסיקות. וכמו שאמרנו בכיאורי התפלה, נאמר גם כאן. למוד האגדה תופס מקום עקרי בבתי ספר לבנות, שעוד לא הונהג שם למוד ההלכה. על-ידי האגדות הבנות מקבלות יניקה ישרה מהתלמוד, מתקרבות לרוח חז"ל ודרך למודם ומושפעות מהמאור שבתורה*).

שה

ל מ ו ד ת ו ר ה ל ב נ ו ת. — בדור הקודם נהגו אסור בלמוד תורה לבנות. היו נשים יוצאות מהכלל והורים יוצאים מן הכלל, שלא נשמעו לאסור זה, והעם לא כהה בהם. הנשים לא קבלו אז כל הוראה וחנוך למודי העם כאילו רצה על-ידי זה להשאיר אותן בתומתן ובמצבן הפרימיטיבי. מצד אחד ראה העם סכנה של שטחיות וקלות-דעת ביהם האשה המלומדת למחצה אל חקר ההלכה ואל אמונות ודעות, ומצד השני לא היה רצוני שתהא דעתן של נשים מתקרבת לחברת גברים יותר מדאי על-ידי למוד התורה.

גם עכשיו אנו שומעים עוד מצד קנאים ידועים את הפתגם: „כל המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות“. אבל עכשיו מי שאינו מלמד את בתו תורה, כאילו מוסר אותה בידים לכפירה והתבוללות, שהרי אפילו הקנאים אינם נמנעים מללמד את בנותיהן השכלה, ואינם שמים לב לדעת, באיזה רומנים וספרי פגול מתפרנסות בנותיהם. שטחיות, קלות דעת ו„תפלות“ נשארו היום מנת חלקן דוקא של בנות החרדים, שאינן לומדות תורה, ולא תהא סוף-סוף תורה ח"ו גרועה מתפלות. ואם תפלות מלמדים — תורה על אחת כמה וכמה.

ואולי כך נפרש את הפתגם התלמודי: הרוצה ללמד את בתו תורה — ילמדה בה במדה שהוא מלמדה תפלות... צריך לא להתבייש ולהודות, שמניעת ת"ת מפי הבנות היתה אחת השיואות הכי גדולות של הרור שלפנינו, ביחוד אחרי שהתירו להן כל מיני פגול של השכלה מדומה וראגו רק לגחויץ מודרני חצוני בחנוכו וכו'.

(* בלמוד האגדה אפשר להשתמש בספר „איצר היהדות לתלמידים“, מאת הרב ש. ל. הורוויץ. הספר הוא מנוקד ומסודר על פרשיות התורה וכולל האגדות היותר יפות.

שט

ס פ ר י ל מ ו ד . — בנוגע לספרי למוד בכלל — חסר לנו הכל. אין לנו אף ספר למוד אחד לעברית כרוח הדת. למוד השפה על-פי ספר קריאה טוב, מסוגל להבליע בנעימה הרבה רעיונות דתיים מוסריים. אלא לעת עתה אין לנו ספרים המתאימים לרוחנו. עוד יותר היה יכול להשפיע ספר למוד טוב ודתי של תולדות ישראל. לצערנו, אנחנו חיים בלמוד זה לגמרי מפי המחברים שאינם שייכים לנו. הטובים שבהם משתדלים לא לבקר את הדת, אבל לנו נחוץ ספר שיבליט את רוח הדת בלמוד ההיסטוריה, את השגחת הבורא, את הכח הדתי ומסירות הנפש של עמנו. צריך ספר שיטפל יותר במאורעות ובאישיות היסטוריות, שהשפיעו על רעיונות הדת ועל אהבת התורה.

הספרים, שאנו משתמשים בהם, הוטאים פעמים הרבה נגד הבנת המציאות, כהיותם משוחדים משטות, שהן לגמרי נגד רוחנו. תקחו, למשל, את „תקופת ההשכלה“ בספרי הלמוד שלנו. די לילך להסתכל אל התמונות המצוירות בפרק זה, בכדי שישאל משתומם, האומנם בתקופה זה לא נהג העם כלל בכסוי הראש? על-פי ספרי הלמוד שלנו אתה מקבל את הרושם, שהעסקנים המשכילים היו באמת מנהיגי החברה וסמל הדור. והרי זה שקר היסטורי גמור. אם נשוה, למשל, את מספר כל קוראי ה„ראזסוויעט“ בכל ארץ רוסיא למספר החסידים של רבי אחד באיזה כפר טשרנוביל, הרי יצא, שהראשונים בטלים כמעוטם לגבי האחרונים... ואיה איפוא גדולי הגאונים, מחברי ספרי ההלכה, פלפול ושאלות ותשובות, שחכמי ההיסטוריה בדורות הבאים יכתבו בודאי על תולדותם את הדיסרטציות הכי חריפות? הלא אליבא דאמת האדמורי"ם והגאונים — הם היו מניעי הצבור והמושלים בכפה, ואיך עושים את העובדות שקר בעיני הילדים?!

הטוב שבהיסטוריקים, **דובנוב**, מקדיש לתולדות ה„בונד“ קונטרסים שלמים, כאילו ה„בונד“ עיקר היהדות, סלתה ושמנה... ושוכח אדם טוב זה לגמרי להזכיר, שהיו ופעלו בעמנו גם איזו „ישיבות“ גדולות... אין בספרו של דובנוב אפילו זכר לישיבת וולוז'ין!...

אחד מתפקידינו הראשים הוא, למצוא את הסופרים והמלומדים החרדים, שיקבלו עליהם את העבודה הקרושה, להכין ספרי למוד לבתי הספר שלנו, מלבד ספרי הלמוד לילדים דרושים גם ספרי עוזר למורים וכו'.

(התור, כסלו, תרפ"ז, גליון ט.)

פרק שלישי וארבעה.

המורה העברי והדת

שי

אחד מטובי המחנכים באמריקה מעיד על חבריו, כי „יחסם של המורים העברים אל היסוד החשוב הזה — הדת — בלמודינו, הוא יחס משונה באמת. מקצתם מתיחסים אליה (הדת) יחס שלילי, מקצתם — יחסם אליה הוא יחס של שוויון נפש. העיקר אצלם הוא למוד „הלשון“, אבל — הוא מוסיף ואומר — אלמלי היו תופסים המורים את הערך המוסרי האנושי הנעלה הצפון בעבודתנו החנוכית בכלל, כי אז היו מתיחסים אל למוד הדת ביחס של חיוב גמור ומוחלט, הם היו מכריזים אז, כי אין למוד אחר, שיש לו ערך לאומי-מוסרי פרגוני, כלמוד זה“ (ק. ווייטמן: „לאן?“ — „שבילי החנוך“, שנה א, הוברת ה, עמוד ט“ז).

מה היא המסקנה? כי „רוב המורים מביטים על הדת כעל דבר מיותר, ואפילו המודים בה אינם עושים ככה, אלא מפני שיש ללמורה ערך מוסרי ואנושי; כלומר, רואים הם בה רק אמצעי למטרה ולא מטרה לעצמה. עד כמה אין השקפה זו השקפת האומה הישראלית, השקפת שלומי אמוני ישראל, שרואים בדת מטרה לעצמה, יוכל כל אחד להוכיח. ואם המורים אינם מודים בדת, כמה נוראה היא עבודתם החנוכית. „אם רבי לא שנה היא מנא ליה?“

והנה עודמתנך עברי ומחבר ספרי למוד מפורסם מעיד, כי: „המורים העברים באמריקה — יש מהם הסוברים, כי למוד הדת הוא ענין למלמדים מן הדור הישן והם מתרחקים מזה, ולא אחד מהם ימלך בנפשו אם לקבל משרה, כשהמנהלים דורשים מאתו לנהל בשבת תפלה בצבור בבית הכנסת של הקטנים“..

ומתנך זה מודה אמנם, כי יש צורך בלמוד חדת. מדוע? מצד הפרגוני!

ואחרי שמביא קטעים ממאמרי מחנכים עברים בארץ ישראל, שנלו „דתיות“ אצל ילדים שמתחנכים על ידם בחנוך בלתי דתי, הוא מוסיף ואומר: „מן הנסיונות הללו, שעשו הנאורים בארץ ישראל ושעושים כמה מורים עברים מן החפשים בדעות בתפוצות הגולה, לתת לילדים חנוך עברי מחוסר היסוד הדתי — למדים אנו, כמה רחוקים אנו מן הפרגוניה, כמה מגששים אנו באפלה, ועד כמה נפתרות אצלנו השאלות הסבוכות ביותר על

ידי אנשים מחוסרי הכשרה", והוא מוסיף לבאר בדבריו של טעם עד כמה למוד הדת הוא חשוב ונחוץ — מצד הפדגוגיה, מפני כי „נפש הילד — לדת“ (צבי שארפשטיין: „היש צורך בלמוד הדת“? — „הדואר“, שנה רביעית, גליון מ"ד).

והנה שני מתנבים מודים בלמוד הדת. זה מפני שיש בלמוד הדת ערך לאומי מוסרי, וזה, מפני כי „נפש הילד לדת“, ועדיין לא הגיעו לסוף דעת היהדות, כי למוד הדת הוא חשוב ונחוץ לא בתור אמצעי למטרה, אלא בתור מטרה בפני עצמה.

והנה מתנדב וסופר עברי מפורסם, מופלג בזקנה, כותב לעורך „שבילי החנוד“ דברים שיש בהם משום ודוי הנפש. „מרניש אנכי, שכדאי לנגוע בפצע שיש בהנוכחי — שאלת האמונה והדת וכו', שביב אמונה נשאר מהבהב בלבי מימים קדמונים, שאז נתנו אבותינו את נפשם עליה. זוכר אני עוד את אבותי ז"ל, שהיו מאמינים תמימים, וזו האמונה התמימה היתה נשקפת מכל הליכותיהם, מכל מעשיהם, והשרתה עליהם זוהר מיוחד וכו', והאמונה הנחילה אותם נחלה בלי מצרים — גבורה ובטחון: „הי לי לא אירא; מה יעשה לי אדם?“

וזיק אמונה זו, שעדיין שמור בקרבי, למרות הכל, מאיץ בי להרהר בשאלה זו, איך אפשר להנחיל את האמונה הזאת לדרורות הבאים.

יש אומרים, שאין צורך באמונה עוד. המדע הוא אשר ימלא לנו את החרון האמונה. לדעתי, זה לא נכון. אינני מאמין בהנחת ניטשה, שמתו האלהים, להיפך, אני אומר עם דוד: „צמאה נפשי לאלהים, לאל חי“. וזולת זאת, למה נרמה את עצמנו? אנשי המדע מעטים המה, יחידים; והחמון הרחב אין לו אפשרות להיות אנשים מדעיים. המדע לא יוכל איפוא למלא את החרון האמונה.

להמון, העקור משרה האמונה ולמדע לא הגיע, נשקפת סכנה גדולה של ירידה רוחנית, שמביאה לידי טמיעה והתבוללות. הנה מספרים על־דבר מעשים נוראים שנעשים ברוסיה בין אחינו הללי הקומוניזמוס היבש, שאינו נובע מרגש האהבה והשתוף בצער של עלובי העולם. והסכנה — הלאוי שאתכדה! — צפונה עוד בעתיד לא רחוק. מלב היהודים תעקר אמונתם מכבת הרדיפות הנוראות שבאו עליהם, ואז יבואו מיסיונרים ויתנפלו על הפגרים היהודים כחיתו טרף וימשכו אותם לשמה. או אפשר, שגם בלי מיסיונרים יבוא הפרוצס הזה של שמד. ההיוב תמיד יותר גדול מהשלילה וחוק ממנה. יהיה איזה חיוב שיהיה, וההמון יתנפל עליו מפני שנפשו ריקה, שנפשו צמאה...

ומי יודע, אם אין סכנה זו צפויה גם לאחינו יושבי אמריקה, אם לא נקדים למצוא תחבולות נגד הטמיעה והשמד.

השאלה היא: מי יטע בלכם את האמונה? המלמדים מהטפוס הישן אינם יודעים את „שבילי החנוך“. ובלי ידיעה מוקדמת בחכמת הפרגוניה והפסיכולוגיה אי־אפשר להגיע אל המטרה הרצויה. והמורים שלנו, אולי מרגישים הם כמונו, מה גדול אסוננו משלילת האמונה; אבל הם אינם רוצים לעשות שקר בנפשם לחנך את הילדים במה שבעצמם אינם מודים בו, אז שפג מלבם“ (א. ז. רבינוביץ: „שבילי החנוך“, שנה ראשונה, הוברת ד').

שיא

ה ה ח נ ו ך ה ד ת י ו ה ל א ו מ י . — והנה אחד מטובי המחנכים באמריקה ובעל ידיעות רחבות ועמוקות בתורה ובספרות ישראל, הבין את שא־לֵת למוד הדת בכיה"ס בכל מלוא עמקה והוא מראה בדברים של טעם על חולשת הטענה המונחת ביסוד ההשקפה הלאומית הטחורה, שהיא „נחיה ככל הגוים בית ישראל“: מה כל העמים חנוכם הוא לאומי, אף שלנו כן. וברור, כי חנוכם של העמים האחרים שונה מזה שבעלי החנוך שלנו חפצים לטפח.

„חולשתו של החנוך הלאומי — כותב המחנך והסופר הנכבד — הוא בזה, שמהותו היא כל כך קלושה ויחסו אל החיים כה רופף, עד שאי אפשר לקוות, כי באמת ישפיע על החיים ויביא לידי המטרה הרצויה — לגדל דור של לאומיים עברים, אשר ישאפו לקיום העם העברי. אבאר את דברי: הלאומיות של כל עם ועם היא בעיקרה מזיגה של כמה גורמים והשפעות שונות, כגון של הארץ, הדת, השפה, המסורה וההיסטוריה ועוד. אולם בין כל הגורמים האלה יש, כרגיל, רעיון מרכזי אחד, או לפעמים רעיונות מרכזיים אחדים, שעל ידיהם מתבטאת הלאומיות ומקבלת צורה ממשית בחיים. אצל עמים נורמאליים היושבים בארצם — האידיאות של אהבת הארץ והשפה, הן הנושאים המרכזיים של הלאומיות, ושתי אלה הן הקובעות את צורתה. העם העברי, במשך גלותו לקח לו את הדת לרעיון המרכזי של לאומיותו. כמובן, השפיעה גם השפה ואחדות ההיסטוריה של כל חלקי האומה, אבל הדת היתה הנושא המאחד את כל אלה והשפעות, ולפעמים שמשה גם בתור צורתן החיצונית, שהרי גם השפה נשתמרה על פי הרוב בצורות דתיות, כגון התפלות, שירי קודש, ספרי הלכה וכדומה. ואם בא מי שהוא להסיר את הדת ממקומה המרכזי בלאומיות העברית, וממילא גם בתנוך, הרי צריך הוא למצוא רעיון מרכזי אחר, שבו יתלבש הרוח הלאומי. ולפי המצב —

שהרי בארצות הגולה הכתוב מדבר — אין אנו רואים שום רעיון או נושא אחר, שיוכל למלא את מקומה. ואם תאמרו, השפה העברית היא שתקה את מקום הדת — ובאמת רואים אנו את המחנכים הלאומיים מרכזים את כל מרצם לטפוחה וטפולה — הנה השפה, כשהיא לעצמה, לא שמישה מעולם לנקודה מרכזית לאיזה רוח לאומי שתהיה. כי סוג־סוף השפה היא רק אמצעי הבטוי של המחשבה והרגש הלאומי, ושני אלה הלא נובעים ממקורות אחרים. ומה שנוגע לערך השפה בחינוכנו אנו, הלא יגרע עוד חלקה מחלק שאר השפות הלאומיות, כי הלא לא נובל לקוות שהשפה העברית תהא באמת השפה השלטת ברחוב היהודי, אפילו אם החנוך העברי יצליח במדה שלא שערוה. היהודים בארצות השונות מוכרחים יהיו לדבר בשפות זרות, ויסוד זה אינו מספיק איפוא לשמש לגורם המרכזי בהמשכת קיומו של העם העברי! — שזו היא מטרת החנוך.

אבל פה יטען הטוען: הלא בעלי החנוך הלאומי אינם באים רק בשם השפה לבר, כי אם בשם כל התרבות הלאומית של העבר? לאלה נשיב: אמנם כן. מכבדים הם ומוקירים את כל מה שנוצר בדורות שעברו, אבל העיקר חסר מן הספר: יחסם אל תרבות זו אינו היחס האמתי, שיוכל לקשר את המחנכים קשר של קיימא אל התרבות בעבר ולעשותה כחטיבה אחת עם ההווה. למה נכחד? יחסו של החנוך הישן אל התרבות הזאת היה לא רק יותר אמתי, אבל גם יותר טבעי. ביחסם של המחנכים הלאומיים יש הרכה מן המלאכותיות. החנוך הישן, שבא בשם הדת, ראה בתרבות העבר את עצם מהותו ואת יסוד קיומו, וחשב את עצמו לבשר מבשרה ועצם מעצמה. הלא אי אפשר להכחיש, כי הספרות כולה שנשארה לנו מתרבות העבר — החל מכתבי הקודש עד ראשית נצניה של הספרות העברית החדשה — היא דתית, ואפילו הספרות הפילוסופית והשירית היא צבועה בגון דתי. ואהרי שהחיים בדרו העבר היו קבועים על פי יסודות אותה התרבות וטבועים ברוחה, ממילא היה גם החנוך המיוחד על אותה התרבות קשור בחיים. כל מה שלמד הילד ב"הדר", בישיבה, היה מכוון להקנות לו ידיעות, שיעורו לו בדרך חייו הרוחניים בתור יהודי, ומכאן חזקו של חנוך זה. קשור היה אל החיים ואל התרבות בקשרים אמיצים, וחוטו התרבות שלנו הלכו בעורתו הלך והתעבה. לא כן יחסו של החנוך הלאומי אל כל קניני העבר ואל מה שמצדדיו קוראים תרבות לאומית. יחסם זה אפשר לקראו בשם יחס ספרותי. כלומר: מתיחסים בעלי החנוך הזה אל אותם הקנינים כאל דברים ספרותיים, שהם אולי טובים, חביבים, יקרים — קראו להם בכל שמות של חכה שתתפצו — אבל חסר ביחסם זה לא רק רגש הקדושה, כי אם גם אותו הרגש הפנימי, הרואה בעיקרי אותם הקנינים עיקרים, שצריך לגשמם

גם בחיים הווים. ומכאן כל איי-ההצלחה של החנוך הלאומי בגולה. בחנוך זה שוררת שניות. משתמש הוא בחומר למודי, שעל פי השקפתו באמת — אף כי לפעמים אינם מגלים אותה — נתרקן מתכנו. מטיפים להערצה וחבה של תרבות העבר, בשעה שאין הפצים להמשיך את רוחה בעתיד. וכאן הוא גם הסוד של מעוט השפעתה של הספרות העברית החדשה על הפצת המאור שביהדות בהווה, למרות מה שהיא מרבה לדבר על זה. ודוגמא יוכל לשמש לנו ביאליק, שהוא הלא הכי-לאומי מבין סופרי הספרות העברית החדשה ומשורריה והקשור יותר מכולם אל קניני העבר. ביאליק שר על החיים הרוחניים בעבר, העריץ אותם, שפך עליהם הוד ויופי, גם אהבה וחבה, אבל לא הצליח אפילו במקצת — אם באמת חפץ בזה — להכניס מרוחם של הקנינים האלה גם בהווה. שירו „המתמיד“ לא הוסיף אפילו מתמיד תלמודי אחד בין כל אלפי קוראיו, יען כי שוכרו בצדו: מבין כל שורותיו מבצבץ הרגש, כי כל יופי נפשי זה המתואר שם מוצא לבטלה, ואין צורך להמשיך טיפוס זה בהווה. אמנם יש שם חבה והערצה, אבל החבה וההערצה הזו רק לדבר שעבר ולא ימשך עוד. ולכן כל שיריו של ביאליק מסוג זה, כמו „על סף בית המדרש“, „אצל ארון הספרים“ ואפילו „אם יש נפשך לדעת“ — לא שמשו גורם להרחבת למוד התלמוד או לקומם הריסות בית המדרש. הקורא, כמו המשורר, נשאר „על הסף“ ופנימה לא נכנס. וכמו כן לא הוסיפה כל ההערצה להסידות בספרותנו. החל מפרץ וגמור בהורודקסי וחבריו, אפילו חסיד מודרני אחד. כל הערצה זו אינה רק כמו הערצה שאנו מרגישים בעמדנו לפני פסל עתיק או תמונה של ציר ידוע, המעוררת בנו רק רגש אסתטי ותו לא, שדברים כאלה לא יוכלו לשמש לנושא ומצע של חנוך — זהו דבר מובן מאליו.

שיב

כל שיטה חנוכית — ובודאי כל השקפה חנוכית — קובעת לה טיפוסים חנוכיים אידיאליים משלה, כמו שנזכר. החנוך הישן היה לו טיפוס חנוכי אידיאלי — התלמיד חכם. הוא היה לא רק מלומד בכל מקצועות נושאי החנוך, אלא שמש גם למופת בענין ההנהגה בחיים. הוא חי על פי הנורמה הדתית והמוסרית הקבועה. ובאופן כזה השפיע ישר על החיים הן בדיעותיו, שהיה צריך להן כדי לפסוק הלכה למעשה, לעצמו או לתקרובים לו, והן בהנהגתו בתור מרכז של חקוי. ומה הוא הטיפוס האידיאלי של החנוך הלאומי, שאליה הוא שואף ושאותו הוא חפץ לגדל ולטפח? בודאי יענו לו, גם כן אותו הטיפוס של תלמיד חכם. אבל מה הוא התלמיד חכם הלאומי? אפשר שלא בררו עדיין את מהותו, אבל ננסה נא לצייר אותו לפנינו. כי ידיעותיו בקניני העבר שלנו לא תהיינה כל כך מרובות כמו של התלמיד

הכס של החנוך הישן, מוכן מאליו, מפני שלא הזמן מספיק לזה וגם לא מדת הלמודים בנושאים אלה מכשירתו לכך. לכל היותר ידע היטב את השפה העברית, ותהיה לו ידיעה הגונה בדברי ימי ישראל, ועל הספרות העברית בכל התקופות — על הספרות ולא בספרות עצמה — ובקי כמו כן בספרות העברית החדשה, ביחוד בספרות היפה, ובודאי יהיה לאומי וציוני. האם באמת נוכל להיות שבעי רצון מהטיפוס האידיאלי הזה? האם יוכל טיפוס כזה להשפיע על החיים ולגדל דור, שילחם בעד אישיותו היהודית כנגד כל הזרמים של התרבות הזרה הסובבת אותו וכולעתו לאט לאט? הלא לטיפוס כזה אין מנע עם החיים העבריים. ידיעותיו בקניני העבר הן קלושות, ובקיאותו בספרות החדשה היא רק ענין של „אגדה“ ולא הלכה בחיים. ועוד יותר: הלא בכלל אין החנוך הלאומי הורש נורמה של הנהלה קבועה, ואפילו במוסדות. הדת היא ענין של מעשה: היא קובעת מה שמותר לעשות ומה שאסור לעשות, אבל הלאומיות הטהורה בגלות היא דבר של רגש. ובדבר של רגש אי אפשר לקבוע תחומים. טיפוס אידיאלי זה לא יוכל בשום אופן לשמש למרכז של קווי. וככה צולעת ההשקפה החנוכית של מה שאנו קוראים הזרם הלאומי בחנוך, בכל המובנים. (ד"ר מאיר וואכסמאן: „אידיאלים חנוכיים“, „שבילי החנוך“, שנה שנייה, חוברת ד', עמוד 17—25).

הרי לנו סכום של דעות עמוקות מגדולי המחנכים וטובי הפדגוגים בישראל ובאדם, כי החנוך שאיננו דתי איננו חנוך שלם כלל וכלל. ואם רוצים אנו באמת לגדל ולהנך דור שלם, מוקיר דת ודעת היהדות, בנים בונים מסורים לכל היקר והקדוש לעמנו, עלינו להנכם על־ידי חנוך עברי, שהוא דתי לאומי.

חלק שלישי

פרק שלשים וחמשה

תכנית למודים לבית ספר עברי דתי לאומי

הלשון העברית

שיג

חכמי ישראל ז"ל ברוח קדשם הם שהורו לנו דרכי החנוך על ידי למוד הלשון העברית, ולא רק למוד הלשון אלא גם כן דבור, צריך האב לדבר עם בנו בלשון הקודש. „כשהתינוק מתחיל לדבר, אבא מדבר עמו בלשון הקודש“ (פסיקתא זוטרתיא, עקב, ספרי, שם, ילקוט שמעוני), ודי מאיר אומר כל מי שמדבר בלשון הקודש מובטח לו שהוא מהיי עולם הבא (ירושלמי שבת, פ"א) ובספר הזוהר מפליג עד מאד בקדושת הלשון העברית והוא אומר כי תרגום וכל לשון הן לישנא דסמרא אחרא אבל „לשון הקודש שכינתא מתחברא בהדיה“ ובכך לשון התרגום — לפי דעת הזוהר הקדוש — הוא לישנא דסמרא אחרא ולשון הקודש — שכינתא מתחברא בהדיה“ (זוהר, תרומה, קכ"ט ע"א, דפוס ווילנא).

שיד

ועל-ידי ידיעת הלשון העברית אפשר להבין היטב את הרוח הפנימי של כתבי הקדש, המשנה, הפוסקים וכל ספרותנו הקדושה. הלשון העברית היא המפתח של כל אוצרות התורה והיהדות, לשון התורה, הנבואה הפוסקים ועוד, ולפיכך חובה קדושה מוטלת עלינו ללמד את בנינו את הלשון העברית לקרא, לכתוב, וגם לדבר בה, ואסור לזלזל בקדושת הדבור העברי. ואל נא נשכח כי השפה היא הבטוי היותר עמוק של נשמת העם. והרמב"ם ז"ל בפירושו לאבות (פרק ב' משנה א') מחשב למוד לשון הקודש למצוה ככל

המצות החמורות שבתורה. ורכנו ישעיה הלוי הורוויץ ז"ל בספרו הקדוש "של"ה" מזהיר מאד על למוד לשון הקדש בתכלית היותר שלמה על פי דקדוקה.

שטו

כמו שהוכחנו יש צורך לדבר עברית, לא רק ביום השבת הקדוש, כמו שהיו רגילים שלומי אמוני ישראל זה כבר, אלא תמיד ובכל שעה, וחז"ל אמרו: "ארבע לשונות נאה לעולם שישתמש בהן, לעז (יוני) לזמר, רומי — לקרב, סורסי — לאיליאי (קינה והוי) עברי — לדבור! (ירושלמי מגילה פ"א, אסתר רבה סוף פ"ג) ובכית רבנו הקדוש דברו עברית כל בני ביתו, ואפילו שפחותיו (מגילה י').

שטז

חכמי המשנה דברו עברית, והיא היתה להם שפה חיה, המתפתחת גם מתוכה גם מחוצה. עדות לזה — שפת המשנה, שבה נשתמרו הרבה מלים ושמות עתיקים, ביחוד שמות זרעים, צמחים, נטיעות, בעלי חיים, כלי בית, כלי עבודה, מלאכות שונות וכדומה. ובה נתחדשו ונשתנו הרבה פעלים, כדרך כל שפה חיה, כאשר כבר עמד על זה הרמב"ם ז"ל באמרו: תרם בעלי הלשון האחרונים מקשין על זה ואומרים, כי ה'שרש' הרים ומרים וירים, זו אינה קושיא. אמתית, כיון שעיקר כל הלשון מן הלשונות הוא חוזר למה שמדברים בו בעלי אותו הלשון, ומה שנשמע מהם, ואלו בעלי המשנה בלי ספק עבריים היו במקומם בארץ הצבי, ונשמע מהם לשון תרם, ובו נשתמשו, וזו המלה לשון מלשונות העבריים, ועל זה הדרך תהיה תשובתך לכל מי שיאמר מן האחרונים שלשון המשנה אינו צה, או שהם נשתמשו במלות שאינן כראוי בלשון" (פירוש המשניות להרמב"ם, תרומות, פ"א).

שז

רבנו עובדיה מברטנורא דרש בשנת רמ"ה בבית הכנסת אשר בירושלים, שהיה בו קבוץ עברי, שנקבץ מכל ארצות הגולה, פעמים בחדש בשפה העברית.

שיה

הגאון האדיר ר' יונתן אייבשיץ זצ"ל בדרשתו בשנת תקל"ח, מתמרמר וצועק בזה הלשון: "הביטו נא וראו כמה גדלה מעלת לשון הקדש, והיא המקרבת ישועה וגאולה, בעונותינו הרבים, היא לשון עברית, ככלה בבית אביה עלובה ורטושה, אין איש שם על לב לדבר בצחות הלשון כעברי אמתי, וכל אחד חותר ללמד את בנו לשון צרפתי, אלמנייא היא לשון אשכנז.

וכדומה מהלשונות, כל המרכבה לדבר הרי זה משובת, ולשון עבר אין משניה בה, מי יכול לדבר עברית בלי תערובות לשונות כלדאי, ארמאי וכהנה, ועם כל זה בטעיות רבות, בושנו מכם עם קדוש, איך נשכח מאתכם לשון הקודש כלו מחמדים" (ספר "יערות דבש", הלך שני, צד קי"ד).

שיט

צריכים אנו להשתדל שבנינו אחרינו ילמדו לדעת את לשוננו הקדושה, ידיעה הגונה, ושירדעו גם כן לדבר בה.

דקדוק הלשון

שב

הרד"ק ז"ל בחתימת ספרו "המכלול" אומר, "אשר למד ותורה לו לקניו, ולא למד חכמת הדקדוק ולא בן, כמו חורש אשר ינהג שורים, וידו מבלי מלמד ודרבן", וכבר ספרו לנו מגידי אמת שהגר"א מווילנא זצ"ל לא קבל שום פשט מדורשי דרשות במקרא כ"א אלה המסכימים עם דקדוק הלשון. וראה מ"ש על חשיבות למוד הדקדוק רבנו מוהר"ש אלשקר ז"ל בתשובותיו (תשובה י"ג) ובלערי חכמת הדקדוק אי אפשר להבין היטב הרבה ענינים במקרא במשנה בתלמוד ומדרשים ובספר הזוהר וספרי קבלה ובכמה פירושים, כידוע למי שירדע את חכמת הדקדוק, ולדוגמא ראה (סוטה ח' ע"ב, ובספרי פ' יברכה, תוספות ערכין ט"ו ע"ב, ובזוהר תרומה קס"ג, קס"ד ע"ב, ובפ' שלח קס"ה יראה כל זכורד) ועוד מאמרים הרבה מאד שיהיו מוזרים ובלתי מובנים למי שאינו יודע את חכמת הדקדוק.

שכא

אם תתכונן במפרשי המשנה והתלמוד כגון הרמב"ם, רבינו שמשון משנזא, התוי"ט, בפירוש רש"י וחר"ן, אבן עזרא, רבנו סעדיה גאון, רב האי גאון, אז תבין על ידם את דברי חז"ל בתלמוד ומדרשים איך שמרו את דקדוק הלשון. והבונה אומר בריש קדושין: "יראו ויבושו המהנים והמצפצים בדברי התורה ומהבילים חכמת הדקדוק, באמרם: הלמוד כה אכוד זמן, ודי לנו לקרא ולכתוב על פי הבקאות ולא מחכמה, וכל זה לכסות מערומיהם ממנה, אשר בחטאת יהודה כמעט נשתכחה מאתנו, ומלמדי תינוקות לא ידעוה ולא יבינוה לתלמידים". וראה מה שכתב הגאון המובהק בעל חות יאיר בתשובותיו (דף קט"ז ובהשמטותיו דף הנ"ל) על נתיצת למוד הדקדוק (ועיין מגילה כ"ד ע"ב, ברכות ט"ו ע"א, ובתוספתא שם ובבית

יוסף אורח חיים סימן ס"א, ותשובות הרש"ל לרמ"א, שו"ת רמ"א, תשובה ו') והנר"א מווילנא ז"ל העמיק בחכמת הדקדוק ושפת עבר וידע הרבה ספרי דקדוק בעל פה, והגאון בעל פרי מגדים ז"ל שהיה מלמד תינוקות היה מזהיר מאד על למוד התנ"ך והדקדוק, אבל על פי תנאי החיים עכשיו שהילך העברי הוא עסוק יותר מדאי בלמודי חול, ובהיות מטרת החנוך העברי יראת ה', צריך לקמץ מעט בלמוד זה וללמד רק את כללי הדקדוק היותר נחוצים, כגון שם, ה' הידיעה, ה' השאלה, ובכלם, סמיכות, סימני המין, סימני הרבוי, נטיה של מלות היחס, נטיה פשוטה ביחיד ורבים, זו"נ, שם המספר יסודי וסדורי, פעל, שרשי ציונים ואותיות השורש (פי ע' ל'), המקור ושם הפועל עם ה' הזמנים, צווי, נטית פעל, שלמים בכל הבנינים, הגזרות למיניהן. — שאר כללי הדקדוק לבאר דרך אנב כשפוגשים תמונה שכזו בספר.

פרק שלשים וששה

חמישה חומשי תורה

שכב

למוד זה צריך להיות אבן הפנה של בית הספר. הפוך בו והפוך בו דכולא ביה, וללמד רק מתוך המקור ולא מתוך קצורים וספרי למוד שונים ומשונים, המחללים את קדושת התורה בעיני התלמידים, ולהוציא „מוסר השכל“ מתוך ספורי התורה, מוסר יהדות נעלה מאד, והעיקר ללמד את המצות המעשיות שבתורה על פי „ספר החנוך“ של רבינו מרן ר' אהרן מברצליני ז"ל, מורה אמן ומובהק שהוא דתי לאומי באמת תהיינה המצות שבתורה חומר קדוש והגון בידו שעל ידו יחנך דור שלם של יהודים חובבי תורה ומצות, מוכנים למסור נפשם עד נטף הדם האחרון בשביל קדושת השם, התורה ובעד כל היקר והקדוש לעמנו.

רש"י

שכב

פירוש זה הוא הפירוש היותר טוב שיש לנו ועולה הוא על כל המפרשים הגדולים והטובים שקמו לעמנו, אחד הוא ואין שני לו, מסולא מפו הוא, „רמז כמה וכמה חדושים בשנוי אות אחת“ (שה"ג בערכו) ובעל השל"ה הקדוש מעיד על רש"י שכתב חבורו ברוח הקודש ויש לדקדק בו היטב,

כי רמז במלה אחת הרושים גדולים (של"ה מס' שביעית). פירושו נקדש בעיני האומה הישראלית, הרבו מאד חכמי ישראל לדקדק בדבריו ובכל דור ודור קמו מכארים ומפרשים לפירושו שהשתדלו לדרת לסוף דעתו העמוקה, בחמשים מפרשים ישנם שמאירים את דבריו הקדושים העמוקים והמהוכחים, וביניהם המזרחי, גור ארית, שפתי חכמים, לבוש האורה ועוד ועוד. כל דבריו שקולים מדודים ומנוים ממש כאבני חן יקרי ערך מאד, ואל ישכחו נא המורים והפדגוגים שלנו כי רש"י שליט הוא בכל מכמני הלשון המקראות והתלמודית, למליה ולנביה, העשיר את הלשון העברית עושר רב, חדש הרבה מלים שנתאזרחו בשפתנו, ברא המון בטוים מוצלחים ויפים עד מאד, הפדגוג יגלה ברש"י בסדרו את הקל ואת הכבד, תחלה יפרש את הקל והשאיר את הכבד שיתפרש לבסוף על בסיס הידיעות שכבר מסר ראשונה בתור „פרשן דתנו" ומבאר יהוד הוא כמינו ואין כדוגמתו. אשרי הילד שעומד תחת השפעתו של רש"י ומסגל לו את סגנונו העשיר והיפה, רש"י הצדיק התמים, בעל נפש יקרה, קדושה, טהורה וזכה, שפך מרוחו הטהור על פירושו, ופירושו מסוגל באמת לטעת בלבות הילדים יראת שמים טהורה וכל מדה נכונה יחד עם אהבה וכבוד לכל קדשי האומה הישראלית. על הילד העברי ללמוד רש"י.

נביאים וכתובים

שכד

בלא למוד תנ"ך איאפשר להנוך עברי דתי לאומי שיהיה שלם. אבל פה צריך המורה להתחשב לא רק עם המלים, דקדוק הלשון והיופי של לשון התנ"ך אלא הרמת רוחו של התלמיד על דיו חזיונות הנביאים הקדושים הנעלים והנשגבים ושירגיש את היופי הנצחי והקדושה שבהם. כי רק על-ידי למוד שכזה אפשר להשפיע שפע קודש על נפש התלמיד לכל ימי חייו ולנטוע בלבו אהבה למבחר האידיאלים של האומה ולכל משאות נפשה הגדולים שבהזיונות הנביאים.

שכה

היו ימים והמשכילים והמתמשכלים שלנו עשו את התנ"ך לספר מלים גדול, חקרו ודרשו את המלים שבתנ"ך, ראו בו רק נזרות ושרשים, דקדוקי לשון, והראו בקיאות, כמה פעמים, למשל, נמצאה מלה זו או שורש זה בתנ"ך, ראו בספר הספרים הזה רק מלים ומלים, לא הרגישו את התוכן האלהי הנצחי שנמצא בספר הספרים, ויש כאלה שמלמדים את דברי הנביאים על פי בקורת הביבליה, פרי רוחם של שונאי ישראל, ודברי נביאים עם בקורת הפשית הם, כידוע, תערוכות זרה שאסורה לנו, ויש בזה סכנה גדולה ונוראה.

משחיתים את נפש הילד ב"מדע" שכזו. אפילו מצד הפרגוניה למוד זה מקלקל יותר משהוא מתקן, גוזלים על-ידי למוד שכזה תמימותו וטהרת נשמתו של הילד יחד עם הפיוט האלהי היותר נעלה שנמצא בדברי הנביאים, צריכים ללמד את דברי הנביאים על פי פירושי המפרשים והמבארים הקדושים להאומה ולהתחשב עם התוכן על פי המסורה, עם ביאורי חז"ל שקרובים אל הפשט ודקדוק הלשון. — ובנוגע ל"כתובים" הרי משלי שלמה על המוסר ועל החכמה, על העצלות והחריצות, על העושר ועוני וכדומה, משלים המדברים ברובם על ענינים פשוטים וקרובים ללב התלמיד, צריכים הם להיות שגורים כפי התלמיד, אבל ביותר צריך ללמד את התלמידים של המחלקות העליונות את — ספר התהלים. בספר זה יפגשו לפעמים תכופות בחיים אפילו אחרי גמרם בית ספרם. כשיבאו אל בית הכנסת לכשיגדלו, את ספר התהלים ימצאו תמיד על ספסל בית הכנסת, בבית אבות ימצאו התהלים. ומלבד זה, מזמורי תהלים הקלים והיפים ומרובי הענינים יש בהם משום השראת רוח הקודש על התלמידים העברים ומשום השתפכות הנפש לאלקי ישראל, והשפעתם העמוקה הדתית הפיוטית על הנשמה הרכה של הילד העברי היא גדולה ומרובה עד מאד ומביאה לידי יראת שמים טהורה. והערך הדתי המוסרי שלהם — ממש אין לשער. (ועל ערך הנביאים והנבואה עיין: ספרי שופטים פיסקא קע"ז, שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תתמ"ב. מאור עינים לר"ע מן האדומים, אמרי בינה פכ"ז, ירושלמי ברכות פ"א, זוהר צו ל"ה, כוזרי מאמר א' פ"ב ופפ"ו, מורח נבוכים ח"ב פי' ל"ב, הראב"ע ישעיה מ"ד, תשובת הרשב"א סי' תקמ"ח, עקידה שער י"ט, תפארת ישראל למהר"ל מפראג פס"ט, רלב"ג מלחמות ה' פ"ז, מצודת דוד להרדב"ז מצוה ט', עקרים מאמר ג', עשרה מאמרות חקור דין חלק ה' פי' כ"ד, רמב"ם הלכות יסודי התורה פ"ט הלכה ד', ספר המצות סוף שורש ב' בפירוש הרמב"ן ז"ל).

משנה

שכו

המשנה הוא אבן הפנה, אבן מוסדות התורה שבעל פה. לשון המשנה הוא — לשון קצרה ושפה ברורה ומצומצמת בסגנון מלא דבר רב הענין ובאופן הנוח להקבע במוח הלומד ולהתקים בזכרונו. לשון המשנה היא עברית צחה, ועל כהלשון הזאת גם מלות יוניות, ארמיות ורומיות, כפי שהיו שגורות אז בפי העם היושב ביהודה, אך במשנה התיירו וקבלו תואר ותמונה עברית. המשנה היא היא התוכן של היהדות. הגאון המפורסם מהר"ל מפראג עסק הרכה בתקנת החנוך בימיו יחד עם עוד רבנים גאונים מפורסמים בדורו, והציעו דרישות חשובות מאד, ומהן "אחר שכבר למד כל

המקרא ויבין במצוות השם, או יש ללמדו משניות. תחלה אותן שנוהגין בדורות הללו, ואחריהם גם ממסכתות קדשים וטומאה וטהרה". למוד המשנה תופס מקום בראש בתכנית הלמודים של מהר"ל מפראג וחבריו גדולי חכמי ישראל. המשנה — הוא אומר — היא „היסוד הגדול ועמוד ברזל לכל התורה“, ואין הנליות מתכנסות אלא בזכות המשניות, ויש להשתדל שהנערים יהיו בקיאים בכל שיתא סדרי משנה בעל פה, ולכל הפחות בסדרים הנוהגים עוד בזמן הזה, ורק אחר זה יש להתחיל בלמוד התלמוד. בן דורו, ר' משה בן מכיר, כותב בסוף ספרו „סדר היום“, שעל כן קבעו החכמים ללמוד המשנה חמש שנים, „משום שבזמן חמש שנים יוכל לגרום אותה נירסא נאה ויפה על פה, עד שלא יצטרך אחרי זאת כי אם לעבור עליה מזמן לזמן“, והדרישה להקדיש שנים אחדות ללמוד המשנה מצאה את בטויה כמעט בספרי כל המחברים שעסקו בשאלת החנוך אחרי מהרי"ל. (ועיין בהקדמה לספר „באר אברהם“ בשם ה„מגלה עמוקות“ ובספר „לבוש התכלת“ סי' נ, מס' סופרים פט"ו ה"ח, „משמרת כהונה“ לר"ח דילארה, סדר טהרות אות מ').

פרק שלישי ושבעה

התלמוד

שכז

התלמוד כולל את התורה שבעל פה. מי שאינו יודע את התלמוד, הוא קראי ולא תלמודי. ואם לא נחנך את בנינו, את הדור הבא אחרינו על ברכי התלמוד, אז עתידה ה"ו תורה שבעל פה להשתכח מישראל, וקיום האומה הישראלית או בסכנה גדולה ונוראה. בלי למוד התלמוד קשה להבין את הפוסקים, וכל הספרות הישראלית העתיקה תהא סגורה או לפני כל אדם מישראל. התלמוד הוא ספר קדוש לישראל לא לבד מפני קדושת הדת, שהיא קדושה עליונה עד מאד, כי אם גם מפני שהוא אוצר מחשבות חכמינו ופרי חכמתם במשך אלה שנה, מימי עזרא עד רב אשי. התלמוד, זהו אוצר היהדות השלם. בלי תלמוד אין יהדות, וגם העם שאב ממנו כח לחיות בתוך תנאים קשים ונוראים עד מאד ובתקוה לעתיד מזהיר. ולא לבד ההלכה והמצוות של התלמוד הן נשמת היהדות ורוחה, אלא גם האמונות והדעות של חכמי התלמוד קדושות הן, מיוסדות על תורת משה והנביאים, ורוח אחד להן, אלא שחכמי התלמוד הרחיבו והעמיקו, ובבקשם לטעת אותן

על לב בני דורם, המציאו לנאומיהם צורה חדשה שונה מזו של חזיונות הנביאים, והיא עשירה מאד בגונים וחוררת עד הנפש.

שכח

ובשעה שאפסה כל תקוה לעמנו להחזיק במצבו המדיני בארץ אבותיו, נחלת יהודה כבתה וצללי הגלות כבר החלו לכסות את מחנה ישראל, בית המקדש, המרכז היחיד של כל האומה, חרב, או כאו מנהיגי העם והקדומו רפואה למכה, ויחלו לבנות לעם בית מקדש אחר, שיאחד את כל תפוצות יהודה ברוח. התלמוד — זהו בית המקדש הרוחני של עם ישראל. וכל מחנך ומורה שאינו מלמד את התלמוד לתלמידיו הרי הוא מגרשו מבית מקדש האומה, ומרחיקו מדת ישראל ומספרותו. על המחנכים שלנו לדעת כי התלמוד הוא גם אוצר גדול למוסר היהדות, שנוצר והתפתח במשך שבע מאות שנה על ידי מאות גדולי עמנו וחכמיו, ואם נשמר עמנו מכליון עד הנה, למרות נודדיו וצרותיו בארצות נכר — רוח התלמוד עשתה זאת.

עלפי הוראת הפדגוגי צריך אמנם ללמד את התלמוד רק אחרי שכבר עבר התלמיד על חמשה חומשי תורה עם רש"י ואחרי למדו משנה במדה גדושה. ובבתי הספר שמלמדים עלפי השטה הטבעית עברית בעברית, אחרי שכבר רכש לו התלמיד רכוש לשוני גדול וקל לו להבין סוגיא בגמרא בעברית, אך אם נשמע הפעם להוראת הפדגוגי, תשתכח התורה שבעל פה מבנינו, ועת לעשות לה הפרו תורת הפדגוגי. ולפיכך עלפי התנאים הרעים והאי-נורמלים שבתיהם הספר העברים באמריקה נמצאים, צריך ליסד מחלקות מיוחדות לתלמוד התלמוד, תיכף כשעוברים התלמידים על חמשה חומשי תורה, ואין צריך לרקדק במחלקה זו בשאלת הלשון, אלא בתוכן הלמוד. כל נער בוגר בעל כשרונות, אם יודע עברית ידעה נכונה אם לא, כיון שהוא בעל כשרונות, צריך להכניסו אל המחלקות המיוחדות של בית-הספר לתלמוד התלמוד, ו"ספי ליה כתורא", שעות מיוחדות ומחלקות מיוחדות, ומורים מיוחדים צריך להקדיש למטרה זו. כמדומה לי, שצריך לאחד את תוכן התלמוד עם פסק ההלכה של אותה סוגיה, אם הנער לומד ענין יודע בתלמוד ואחרי שיוודע ומבין את הענין היטב, צריך להגיש לו תיכף מנחה טהורה בדמות ההלכה הפסוקה של אותו הענין, זה יהיה "מלתא בטעמא", ידע את פסק ההלכה יחד עם המקור. לצורך זה אני עסוק עכשיו בחבור ספר למוד למטרה זו בשם "קצור התלמוד והפוסקים לתלמידו בית-הספר העברי ועל התלמוד, עיין ספר הקבלה להראב"ד, עקידת שער ל"ו פכ"א ובדברי רב האי גאון ביסוד עולם ד', אמרי בינה, פ"י, תורת העולה להרמ"א ח"א פ"ב, ספר העבור לבר חייא הספרדי).

למוד המנהגים.

שכט

והנה למוד המנהגים הוא למוד חשוב ונחוץ עד מאד: „מנהג ישראל תורה היא“! (ש״ע יו״ד סי׳ שע״ו ד׳), והמנהגים יש לחם יסוד מקור ושורש עמוק בחיי האומה. כמו שכבר הוכחתי בספרי „דיני ישראל ומנהגיו“, ויש מנהג שמבטל לפעמים אפילו הלכה מפורשת (ירושלמי ב״מ פ״ז א׳, ירושלמי יבמות ריש פי״ב). ובשעה שההלכה היתה רופפת בידי החכמים סמכו על המנהג (ירושלמי פאה פ״ז הלכה ה׳), וידוע לכל מי שרגיל אצל התלמוד הבטוי „פוק חזי מה עמא דבר“ (ברכות מ״ה, פסחים ס״ו) ולפיכך צריך ללמוד את המנהגים בבית הספר הישראלי. (ועל דבר מנהגי ישראל עיזן נא עיזן מרובה בשדה המד מערכת המ״ם כלל ל״ז ול״ח. קהלת יעקב ח״ב אות של״ח בשם הריב״ש והרמ״א בהו״מ סי׳ של״א. פרי הדש, מנהגי איסור סי׳ יו״ד. שאלתות ויקהל סי׳ ס״ו. רשד״ם יו״ד סי׳ קצ״ג. שו״ת זכר יהוסף או״ה סי׳ כ׳. פרי הדש או״ה סי׳ תצ״ו. טעמי המנהגים לקוטים ל״ז ע״א. שו״ת מהר״ק סי׳ ט׳, ריב״ש סי׳ קי״א, רשב״ש סי׳ תקס״ב, מהר״ם אלשקאר סי׳ ח׳ ועיזן מג״א סי׳ תצ״ו ד—ה, וסי׳ תר״צ כ״ב, והקדמה להמאירי בספרו מגן אבות, שו״ת הרא״ש כלל כ״ו סי׳ א׳, כלל ס״ד סי׳ ד׳, משנת הכמים ל״ה, ביאור הגר״א הלכות פסח סי׳ תרנ״ה ס״ק ה׳, אגרות הרמב״ם באגרתו לר׳ פנחס הדיין, ובפירוש איי הים על תשובות הגאונים סי׳ קע״ה, תשובות הרמב״ם סי׳ ק״מ, נפש החיים שער א׳ פר״א, מגיד מישרים, אמור ל״ה, התם סופר תשובה קנ״ד).

מצוות, דינים ומנהגים

של

כבר הכאנו בספרנו זה את הצורך הגדול להכניס בתכנית הלמודים של בית-ספר עברי דתי לאומי את הלמוד החשוב והיקר, הנחוץ והמועיל עד מאד: למוד המצוות, הדינים ומנהגים. והנה בנוגע למצוות אפשר לו להמורה המומחה והנכון להשתמש בספר „החנוך“ של הקרמון ר׳ אהרן מברצלונה, שהוא ז״ל חבר ספר יקר זה „לעורר לב הנער בני והילדים חבריו בכל שבוע ושבוּע“, וגם בספר „החורב“ של ר׳ שמשון רפאל הירש זצ״ל ואפשר לו למסור לתלמידיו את המצוות שיש להן שייכות אל פרשת השבוע. אחרי שמוסר להם את התוכן של פרשת השבוע, ביחוד במה שנוגע למצוה, מוסר להם את השורש והטעם של המצוה, יחד עם הדינים והמנהגים הנוגעים אל אותה מצוה. והנה בספר בראשית אין כמעט שום מצוה שאפשר

לכארה ולהסבירה לתינוקות של בית רבן, ולפיכך חברתי זה כבר ספר מיוחד לספר בראשית בשם „אוצר היהדות לתלמידים“, שבו שלבתי הרבה מצוות השוכות מאד. ומה שנוגע להדינים והמנהגים הנה כבר נתפשט בהתפשטות מרובה עד מאד ספרי „שלחן ערוך לתלמידים“ וזכה לחמש מהדורות. הוא כולל הרבה דינים ומנהגים הנוגעים להענינים הנ"ל, ועד שיופיעו יתר החלקים יש צורך להמורה ללמד את תלמידיו יתר הדינים והמנהגים בעל פה על פי ה"קצור שלחן ערוך". ואלה המה הדינים שצריך הילך העברי לדעת אותם: „דיני השכמת הבקר, נטילת ידיים, לבישת בגדיו והילוכו, נקיון, דיני ברכות ודיני ברוך הוא וברוך שמו ואמן, הלכות ציצית, תפילין, מזוזה, קדושת בית הכנסת ובית המדרש, הלכות תפלה, קריאת שמע, קריאת ספר תורה, הלכות תלמוד תורה, הלכות ספר תורה ושאר ספרי קודש, מדות טובות שירגיל בהם האדם את עצמו, איסור רכילות, לשון הרע, נקמה ונטירה, שמירת הגוף על-פי הטבע, הלכות צדקה, הלכות חלה, מליחה, טבילת כלים, מאכלות אסורים, הלכות סעודה, ברכות, מים אחרונים וברכת המזון, נדרים ושבועות, הלכות שבת ויום טוב, דיני הברלה, ראש חודש וקדוש לבנה, הלכות פסח, דיני הצומות והתעניות, ראש השנה ויום כפור, הלכות סוכה, הושענא רבה, שמיני עצרת ושמיחת תורה, חנוכה, פורים, שבועות, כבוד אב ואם, כבוד רב זקן ותלמיד חכם, בקור חולים, צדקה, אסור גניבה וגזילה, אסור דבר שקר, חנופה, גניבת דעת, הלכנת פנים, אסור קללה, אמונה, אהבת השם, נאווה וענוה, אהבת הרע, דון לכף זכות, וביחוד צריך להאריך בקום ועשה יותר מאל תעשה. כלל גדול הוא בחכמת הפרגוגיא: לעולם עליך לדבר אל הילך מצד חיובי ולא מצד השלילי. אל תאמר לו „אל תעשה כך וכך“ אלא „טוב לעשות כך וכך“ ולכאר ולהסביר את הטעם והנמוק מדוע טוב לעשות מעשים טובים אלה. על ידי למוד המצוות והדינים והמנהגים באופן פרגוגי תחת השפעת מורה נבון, שיש לו לב אוהב וכואב על גורל האומה ותרבותה. אפשר באמת לחנך ולגדל דור חדש של מוקירי הדת ודעת היהדות באופן הכי נעלה וקדוש.

פרק שלשים ושמונה דברי ימי האומה

שלא

על-ידי הוראת דברי ימי ישראל על-פי רוח האומה ותורתה אפשר לחנך דור עברי שלם ביהדות, מסוד לכל קדשי האומה בלב ונפש. חובה קדושה מוטלת על כל אחד מישראל בכלל ועל הדור הצעיר בפרט ללמוד

ולדעת את קורות האומה. תורתנו הקדושה אומרת: „רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי הייך והודעתם לבניך ולבני בניך (דברים, ה', ט.)” למען ידעו דור אחרון בנים יולדו יקומו ויספרו לבניהם (תהלים ע"ח י') וכדברים ברורים עד מאד הודיעה לנו תורתנו „זכר ימות עולם בינו שנות דור ודור, שאף אביך ויגדך וקניך ויאמרו לך (דברים, ל"ב ז') ידעו שרי התורה וראשי אבות האומה בכל דור ודור את החמדה הגנוזה בדעת העתים בישראל, ולפיכך היה להם החקר בדברי הימים לענין גדול וקדוש לענות בו. ומן ישעיהו בן אמוץ הנביא „כותב דברי ימי עוזיהו הראשונים והאחרונים ודברי יחזקיהו וחסדיו” (דח"ב כ"ה, כ"ב; ל"ג, י"ט) מעדו החוזה עם עזרא הסופר „אשר הכין לבו לדרוש את אלהים” עד רב שרירא גאון, הרמב"ם והראב"ד (בעל הקבלה) ואחרים רבים ממאורי הגולה, הרבו חכמינו ומורינו לשום לבם לדור ראשון ולכוונן לחקר אבות, השתלשלות הקורות ופעולתן על חיי העם והתפתחות התורנית, הרוחנית, המוסרית והמדינית, כי ידעו חכמינו אשר בדעת העתים יסוד ושורש קיום התורה ואהבת האמת בלב בני דור נולד, יתלחנו מרוח גבורה בקדוש של אבותינו הקדושים ששפכו דמם כמים בעד עמם ואלהיהם, בעד ארץ המדתם וקדושת דתם. ואבותינו הקדושים יהיו למופת לבנינו, הדור הבא אחרינו. לעשות כמעשיהם, וללכת בדרכם, דרך הקדש.

בבית ספר דתי לאומי צריך המורה להורות את ההיסטוריה העברית על-פי „תולדות ישראל” של ר' זאב יעבין ו„דורות הראשונים” של הלוי ז"ל, שספריהם כתובים על פי רוח המסורה, ויש בהם רטט דתי וחשיבות מרובה מצד קדושת הדת. אבל יש ספרי היסטוריה שמוזלזלים בדת ישראל, כידוע, והנה יצא לאור דברי ימי ישראל של ד"ר שמחוני, שמחליט בפשטות גמורה, כי „ספר הקדושה” נוצר בזמן יחזקאל, „תורת כהנים” בזמן קרוב לעזרא. ספר היסטוריא שכזה אסור לו להתקבל בתור ספר למוד בבית ספר עברי המחזיק במסורת אבות, והמורה העברי אינו רשאי לקצץ בשרשי הקבלה היהודית על סמך השערות החוקרים (ומהם נוצרים שונאי ישראל) העלולות להבטל.

שלב

ובכדי להראות עד כמה צריך המורה להזהר בנוגע לספרי למוד, די להראות על ספרו זה של ד"ר שמחוני, שהבקורת גמרה עליו את החלל, ונתחבב על המורים והמהנכים שלנו, והוא אומר בספרו, כי „התורה ניתנה לא על הר סיני ולא בהיות ישראל במדבר, ולא מהי למישה, כי אם על-ידי עזרא בשער המים אשר בירושלים בשנת 444 לפני הספירה”. על דברים כאלה צריכים לקרוע, ויש בהם ארס שמחלחל ומפעפע בנשמת הילד העברי והורג את נשמתו. לפיכך צריכים להזהר בספרי ההיסטוריא שלנו.

שלג

והנה המורה הדתי צריך להלהיב את לבות התלמידים לאמונה ודת באמצעות ההיסטוריה העברית, יש לו להמורה אוצר גדול של חומר מוכן לזה, עליו להכין לתלמידיו, או להשפיע עליהם שיכינו הם איזה נאום נלהב היסטורי שיש בו משום התלהבות דתית. למשל, נאום מתתיהו אל בניו לשפוך את נטף הדם האחרון על קדושת האמונה, נאום ר' עקיבא לפני הסרקו במסרקות ברזל, נאום הקדושים בישראל לפני יציאת נשמתם בטהרה על קדושת השם וכיוצא בהם הרבה. (ראה מאמר "להוראת תולדות ישראל", מ. פיינשטיין, שבילי החנוך, שנה ב', חוברת ג').

שלד

וביחוד יש על המורה להשתדל ללמד עם תלמידיו על הענינים האלה: האבות וחייהם, תוכן הספורים שבתורה, שמואל ושואל, מלוכת דוד — כל הנוגע לחייו ולתקופתו, שלמה ותקופתו, חלוקת הארץ לשתי ממלכות, אליהו הנביא, מלכי ישראל האחרונים ונלות עשרת השבטים, הנביאים ותקופתם, רוחם והשפעתם, מלכי יהודה, נלות בבל, שיבת ציון ויסוד המעלה, עזרא ונחמיה, זמן הסופרים ופעולתם, אנטיוכוס אפיפנוס וגזירת השמה, החשמונאים, הנשיאים מבית חשמונאי, המלכים הראשונים מבית חשמונאי, היהודים באלכסנדריא, רבן גמליאל הזקן, ספר חכמת שלמה, גרי הצדק, היהודים והשמרונים, הכהנים הגדולים והצדוקים באחרית ימי הבית השני, הוררום הראשון, הלל הבבלי, בית הלל ובית שמאי, נציבי רומא בארץ יהודה, הסנהדרין, גזרת שמונה עשר דבר, חורבן הארץ והמקדש, רבן יוחנן בן זכאי, מדרש הלכה והגדה, רבן גמליאל דיבנה, ר' אליעזר בן הורקנוס, ר' יהושע בן חנניה, ר' עקיבא, בר כוכבא, חורבן ביתר, גזרות השמד, עשרה הרוגי מלוכה, חכמי אושא, ר' מאיר, ר' שמעון בן יוחאי, התנאים, ר' יהודה הנשיא, חבור המשנה, האמוראים, על נהרות בבל, חכמי ישראל בבבל, אמוראי ארץ ישראל, היות דאביי ורבא, תלמוד בבלי, ההגדה והדרשנות בארץ ישראל, רבנן סבוראי, נשיאי הגולה, מצב היהודים בארצות שונות, מחמד והיהודים, ראשי הישיבות, הנאונים, הפייטנים, הקראים, הכוזריים, רב סעדיה גאון, רב חסדאי אבן שפרוט, השיר והמליצה בישראל, ר' גרשום מאור הגולה, ר' שמואל הנניד, ר' שלמה אבן נבירול, רבנו בחיי הדיון, ר' יצחק אלפסי, רש"י, גזרת תתנ"ג, ר' יהודה הלוי, בעלי התוספות, מסע הצלב, ר' אברהם בן דאוד, ר' אברהם אבן עזרא, רבנו תם, הנזירות והגרופים בישראל, הקמחיים, התבונים, ר' יהודה החסיד, הרמב"ם, האפיפיורים והיהודים, הרמב"ן, ר' משה מקוצי, חכמת הקבלה, עלילות הרם, הרשב"א וחכמי דורו, הרא"ש, מהר"ם מרוטנברג,

ספר הזוהר, המנפה השחורה, היהודים בפולניא, ר' יוסף אלבו והעקרים, היהודים בספרד, יצחק אברבנאל, משיחי השקר, ר' יוסף קארו וספריו, האר"י הקדוש, המקובלים, הרמ"א, ר' שלמה לורי"א, ועד ארבע ארצות, מהר"ל מפראג, ר' יו"ט ליפמאן העללער בעל תו"ט, ר' מנשה בן ישראל ותקופתו, הש"ך והט"ו, המלניצקי ותקופתו, מצב היהודים בארצות שונות, ר' משה חיים לוצאטו, ר' יעקב עמדין, ר' יהונתן אייבשיץ, ר' ישראל בעל שם טוב, הגר"א מוויילנא, החסידים, חבת ציון וציוניות.

פרק שלשים ותשעה

התפלות

שלה

היו ימים והמורים ה"חרישים" שלנו התמרמרו עד מאד על שעליהם ללמד את "הסדור" לתלמידיהם. עכשיו, הטובים שבהם, התחילו להבין את הערך החנוכי הגדול של תפלות היפות המלאות פיוט ורגשי דת נעלים. ועוד תגיע השעה הקדושה, שהמורים והמהנכים שלנו יתחילו להבין ולהרגיש כי אין לך ספר למוד השוב ויקר כה"סדור" שבידי התלמידים. אמנם צריך לעשותו לספר למוד. גם לשון וגם תוכן ימצאו בו התלמידים, וכלם יבינו כי "התפלה, אשר אנשי כנסת הגדולה יסדוה, היא לבוש האורה אשר לבשה רוח הנבואה בשובה אל אביה בשמים, אחרי אשר השלימה את הפצה בקרב עמו על הארץ". והנה החסיד רמ"ח לוצאטו ז"ל הוכיח בספרו היקר "מסלת ישראל" עד כמה אנו הייבים לקבוע שעה בכל יום ליחד את לבנו לחקור על ענינו, היראה ואהבה וטהרת הלב" ועל כל מיני מוסר השכל, ועד כמה אנחנו צריכים לספרים מעוררים לחקר מוסר כזה, בא החכם ר' זאב יעב"ץ ז"ל ואומר: "אבל באמת מצוי ביד כל איש ישראל זה אלפי שנה ספר מוסר כזה, וכבר הוקבעו לנו, לא שעה אחת, כי אם שלש פעמים בכל יום ללמוד זה. הספר הזה הוא הסדור, ומחברי ספר זה, וקובעי שעות אלה הם, אנשי כנסת הגדולה ותלמידיהם, חכמי המשינה והתלמוד" והוא ז"ל פורט פרטים בודדים מן הסדור ועל ידם הוא מראה לנו מתוך הסדור "שימת מוסר משוכללת", וסדור התפלה, שמסרו לנו רבותינו, ספר מוסר הוא לנו, המורה אותנו לאהבה את ה' אלהינו ולעבוד עבודת הלכות (עיון תפלה, בסוף סדורו), והפרופיסור ר' אברהם ברלינר מעיר בספרו "ראנד-

בעמערקונגען, כי אין ספר מצוי ביד כל איש ישראל למקצהו ועד קצהו, כמו „הסדור“, אשר לא יפקד מקומו גם בבית איש עני או בער, אשר אין חמשה חומשי תורה בביתו. ואנו צריכים ומחויבים להשתמש בהזדמנות זו הבאה לידינו וללמד את ה„סדור“ המצוי ביד כל אחד מישראל למוד קבוע וממשי. לא רק קריאה מיכנית, פטפוטי מלים, „צפזפה הזרזיר“, אלא הבנה שלמה בכונת התפלית. וכבר נמצא „מלמד תינוקות בוויילנא“ ור' יהודה ליב פערעלמאן שמו, שהעתיק את התפלות ליהודית בשם „מנחת יהודה“, והוא כותב בין יתר דבריו בהקדמתו, כי „חובה מוטלת על ההורים ועל המלמדים רועי צאן קדשים לדאוג לצאן מרעיתם בעת הרעה הזאת לבל יאבדו דרך, ולהקדיש להם שעה אחת בכל יום להורות את התפלה, באור מליה וכונותיה, ולהשתדל בכל אשר יוכלו לחבב אותה עליהם ולנטוע אהבתה וכבודה בלכם בעודם באבם — והפדגוגים המעולים והטובים ימצאו אמצעים טובים לתקן את אשר עותה הפדגוגיקה עד הנה“. והרב הגאון ר' שלמה חכהן מו"ץ דק"ק וויילנא, כותב בהקדמתו לסדורו, כי „חובה על כל מלמדי תינוקות שיתרגמו להתינוקות פירוש התפלות של כל השנה, כדי שיהא מכיר ורגיל מימי נעוריו בפירוש ובכונת התפלה, ובעת שיתפלל ידע מה שמתפלל ומבקש מאת הקדוש־ברוך־הוא, וההרגל נעשה טבע להתפלל לעולם בכונה“.

שלו

המורה הפדגוג ה. ד. רוזנשטיין אומר דברים של טעם בהקדמתו לסדור „שירה חדשה“, כי: „התחילו ההורים דורשים מאת המורים „לעשות את בניהם ליהודים“, כלומר, ללמדם מעט „חומש“ והעיקר: „סדור“, שידעו מה וכיצד מתפללים ופירוש המלות בתפלות. דרישה זו כדאית היא להתחשב אתה, כי הרבה מן הנחיצות הפדגוגיות והלאומיות יש בה.“

באמת אמרו, שגם באותם הימים הטובים שהילד העברי הרבה לשבת ב„חדר“ עד שנת הי"ג ויותר — לא הטיבו מלמדינו לעשות אשר הזניחו את הסדור לגמרי והשמיטוהו מתוך הפרוגרמה שלהם, כנגוד לאומות העולם, שתפלותיהם תופסות להן המקום הראשון בפרוגרמת בית ספרם. מלמדינו סמכו על הזמן, ברבות הימים — אמרו — כשיעבור הילד על התנ"ך כולו, ממילא ידע פירוש המלות בתפלה, אך הרגילות הילדותית לקרוא בסדור קריאה אוטומטית, בלי שום הבנה, פעלה את שלה לטמטם את המוח ולהקחות את הרגש, שלא ירגיש ולא יכוין לבו בתפלתו לעולם, ומה גם תלמידינו אנו שלא יזכו, מפאת קוצר זמן למודם, לעבור על התנ"ך לעולם — אם לא יעשה הסדור ללמוד עקרי וקבוע בחדרינו, מאין יבינו בתפלתם?

שלו

והסדר— אם נעשה חשבון ונמצה התמצית הנשארה מכל הלמודים העברים אחרי צאת הנער מן החדר אל בית הספר הכללי— הריחו, לדאבוננו, הספר העברי היהידי שיוקח בידו לפרקים, ומן הראוי איפוא להגביר ולחזק רשומו עליו, להבינו ולהסבירו יפה יפה, בכדי שתהא תפלתו של הנער יוצאת מתוך הלב, שיכוין לבו בתפלתו לא רק מחמת חובה ותקנת הכמים, אלא מחמת התעוררות עצמית ופנימית.

כי מה יוכל לרומם את הנפש הישראלית ולעורר את הרגש הלאומי בלב בנינו כסדרוננו, שבו נקבצו מבהר מזמורי ישראל מימי גאוננו ושלותו והשתפכות נפשו המדוכאה בגלותו ושפלותו, שירי עוזו ותפארתו עם קינות חרבנו וירירתו יחד!

שלח

ובשעה שהמורה מבאר את התפלות, צריך שיטעים ביחוד ויריה את תלמידיו רוחה ומעמקה של כל תפלה, בכדי שתהא „עבודה שבלב— זו תפלה“— עבודה שבלב באמת, מנשאה את הלב ומרוממת את הנפש, „עכ“5.

שלט

צריך המורה ללמד את התינוקות, המתחילים הגמורים, תלמידיו המחלקה היותר נמוכה, שאינם מוכשרים עדיין לקרוא בסדור, ללמדם בעל פה, בביאור ופירושו, את הפרק הראשון של קריאת שמע, תורה צוה ומברכות הנהנין. וכשיודעים קצת לקרוא מלמדם גם „אמת ואמונה“.

וכיצד הוא מלמדם?

ש ע ו ר ל ד ו ג מ א :

שמ

המורה מספר להם ספור. הילדים, כידוע, אוהבים לשמוע ספור יפה. והנה הוא מספר להם, למשל, ספור בשם „ראשית חכמה יראת ה'“. תוכן הספור הוא: המורה מדבר לתלמידיו ואומר להם: דעו כי בנים אתם לה' אלהיכם ודברו אליו יום יום, כי טובים דבריכם בעיניו. וישאל יוסף הקטן, הישמע האלהים בשמים הגבוהים מאד מאד קול ילדים כמונו עולה אליו מן הארץ?

עונה המורה: ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת וקרוב הוא מאד בכל קוראיו ובדברך אליו ישמע.

וישמח הילד ויאמר: בכל לבי אדבר אל ה', אך לא ידעתי מה אדבר.

ויקח המורה צלור ספרים בידו ויאמר: הספרים האלה סדורים הם, בהם כתובים כל הדברים אשר ידבר האדם אל האלהים, ושם הדברים האלה תפלה. ועתה היו בנים מקשיבים ולמדתי אתכם את כל התפלה עד תומה.

ויתן לאיש איש מהם את סדורו, ויפתח את כולם לפניהם, ויאמר: הבה אלמדכם היום את הדברים האלה, והיה כי תשמרו אותם בלבבכם והייתם יראי אלהים כל הימים. ("טל ילדות"). אחר כך נותן לכל תלמיד את סדורו, הסדורים נפתחים והמורה מקריא ומבאר להם ברגשי קודש, "שמע ישראל ה', אלהינו ה', אחד. ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך. וקורא ומבאר את התפלה: "אמת ואמונה חק ולא יעבר, אמת שאתה הוא ה', אלהינו ואלהי אבותינו, מלכנו מלך אבותינו, גואלנו גואל אבותינו, יוצרנו צור ישועתנו, פודנו ומצילנו מעולם שמך, אין אלהים זולתך". דברי המורה שנאמרים ברגש דתי, יעשו רושם עמוק וישפיעו שפע קודש בלבבות התלמידים לכל ימי חייהם.

וכיצד מלמדים את התפלות בכלל?

ש ע ו ר ל ד ו ג מ א , ב .

ש מא

המורה קורא עם התלמידים בסדור, למשל, תפלת "והוא רחום" לשני וחמישי, שקוראים לתפלה זו והוא רחום הגדול — תכנו: תפלות מלוקטות מפסוקים בתנ"ך על סליחת עוונות ועל צרת השעבוד. המורה שואל את התלמידים, האם יודעים הם מי תיקן תפלה יפה שכזו, שיש בה משום השתפכות הנפש על צרת השעבוד והגלות? התלמידים, כמובן, אינם יודעים להשיב, אבל מתחילים כבר להיות מעוניינים בזה. המורה אומר להם: הבו, ילדים, ואספר לכם ספור יפה בנוגע לתפלה זו. והוא מספר להם: "מעשה בספינה של יהודים שהפליגה מירושלים למקום אחד ששם נמצא הגמון אחד. ואמר להם: מאיזה עם אתם? אמרו ליה: מעם היהודים אנחנו. אמר להם: אם מזרע היהודים אתם, אעשה לכם מה שעשו לחנניה מישראל ועזריה, אשליד אתכם לתוך כבשן האש. אמרו לו: תן לנו זמן שלשים יום. נתן להם זמן. ישבו בתענית ושפכו נפשם לפני ה' בתפלה, ובכל יום היו מספרים זה לזה מה שראו בחלומם. לבסוף שלשים יום היה שם זקן אחד ירא שמים גדול, אבל אינו חכם גדול, ואמר להם: ראיתי בחלומי שהקריאו לפני פסוק אחד שיש בו שתי פעמים "כי" ושלוש פעמים "לא" ואיני יודע

מה זה. אמר להם זקן אחד, שהיה חכם ביותר: ודאי הראו לך מן השמים פסוק זה: כי תעבור במים אתך אני ובנהרות לא ישטפוך כי תלך כמו אש לא תכוה ולהבה לא תבער בדך (ישעיה, מ"ג, ב'), אתה כשתכנס לתוך האש ודאי תנצל מסכנה, כי הראו לך מן השמים שישועתך קרובה לבוא. הכינו אש ולהבה בתוך כבשן האש, ואותו הזקן שחלם לו חלום זה קפץ לתוך האש ונעשה נס ונחלקה האש לשלשה חלקים, ונכנסו בה שלשה הזקנים הצדיקים האלה כשהם עומדים באש לשבח להקב"ה ופתחו ואמרו והוא רחום וכו', הראשון אמר עד אנא מלך רחום וחנון, השני עד אין כמוך, והשלישי משם ולהלן, ובכל יום מתחילים ברחום ומסיימים ברחום, ותקנו לאמר תפלה זו בשני ובחמישי, שהם ימי סליחה ודין" (כל בו, י"ח ומובה במנהיג דיני תפלה, ובאבודרהם).

ויש הגדה אחרת, גם כן יפה, כי „והוא רחום“ וכו' יסרו אנשי שם שהגלו מירושלים בחרבן בית שני, שהגלה אותם אספסינוס ימח שמו, וצוה לעשות מהם ג' אניות, והושיבם בהם בלא רב חובל, וגרשם בים, ועמד עליהם הרוח והשליכם ליבשה בכל פלך ופלך. ספינה אחת נתישבם בלפנדא Lepanto ואחת במדינת ארלא, ואחת במדינת בורדיי. ואותם שנתישבו בכורדייל קבלם השר בסבר פנים יפות ונתן להם שדות וכרמים, והיו שם ימים רבים בשלוה עד שמת אותו השר, וקם עליהם מלך חדש, ומה שתקן להם הראשון סתר השני וחדש עליהם גזירות, והיו שם ב' אחים, יוסף ובנימין, ועמם שמואל בן דודם, והם היו מאנשי ירושלים, ויצעקו אל ה' בצר להם, ויישבו בצומות ובתעניות, ולבשו שקים על בשרם, ויסרו „והוא רחום“ בין שלשתם. יוסף יסר והוא רחם עד מלך חנוך ורחום אתה, ובנימין יסר מאנא עד כמוך, ושמואל יסר כל השאר עד ה' אחד. ואח"כ הושיעם האל וגאלן והמית את הצר במיתה משונה וקשה, ושלחו והודיעו כל המאורע בכל מקומות ישראל, וגם התפלה כתבו והודיעו להם, וקבלו עליהם לאמרה בשני וחמישי. וכן נהגו בכל ישראל“ (סדר עבודת ישראל, צד 112).

ויש אומרים כי שלשה זקנים תקנו „והוא רחום“, כל אחד חלק מיוחד, ובכל חלק י"ח אזכרות כנגד שמונה עשרה, ע"כ אומרים אותו בעמידה ובלחש (מנהגי מהר"י טירנא, מנהג של חול).

אח"כ כשנמר את ספוריו מיד פותחים את הסדרים, והמורה מקריא ברגש ומסביר את התפלה. והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו — ביאור: והוא רחום וכו' — ה' הוא אל רחמים ולא ישחית את החוטאים, והרבה להשיב אפו — הרבה פעמים הוא משיב אפו מן מכעיסי ה' — וכן הלאה והלאה, מבאר את המלים ואח"כ את התוכן,

שואל שאלות שונות עד שמבין מתוך התשובות כי הילדים מבינים היטב במה שקוראים. וכן הדין בנוגע לכל תפלה שיש לה „היסטוריה“ משלה, או מה שאפשר לענין את התלמידים ע"י ספור על חיי האיש הגדול מתקן התפלה. וכן יבאר לתלמידיו בדרך למודם הדינים הנחוצים בנוגע אותה תפלה שהם לומדים, ומאמרי מוסר המתאימים לכל תפלה. והנה, למשל, כשמגיע לקריאת שמע עליו להכין את תלמידיו על ידי שעורים אחרים במסר שמתחילים לקרא קריאת שמע.

ש ע ו ר ב ק ר י א ת ש מ ע .

שמב

מצות קריאת שמע ו ע ר כ ה . — „תלמידים! — אומר המורה לתלמידיו — רוצה אני עכשיו להסביר ולבאר לכם הפרשיות שבקריאת שמע, ודעו לכם, תלמידים, כי קריאת שמע היא קבלת עול הקב"ה עלינו, והוא היסוד של כל חיינו, ולפיכך צריכים אנו לקרוא אותה בשכבנו ובקומנו, ובלכתנו בדרך, וגם בשעת המות, בעת יציאת הנשמה, אומרים „שמע ישראל“, שיהא היהודי הגוסס מודה ביחוד שמו יתברך“.

שמג

„ובכל פעם שהלכו בני ישראל למלחמה, היו קוראים וצועקים אל ה': „שמע ישראל!“ וכו' והיו מנצחים. ואין קץ ואין מספר להקדושים שבישראל, שמסרו נפשם על קדושת השם ועל קדושת התורה והאמונה. וכל אלה הקדושים הלכו לקראת המות בשמחה ובצהלה, והיו נפטרים מחיי העולם הזה, בשעה שצעקו לפני יציאת נשמתם הקדושה: „שמע ישראל! ה' אלהינו — ה' אחד!“

ומרבה המורה הנכון בספורים יפים על ק"ש וערכה מתוך האנדות והמדרשים. לתלמידים מפותחים ביותר בלמודם מקריא לפניהם את דברי הרמב"ם (הלכות ק"ש פרק א' הלכה ה') „מקדימין לקרות פרשת שמע מפני שיש בה יחוד השם ואהבתו ותלמודו שהוא העיקר הגדול שהכל תלוי בו“, וגם „יקרא קריאת שמע בכונה, באימה, ביראה, ברתת ובויע“ (שו"ע א"ה ס"א, א') ואחר כך פותחים את הסדורים ומקריא לפניהם פרשת קריאת שמע ומבאר ומסביר להם את המלים ואת התוכן.

ברכות הנהנין.

שמד

צריך ללמד את התלמידים הברכות בכלל וברכות הנהנין בפרט. וכן עושים: המורה מכנים תפוחים ומחלק לכל תלמיד ותלמיד, שואל אותם בעברית: מה זה? התלמידים עונים: זה תפוח! המורה שואל: כיצד מברכים על התפוח? תלמיד חכם קם ואומר: על תפוח מברכים ברוך וכו', מברך ואוכל את התפוח, וכן השני והשלישי, וכן כולם. וכן הדין בלחם ובפרי הארץ ועל המים ועל כל שיש בו מחמשת המינין שמברכים מזונות, וכשהברקים מבריקים ונשמע קול רעם ורעש, מיד מזרז את התלמידים ומברך אתם שכחו וגבורתו וכו'. ובטרם שמתחיל ללמד את הברכות מבאר להם ענין הברכות בכלל ומאמרי חז"ל בנדרן זה, כגון הברייתא: אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה (ברכות ל"ה). אם אכלת וברכת כביכול כאילו משלך אכלת (ירושלמי ברכות ו', א'), ומסביר, כי זהו הכרת טובה ותודה לאל המטיב לנו (ועיין בכוזרי מאמר ג' אות י"ג, י"ז). ואח"כ מחדד את תלמידי המחלקות העליונות ושואלם: אנו מברכים לה' על „בורא פרי האדמה", היכן כתוב בתורה כי ברא פרי האדמה? הילדים הבקיאים בתורה עונים: „וואמר אלקים תדשא וכו' ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע למינהו (בראשית א', י"א, י"ב). שואל המורה: היכן כתוב בתורה כי ברא פרי העץ? התשובה: ותוצא הארץ דשא ועץ פרי עושי פרי (שם), שהכל נהיה בדברו — פסוק הוא בתהלים, כי הוא אומר ויהי (התלים, ל"ג, ט'), בדבר ה' שמים נעשו וברוה פיו כל צבאם, וכן ביתר הברכות (עיין סדר עבודת הלב, הלי ברכות).

פרק ארבעים

החגים והצומות

שמה

ביה"ס העברי צריך להשפיע השפעה עמוקה מאד על הניכיו שישמרו את השבת והמועדים, ושיהיו חדורים ברוחם, כי המה חלק גדול וחשוב מאד ביהדות ח"י ורעננה, ויותר מששמרו בני ישראל את השבת, שמרה השבת את בני ישראל מטמיעה והתכוללות ואכזרן גמור ומוחלט. צריכים התלמידים לחוג כל חג וחג בין כתלי בית הספר בשמחה רבה, ברוב פאר והתרגשות. כשמגיעים, למשל, ימי חג המצות, חג הפסח, צריך התלמיד העברי להרגיש

בכל אבריו וגידיו, כי חג הפסח הולך ובא. על־ידי הלמוד של „מה נשתנה“, הקידוש לפסח, וקטעים מתוך הגדה של פסח, צריכים ללמוד במחלקה. המורה מספר להם על יציאת מצרים, ומשלב בספורו אגדות יפות מאד בנוגע ליציאת מצרים מתוך האגדות והמדרשים, ואגדות אלה הן הרבה מאד, בספרות האגדה והמדרש, מלמדם את כל הדינים והמנהגים הנחוצים לדעת מענינו של חג, מתאר לפניהם תמונות וציורים של פסח מחיי עמנו בכל הזמנים ובכל הארצות, לקוחים מתוך זכרונות ימי נעוריו ומתוך הספרות העברית החדשה, פרי יצירותיהם של הסופרים העברים המשובחים, ועל „הסדר“ של פסח איך שערכו אותו בארצות שונות, וביחוד איך שישבו אל „הסדר“ האנוסים בספרד במערה מקושטת כרוב פאר והדר וביראת מות שמא יתפשו אותם למלכות על שעורכים „סדר“ וישרפו אותם חיים על קדוש השם. התלמידים מתאספים כולם לאספה גדולה, מדקלמים ושרים שירים שיש בהם משום ערך החג. המנהל מדבר אליהם על ערכו של החג, מציגים מחזה מענין ערך החג, וכן בנוגע לחג השבועות, שמקריאים לפניהם את התוכן של מגילת רות, ומדברים אליהם על מתן תורה וחג הבכורים, על ישראל ותורתו, על ערך ארצנו הקדושה, ששם היו מביאים את הבכורים, ספורים וציורים מתוך הספרות, אגדות על מתן תורה, דינים ומנהגים, מחזה לשבועות, שירים ודקלומים, הרצאות ונאומים. וכן עושים בחג הסוכות. מחנכים את התלמידים עד שיהיו חרורים ברוח החג, מריחים את ריח השדה בארץ ישראל, כהג האסיף, מכניסים אותם אל תוך הסוכה, עושים להם שם סעודה קלה, מברכים את האתרוג בסוכה, ובשמחת תורה נותנים להגדולים שבחם להקיף את הכימה בספרי תורה, מלהיבים את לבם על ידי ספורים על שמחת בית השואבה בארץ־ישראל, וכדומה, ובחמשה עשר בשבט, ראש השנה לאילנות, צריך להכין סעודה של פירות ארץ ישראל בכל מחלקה ומחלקה, ולהכין תכנית של חגיגה בכל מחלקה, או של מחלקות מתאימות משותפות, ולהלהיב את לבם על־ידי חבת וקדושת ארץ־ישראל. וכך נהגתי בבית ספרי תמיד. ובפורים ששון ושמחה בבית הספר! צריכים לסדר לגיון גדול של נושאי „משלוח מנות“ ממחלקה למחלקה, להעמיד באולם בית הספר תמונה גדולה של „המון“ ו„מרכי“, להציג מחזה יפה, דקלומים ושירים, להקריא לפני התלמידים את התוכן של המגילה, ללמדם את הדינים והמנהגים של פורים.

שמו

ובנוגע לצומות צריך לדעת כי ערכם החנוכי גדול הוא עד מאד, ואסור לזלזל בהם, המנהל והמורים צריכים למסור להתלמידים את כל פרטי הצום, המאורע ההיסטורי, הדינים והמנהגים, באור הסבות של הצום, וה„מוסר“ היוצא ממנו לנו היהודים: בצום גדליה—על הריגת גדליה בן אחיקם, וכי

סבת החרבן הוא פרוד לבכות, אי־אחדות בישראל, והנאולה תבוא על ידי אחדות כל כחות האומה. „אין ישראל נגאלין עד שיעשו אנודה אחת“. עשרה בטבת — התחלת החרבן והגורמים העקרים לחרבן הבית. תענית אסתר — על ערך האשה כנאולת האומה. שבעה עשר בתמוז — על הרבן הארץ והבית. וביהוד יש לשים לב לתשעה באב — כלל גדול הוא כבית הספר העברי, „משנבנס אב ממעטין בשמחה“. כל ההודש צריך להקדיש לספורים על הרבן הארץ, הכית והאומה, וחומר עשיר ומרובה עד מאד נמצא לצורך זה באגדות ובמדרשים, ויש די שירים, ספורים וציורים בנוגע לחרבן הארץ והכית ולנאולת הארץ על ידי משיח צדקנו בספרות העברית העתיקה והחדשה.

מוסר היהדות

שמו

מוסר היהדות יש ללמד את התלמידים על ידי הלמודים שבחומש ורש"י ובגנ"ך ובכל הלמודים העברים שאפשר לו למורה נבון להוציא מהם מוסר נעלה ונשגב מאד, ויש גם כן צורך ללמד לפרקים את „פרקי אבות“ שיש בהם אוצר גדול של מוסר היהדות, ויש להקריא לפניהם לפרקים קטעים מעובדים היטב על ידי המורה המשכיל מתוך „מסלת ישראל“ ו„הובות הלככות“.

פרק ארבעים ואחד

תולדות גדולי חכמי ישראל

שמו

ס פ ר י מ ק ר א ל ת ל מ י ד י ם . — חשוב ונחוץ עד מאד הוא שידעו בנינו את תולדותיהם של גדולי ישראל, החכמים הקדמונים, התנאים בישראל־האמוראים, הגאונים, הרבנים והקדושים, חכמים מובהקים, גבורי הרוח בישראל, שידעו את אישיותם ותכונת רוחם, הייהם ומעשיהם, דרכיהם ומדותיהם, השקפותיהם וארהות הייהם. נחיצות למוד זה אין לשער. יודעים אנו כי החקירה והעיון בפעולותיו של אדם גדול משמשים משאת נפשו של אדם בימי נערותו ועסקו החשוב ביותר בימי בגרותו. תולדותיו של אדם גדול עושים רושם עמוק כנשמת הולד ומלהיכים את כחות דמיונו, וגדול זה נעשה לפעמים למופת לו ככל דרכי חיוו, ומלבד גדולי חכמי ישראל בכל התקופות ובכל הדורות שעל התלמיד העברי לדעת אותם יש גם כן צורך, לדעת, שידעו את תולדות ימי הייהם של בחורי אבות החסידות, כמו: הבעש"ט, בעל תולדות יעקב יוסף, המניד ממזריטש, תלמידי המגיד,

בעל פרי הארץ, הרב בעל „התניא“, בעל „קדושת לוי“, ר' פנחס מקורין, ר' ליב בן שרה, ונכדי הכעש"ט בעל דגל מחנה אפרים, ר' ברוך ממזיבו, ר' נחמן מבראסלאב ועוד. האגדות על ארחות ימי חייהם ועל „התגלותם“ תעשינה רושם עמוק נעים ויפה עד מאד על הלב והדמיון של התלמידים, ויפרה את כח תשוקתם לעבודת השם בשחר טל ילדותם. וכבר יש לנו אנתולוגיא וספרים מוקדשים לזה.

שמט

ויש צורך גדול ליסד הוצאת ספרים לתינוקות, להדפיס ספרי מקרא לילדים ולבני הנעורים כתובים ברוח דתי לאומי, לגלות בהם את כל יפיה וזהרה של היהדות המסורתית.

שנ

ספרות לילדים. — כשיעמדו לנו בעלי לב ורגש, חרדים לדתם ואמונתם באמת, ויחד עם זה אוהבי עמם וארצם, תורתם ושפתם בכל לבם ונפשם ויעמדו על הצורך הגדול לברא ספרות לילדים, דבר חשוב ונחוץ עד מאד, כידוע לכל מי שמצוי אצל החנוך העברי, אז עליהם יהיה לבחור את הטוב והיפה שבספרות העברית החדשה, ולזרוק ממנה את הפסולת המרובה, ולהכין מטעמים לילדי בני ישראל רק מחמר שיש בו משום דתיות ולאומיות. ועד שתבוא אותה שעה, על המורה בעצמו להיות זריו וזהיר עד מאד ולבחור קטעים מתוך הספרות שעלולים להשפיע על נשמת התלמיד שיאהב את עם ישראל, דתו ותורתו וכל היקר והקדוש לעמנו. אלא שצריך לדעת כיצד להשתמש בחומר ספרותי זה ואיך להוציא ממנו את המסקנא והמוסר הדרוש. למשל, ב„האוצר“ של יל"פ אפשר למצוא תעמולה לשמירת שבת, עד כמה זה מסר את נפשו אכזר את „האוצר“ ובלבד שלא יחלל את השבת. הייתי יכול להאריך ולהביא דוגמאות הרבה מתוך קטעים של ספרותנו החדשה עד כמה שאפשר „ליהד“ אותם יותר ממה שהם עכשיו בהשקפה ראשונה, אלא כי אז יארך מאמרי והיה לספר שלם. די רק להעיר לחכמים שיבינו מדעתם כי למוד הספרות הוא למוד חשוב ונחוץ מאד, אם המורה הוא באמת דתי לאומי ואינו מתחשב רק עם חמלים והלשון אלא גם כן — וזה העיקר — עם התוכן והמטרה.

שנא

חדשות מתפוצות ישראל ולמוד ה„אידיש“ — למוד חדש זה נהגתי זה כבר בבית-ספרי שע"ש ר' ישראל סלנטר בנויארק, והנני שבערצון מאד, ויש לי באמת ספק-נפש מלמוד זה. בכל שבוע אני מוסר להמורים של בית-ספרי גליונות נדפסים על המכונה אשר לי בלשכתי, כוללים חדשות נכבדות ממה שאירעו לעמנו בכל תפוצות ישראל,

המורים מלמדים את המחלקות על-ידי גליונות אלה את ההיסטוריה הישראלית של ההורה, ובוה מתקרבים ברוחם ונפשם אל האומה וכל עניני חייה. זהו ערך חנוכי גדול שאין כמוהו. והנני מדפיס את החדשות האלה דוקא בלשון יהודית מדוברת (אידיש) ולא בעברית, מפני כי על-ידי זה התלמידים לומדים פעם בשבוע לקרא ולכתוב ולדבר את הלשון שבה מדברים גם עכשיו רוב האבות בישראל, ובוה הילד מתקרב יותר אל אבותיו ומכבד אותם ואינו בו להם בלבד. כי מכיון שהילד מבקר את בית-הספר האנגלי ולומד אנגלית, הרי הוא בו בלבו לאבותיו שאינם יודעים לדבר אנגלית כהוגן. וכשהוא מבקר את בית הספר העברי ומדבר עברית, אי-אפשר לו לכבד את אבותיו הבורים שאינם יודעים עברית, אבל הלשון היהודית ההמונית היא גשר בין האבות והבנים, מאחדת אותם ומקשרת אותם יחדיו בקשר נעים וטוב. ועל-ידי זה גם כן אנו מרחקים את התלמידים מן בתי ספר מיוחדים שהולכים ונוסדים בזמן האחרון, שהיסוד שלהם הוא עם הארצות גמורה, ומטרתם שלא ילמדו התלמידים כל אותם הלמודים הנחוצים עד מאד שנזכרו בתכנית למודים זו, אלא רק ללמדם את לשון הגלות שלנו, ומשתחווים לאל חדש, אליל חריש, שקוראים "אידיש", וכל כחם הוא רק בזה, שמלמדים את התלמידים "אידיש", ועיקר קיומם של בתי-הספר של "האידישיסטים" מכל המינים הוא, כידוע, סכנה גדולה לקיום האומה על פי רוח התורה והדת. אבל מכיון שגם אנו נלמד פעם בשבוע את לשון אבותיהם, את "האידיש", בזה יעלה בידינו להוציא את נשקם מידם, והתלמידים לא יבואו אז אל תוך בתי ספריהם הריקים מתורה ודת ויבואו אלינו ללמוד כל מה שנחוצו באמת ללמוד ולדעת. ומלבד כל אלה יש צורך ללמד את התלמידים את הלשון שבה דברו הגר"א מווילנא. ר' שניאור זלמן מליאדי, והרבה גאונים, צדיקים וקדושים לאין מספר, ושבלשון זו הרביצו תורה בישראל בהרבה ישיבות גדולות מפורסמות, ושלשון זו קלטה לתוכה אנחת האומה בימי נדודה, גלותה וצרותיה הרבות מצאו להן הר בספרות של לשון זו, ושבה מדברים חלק גדול מאד של ההורים בישראל.

פרק ארבעים ושנים

ארץ ישראל

שנב

תלמידי בית ספר עברי דתי לאומי צריכים לדעת מכל הנוגע לארצנו הקדושה בעבר ובהווה. מפת ארץ ישראל צריכה להמצא בכל חדר שהתלמידים נמצאים בו. כשהמורה מלמד את התנ"ך צריך ללמד על פי

מפת ארץ ישראל — צריך להציג מחזות מחיי ארצנו בעבר ובהווה, להראות להם תמונות מארץ ישראל, ועליהם להתעסק ביסוד אגודות לשם בנין הארץ, ויתעסקו בקבוץ כספים לקרן הקיימת, לקרן החלוצים, לבתי הספר והישיבות בארץ-ישראל, להמציא לידי התלמידים ציציית מארץ ישראל, ולהנהיג בבתי הספר חודש של ארץ ישראל, והחודש הזה יהיה מוקדש לכל הנוגע לארץ ישראל, וללמד את התלמידים פעם בשבוע על דבר ארץ-ישראל; אגודות יפות שנמצאות הרבה בספרות התלמוד והמדרשים, ומתוך הספרות העברית, וכן גם ידיעות על גבולות ארץ ישראל וגדלה, ההרים והגבעות, הבקעות והעמקים, מימי הארץ, הנהרות, הברכות והנהלים, האקלים, עולם הצמחים של ארצנו, התמרים והעצים, החיות והבהמות והעופות, התעשייה והמסחר, על יושבי הארץ, על טפוסיהם היהודים היושבים בה, על הישוב הישן והחדש, ירושלים, הכותל המערבי, בתי הספר והישיבות. בספר למוד שחברתי „אוצר היהדות לתלמידים“ הכנסתי מאמר גדול על ארץ ישראל, הכולל ספורים ומאמרים ואגדות על ארץ ישראל המסוגלים לעורר בלב התלמידים אהבה עמוקה לארצנו הקדושה.

פרק ארבעים ושלושה

הסתדרות בית הספר ורוחו, החנוך, ההוראה וההנהגה

שנג

בית הספר צריך להיות מסודר יפה, לא רק המחלקות צריכות להיות מסודרות כראוי, אלא בית-הספר כולו צריך להיות מסודר על-פי תכנית ידועה, שטה מסוימה, ושתהיה נכרת יד מנהלת על כל פסיעה ופסיעה.

הסתדרות ה ת ל מ י ד י ם . — פעם בהציג שנה בכל התחלת „הזמן“ צריכים התלמידים להתאסף באולם בית הספר תחת השגחת המנהל והמורים ולהעמיד מועמדים מביניהם, נשיא, סגן נשיא, מזכיר וגזבר של כספים. המועמדים או ידידיהם מכארים לאספת הילדים מדוע עליהם לבחור בהם, ומה שחושבים לעשות לטובת בית-הספר אם יהיו נבחרים פה אחר. אחר-כך מדפיסים כרטיסים מיוחדים בעברית, כרטיסי חברים להסתדרות, מי שקונה כרטיס הוא חבר להסתדרות התלמידים ויש לו הזכות לבחור ולהבחר. המועמדים עושים תעמולה על-דבר בחירתם ובעוד שבוע בוחרים בפקידים. כל מחלקה בוחרת במי שהיא הפצה, אה"כ באים המועמדים ובאי-כח מכל המחלקות ומונים את „הקולות“ ואלה שזכו במספר יותר גדול

של הצבעה הרי הם נבחרים. אחר כך בוחרים בכל מחלקה ומחלקה באי"כח אל הועד המרכזי, אל הועד הפועל של ההסתדרות, וכשנבחרים באי"כח מכל מחלקות יחד עם הפקידים של ההסתדרות הכללית של בית-הספר, אז מתאספים לאספה, דנים על כל עניני בית הספר, בוחרים מקרבם פקידים להשגיח על ה"יורה" של התלמידים, לפקח שירדו ושיעלו אל המחלקות בסדר יפה, ובוחרים בוועד שיבקר את התלמידים שמאחרים ושנעדרים תמיד, ובכלל עושים עבודה הגונה לטובת בית-הספר בכלל ולטובת ביהכנ"ס לילדים. על-פי עצתו הטובה של המנהל, שמורה להם בדרך בלתי ישרה, בדרך אגב, את כל מה שנהוג להם לעשות, עבודה הנוכחית הגונה, והם עושים. הסתדרות זו צריכה להיות כעין ממשלה בפני עצמה. הילדים הפקידים יש להם חדר מיוחד, שבו נעצרים הרשלונים, העצלונים, המאחרים והנעדרים, והם, הפקידים, מפקחים עליהם. ואשרי להמנהל שיוודע כיצד להשתמש עם הסתדרות זו לטובת החנוך בכלל ולטובת בית-הספרו בפרט.

בית-כנסת לילדים.

שנד

שירה וזמרה בבית-הספר. — אם אפשר שיבואו התלמידים להתפלל בביהכנ"ס לגדולים, ושיתרגלו להתפלל בכל יום יחד עם כל ישראל, אז בודאי הדבר טוב והגון. בזה ועל-ידי-יזה מתאחדים הזקנים והצעירים יחד, וכבר מתחנכים משחר טל ילדותם להמצא בסביבה הקדושה, בסביבת בית הכנסת, ולהתרגל אל הזקנים, ומתוך הרגל באים לאהבה אותם ולכבדם, אבל אם, על-פי סבות ידועות, אי-אפשר לאחד את הילדים עם הזקנים, כמו שהיו עושים תמיד אבותינו בכל דור ודור, כי הזמנים נשתנו, ואין הילדים מרגישים עכשיו את קדושת בית הכנסת כמו שהרגשנו אנו, כי גם בית-הכנסת עצמו איננו פה כמו שהיה מלפנים, ועוד סבות שונות, אז צריך כל בית-הספר ליסד לו "בית כנסת לילדים" ועל הילדים בעצמם לבחור בפקידי בית-הכנסת, ובוועד מרכזי, וצריך להעמיד בעלי תפלה משלהם, בעל קורא, שמש וגבאים תחת השגחת מורה סדרן, ושלא ירגישו הילדים כי המורה הוא אדון להם, אלא רק יועץ הגון וידיד נאמן, אבל המנהלים הם התלמידים בעצמם, וצריך לבחור נערים בעלי כשרון ולהטייל עליהם חובה שיעיינו היטב בפרשת השבוע ושיבחרו משם — על-פי עצתו של המנהל — הענינים היותר חשובים, ואחרי קריאת התורה ירציא הנער "הרב" מתוך פרשת השבוע (אחד מהם בשבת אחת והשני בשבת אחרת), להמתיק ולהנעים ולהסביר היטב את התוכן של פרשת השבוע. באופן זה יעברו על התוכן של חמשה חומשי תורה גם מתוך השמועה. ואחרי התפלה אחד מהם, החזן,

מקדש על היותו, והגבאים מחלקים מגדנות לכל המתפללים. הנשיא שלהם קורא „גוט־שבת, חברים! וכולם עונים: **שבתא טבא!**! ויוצאים מבית הכנסת מתוך התרגשות ושביעת רצון ומתוך הכרה, כי עשו את חובתם הקדושה. טוב כי הילדים ידעו לשיר את התפלות באופן יפה וטוב, ולמטרה זו צריך כל בית־ספר להעמיד מורה לזמרה, ואתו מורה צריך ללמד את התפלות, וביחוד נוסח התפלה, וגם שירי ציון, שירים שיש בכחם לטעת רגשי קדש בכל הילדים. בכל בית־ספר שבעולם אצל כל אומה ולשון מלמדים את בניהם לשיר שירי עמם, כך עלינו ללמד את בנינו **שירי ישראל**. וגדול כח השירה, והערך החנוכי הוא גדול ועמוק מאד. על־ידי שירה עברית אפשר להשפיע שפע קדש על נשמת הילד ורוחו לכל ימי חייו. וכבר אמר המשורר האלהי, בזמירות נריע לו (תהלים, צ"ה, ב') והשירה והזמרה מלהיבה את נשמת הילד, ועליו ללמד גם כן את הזמירות של שבת, מפני כי כבר נהגו לזמר זמירות של שבת בכתבי ישראל (עיין שה"ש רבה פ' ברת דודי ובספר „שתי ידות“ למהר"ם די לונזאנו, וב„ספר המנהיג“ הלכות שבת, ובמהר"ל סוף הלכות שבת, ובספר „אור זרוע“ חלק שני סי' צ"ה).

כשיוצאים ללמחמה מלהיבים את החילים ומוסיפים להם חזוק ואמוץ על־ידי שירים, שמעוררים רוח גבורה ואהבה לעמם וארצם, מלחמה לנו עם שונאי ישראל בכל דור ודור, ועלינו להלהיב את לב בנינו על־ידי שירה עברית נאדרה בקודש, ועלינו ללמד גם כן את חיון ערך השירה בכתבי הקודש. אומרים על נפוליון הראשון, שהיה מתרגש ומתפעל על המליצה שבשירת התורה, „אשכיר חצי מדם“ (דברים, ל"ב) ואמר כי רק משה יכול היה להוציא מפיו מליצה כזו. הערדער התפעל על מזמור ק"ד בתהלים „ברכי נפשי“, המתאר את הטבע באופן הכי נעלה. כל המשוררים משתוממים על מזמור קי"ד „בצאת ישראל ממצרים“ וכו'. צריך לחנך את התלמידים בשירת ישראל, ובשירת היהדות, ועל ידי שירה וזמרה דתית לאומית אפשר להרים את רוחם העברי ולעוררם לעבודה בעד תחית עמם, דתם וארצם וכל קניני רוחם. (על ערך השירה העברית עיין כוזרי מאמר ב' סימן ע'—ע"ד, האברבנאל בפירושו לישעיהו אשירה נא, יוסיפוס בסוף ספרו השני לרומיים, ובסדר ד' פ"ה, ון חביב בספרו „דרכי נועם ובספר „מאור עינים“ פרק ס', שד"ל במבוא למחזור כמנהג בני רומא, צד 8, לוורנו, כרם חמד ח"ט 41, אוצר הספרים לבן יעקב צד 578, בן זאב, תלמוד לשון עברי, מאמר ה' צד 342 ווילנא, האסיף חלק ג' 341, ח"ה 205. נחל קדומים לדוקסס, צד 11. נייבויער, מלאכת השיר צד 6, 18. ספרות ישראל צד 219, ווארשא).

שנה

אבל יש לנו להצטער על כי השירים שלנו שנועדו לתלמידי בית הספר הישראלי אינם דתיים. רעיונות של אמונה טהורה בכלל ושל עיקרי היהדות

בפרט אין למצוא בשירי בית-הספר, כי אם מעט מזעיר, ורוב השירים אין בכחם להלהיב את רוח בני הנוער לדת ואמונה.

שנו

אל לנו לשכוח כי בית-הספר שלנו, בית הת"ת, הוא בית ספר דתי, וגם השירים צריכים להשרות רוח דת על התלמידים. ובסדר חומר הלמודים צריכה ההכרה הפרגונית להכיר, שישראל בכלל, ובהוץ לארץ ובאמריקה בפרט מתקיים בעצם רק בכח האמונה, ובצורתה הנבואית והתלמודית, ומשום כך צריכה השירה להיות מבוססת על טקסטים שבנביאים ועל דברי אגדה ופיוט, הנובעים מתוך הרוח התלמודי. סוג זה צריך שיתפוס מקום חשוב בשירת בית-הספר. שני לו צריך להיות הסוג הלאומי.

שנו

ורצוי הוא גם כן להכניס את נגינת התנ"ך, שהיא העתיקה והמקורית ביותר, שהיתה נלמדת בבית הספר היהודי העתיק—החדר במשך כאלפים שנה, אל תוך בית-הספר העברי. נגינת התנ"ך משמשת יסוד לנגינת בית הכנסת, היא הדרה אל תוך נשמתו של היהודי, עד אשר בה היה הגהה הגות לבו, ועל ידה נקנתה לילדי ישראל בקיאות בתורה ובנביאים. (א. צ. אירלזון, "שבילי החנוך", שנה שניה, חוברת ג', עמוד 23).

שנה

אספת תלמידים—פעם בשבוע המנהל יחד עם המורים וכל התלמידים מתאספים באולם בית הספר, המנהל מרצא להם על עניני יהדות שונים, הילדים שרים שירי ציון ושירי עם, המנהל מהלך כרטיסי שבח לאלה התלמידים שהצטיינו במשך השבוע העבר בבקור ובעבודה מצוינה, מונה שבחם במעמד כל התלמידים בשביל לעורר בהם קנאה, מציג את היותר טובים שבבית הספר למופת ליתר התלמידים. התלמידים באיכה ההסתררות של בית-הספר, ובאיכה בית הכנסת לילדים, ובאי כה האגודות השונות שבבית הספר מופיעים על הבמה ומודיעים לכל תלמידי בית-הספר מה שנעשה אצלם, מפעולתם ועבודתם הטובה עד כאן, ומה שהושבים לעשות בעתיד קרוב ורחוק, וכל אחד דורש דבר מה מאת התלמידים, באיכה בית-הכנסת לילדים—שיבקרו את בית-הכנסת כהוגן, באיכה ההסתררות—שיעשו את העבודה ההנוכית המוטלת עליהם מטעם ההסתררות, באיכה האגודות—למשוך לבם אל האגודות השונות שבבית הספר, היושב ראש של קבוץ כספים

לטובת הקרן הקימת, והפקיד של תעמולה בעד „קרן החלוצים“, עזרה לבתי הת"ת והישיבות שבארץ-ישראל ועוד ועוד. מעירים את אזני התלמידים הנאספים על מה שצריך להעיר ואחריו כן חסל סדר האספה, קמים, שרים את „התקוה“ בשעה שהמורה לזמרה מנגן על הפסנתר, והתלמידים עוזבים את אולם בית הספר אחד אחד בשורה מתוך התפעלות הנפש, מתוך שירה וזמרה.

שנט

אגודות—יש ליסד אגודות שונות מתלמידי בית-הספר, התלמידים שמפותחים היטב ברבור העברי כראי שתהיה להם „אגודת דוברי עברית“ ואלה שאינם מפותחים כל-כך בדבור העברי ייסדו אגודות ששם העיקר לא הלשון אלא התוכן, אגודה לחקר התנ"ך, אגודה להיסטוריה עברית, אגודה שעליה לטפל בקבוץ חדשות נכבדות מתפוצות ישראל מתוך העתונות ולמסור את החדשות עפ"י סדר הגון אל מנהל בית הספר שישתמש בהן בתור חומר לחדשות השבוע במחלקות; אגודה של „שומרי שבת“, אגודה של „חובבי ציון“, אגודה שתעסוק בהכנת חומר לבחירי התלמידים של בית-הספר לזכוחים על ענינים ונושאים חשובים, כמו: האם עלינו לעבוד דוקא בשביל תחית ארץ-ישראל, או אפשר להיות יהודים טובים והגונים גם באמריקא, ומדוע אנו צריכים לגור דוקא בארץ-ישראל? שני צדדים יתוכחו בזה, וכן בנוגע לשאלת הלשון העברית ועוד, שופטים מומחים צריכים לבחור את מי שזכה בויוכוה ולתת לו פרס. המטרה היא: מתוך ויכוחים שכאלה במעמד תלמידי בית-הספר יתבררו ויתלבנו הרבה שאלות חשובות שכראות לענין בהן תלמידי בית-הספר, והתלמידים ילמדו הרבה מתוך ויכוחים שכאלה ויתחילו להתענין במצב ישראל ותרבותו, ועוד אגודות שונות, אלא—שצריך להעמיד מנהיגים מומחים לנהל את האגודות, כי הנהלת אגודה זו היא אמנות גדולה, ומי שאיננו בעל כשרון טבעי וסדרן לא יצליח בעבודתו והאגודה לא תתקיים. ואל תהי הנהלת „אגודה“ של תלמידים קל בעיניך. זוהי עבודה קשה וחשובה עד מאד.

פרק ארבעים וארבעה

שבוע של מצוות

שס

כבר הקדמנו לבאר את הנחיצות הגדולה של חנוך דתי בכלל וחנוך על-ידי מעשה המצות בפרט, ובכדי לאפשר את הענין החשוב הזה אפשר להנהיג כבית הספר שבוע של מצוות. המנהל מדבר

אל כל תלמידי בית הספר באספתם הגדולה על ערך השבת, למשל, מספר להם ספורים יפים על השבת, לקוחים מתוך ספרות האגדה והמדרש ומתוך הספרות העברית החדשה. מודיע כי השבוע הבא הוא שבוע של שבת. המקהלה של בית הספר עומדת מיד ושרה זמירות לשבת. שלט גדול מופיע לנגד קהל התלמידים וכתוב עליו באותיות גדולות: "זכור את יום השבת לקדשו!" התלמידים מציגים מהזה קטן שתכנו הוא הצורך הגדול לשמור את השבת. בכל יום ויום מימי השבוע המורה מלמד קצת מדיני שבת, על כתלי אולם בתי-הספר וגם בתוך הדרי בית הספר שלטים גדולים שכוללים פסוקים מהמש על קדושת השבת, התלמידים כותבים חכורים על השבת, ומי שמצטיין מקבל מתנה הגונה באספת התלמידים הבאה. ובשבוע הבא — מצוה אחרת נדרשת, ובאופן זה במשך של שבע שנות למד, התלמידים חדרים ברוח המצות וקדושתן, והנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה" — וטוב להוציא עתין לתלמידים, שבו יודיעו סופרו התלמידים מכל המתרחש בחיי בית הספר, ולהלל ולשבח את אלה שמצטיינים בעבודה, בלמודים, בכיחכונ"ס, באגודות וכדומה. העתון הזה ישפיע הרבה לטובה ויעורר "קנאת סופרים" בין טובי התלמידים ויתן להם דחיפה אל הטוב והישר בעיני אלקים ואדם. וטוב לתלות כאלם בתי-הספר, במקום שהעין מצויה ביותר, תיבת מכתבים, וכל תלמיד שיש לו שאלה בעניני אמונה ודת ובמנהגי ישראל, יכתוב את השאלה על פסת נייר וישלח את השאלה אל תיבת המכתבים.

פעם בשבוע המנהל מוציא את כל המכתבים, ובעתונם, עתון בית-הספר, התלמידים מוצאים תשובה כהלכה, והתשובה היא לא רק לאותו התלמיד השואל, אלא — לכל תלמידי בתי-הספר, כמובן.

שפא

מ ה ל ק ת ב ר י מ צ ו ה . — ככל בית-הספר צריך להמצא מחלקה מיוחדת בשם "מחלקת בר-מצוה". נערים בני שנים עשרה צריכים להכנס במחלקה זו. מחלקה זו צריכה ללמוד בימים ובשעות שבתי-הספר סגור, בכדי שאפשר יהיה להתלמידים מכל המחלקות לבקר גם מחלקה זו. תוכן הלמודים של מחלקה זו היא: דיני תפלין, עקרי הדת, סדר תפלה, הנגונים והטעמים שבתורה ובנביאים, אבל לא ללמד דרשות לבר-מצוה. וצריך לרש אחרי מנהג של שטות זה, באמריקה. עומד לו נער בר מצוה על הבמה לעיני כל ישראל, בור ועם-הארץ, אין לו אף ידיעה קלה בתורת ישראל, ערום מתורה ומצוות נכנס אל חג הבר-מצוה שלו, נואם לו את נאומו כמו קוף זה, מבטיח "הרים וגבעות", כי יהיה ליהודי שומר תורה ומצוה, ממש "יהודי טוב".

וכי מודה הוא בכל לבו כי משה רבנו וישעיה הנביא, דוד המלך היו אנשים טובים וישרים... הכל כמו שנדפס בספרי הנאומים המוכנים ומזומנים לתכלית זו, הלא „אפר כירה מוכן הוא“, מבטיח ואינו מקיים, ומחקה הוא בזה את מעשי הפוליטיקאים באמריקה לפני הבחירות שלהם, גם הוא כמוהם מבטיח הרבה ואינו עושה מאומה אחר כך, אלא על הנער ה„ברמצוה“ לעלות הביתה, והמורה או המנהל בוחן אותו כדיני תפלין, בעקרי הדת, בדיעת היהדות, ואחר־כך מוסר לו תעודה יפה, כי גמר את מחלקת הבר מצוה ויודע את ידיעת היהדות, הידיעות היותר נחוצות וחשובות לו בתור בן נאמן לעמו ודתו. הרב של בית־הכנסת מופיע ומברך אותו ואת הוריו. הנשיא של בית־הכנסת־לילדים מופיע ומברכו בשם בית הכנסת לילדים ומכניסו באופן רשמי בתור חבר לבית הכנסת. הנשיא של „אגודת בני מצוה“ מכניסו באופן רשמי אל האגודה של כל „בר מצוה“, שמטרת האגודה היא חזוק היהדות על פי דרכם והבנתם. אחר־כך מוסר לו הרב דביהכנסת של הת"ת או הנשיא תשורה את התנ"ך, ומבאר לו את ערכה של תשורה זו. וכי עליו לקיים מה שכתוב „והגית בו יומם ולילה“. כל זה יעשה רושם עמוק בלב התלמיד לכל ימי חייו.

במחלקה זו, כמו שאמרנו לעיל, צריך ללמד את הטעמים, כי, לצערנו, בית הספר ה„חדיש“ והמורים ה„חדישים“ שלנו התחילו לנהוג קלות ראש בענין חשוב זה, והרבה מן המורים ה„חדישים“ ובפרט „גדולי הארץ“ הבקאים לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה אלא בתורת ספרי לימוד חדישים, בלי תוכן עברי, ויודעים אם „הכלב על השלחן“ או „הכלב תחת השלחן“... אלה המורים כמעט כולם אינם יודעים את הטעמים לא רק ללמד לתלמידים אלא, פשוט, הם בעצמם אינם יודעים מה זה פשטא ומה זה פור? ואינם יודעים להבחין בין תלישא גדולה לתלישא קטנה... וכדאי לשים לב למצב משונה זה.

כי מלבד מה שהלכה מפורשת היא בשו"ע או"ח „לקרא פרשת השבוע שנים מקרא ואחד תרגום“, הלא הטעמים הם קרושים לנו, והם גם כן תוי זמרה, וזו היא הנגינה הישראלית הלאומית המקורית, והטעמים להקריאה הם כנשמה לגוף, והראב"ע אמר: „כל פירוש שאינו על פירוש הטעמים לא תאבה ולא תשמע אליו“, המבטא וההברה של הנקודות והטעמים היתה ידועה מזמן משה, אך סימני הנקודות והטעמים נתחדשו על־ידי עזרא ואנשי כנסת־הגדולה, כדי שלא ישתכחו מקרב העם. וכן דעת הכוזרי (מאמר ג') כי הקריאה הנכונה נמסרה מסיני אך צורות הנקודות והטעמים הושמו בזמן אנשי כנסת הגדולה. וכבר הזכירו זה חכמי התלמוד, באמרם ז"ל, מאי דכתיב ויקראו בספר תורת האלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא (נחמיה

ח' וכו' ויבינו במקרא אלו — פסקי טעמים, רש"י. הנגינות קרויין טעמים (מגילה, ג') ומותר לקבל שכר פסוק טעמים (נדרים, ל"ז). ועיין בזה בספר הזוהר (בראשית, ט"ו) ובספר „פרדס רמונים“ (שער הטעמים, וב„ספר סמדר“ לר' לוי יוסף, ובס' „מסורת המסורת“, „ערוגת הבושם“, „הוריות הקורא“, „ספר דקדוקי הטעמים“, דרכי הנקוד והנגינות“ לר' משה הנקדו, ובס' „שערי זמרה“ לר' זלמן הענא, „משפטי הטעמים“ לר' וואלף היידענהיים, „מאור עינים“ פנ"ט, „אבן ספיר“ חלק א' נ"א, השלח חלק ג', „אשתדלות שד"ג“ ב' חלקים, ווארשא).

שסב

אגודת הורים. — על המנהל של בית-הספר ליסוד בבית ספרו „אגודת הורים“. כשם שנהוג להנך את התלמידים, כן צריך להנך את הוריהם, אם ההורים אינם מרגישים את האחריות הגדולה והקרושה המוטלת עליהם, אם הם מתיחסים אל החנוך בקלות־ראש, או אי־אפשר יהיה להנך את בניהם בחנוך שלם והגון. מה שהמורה יבנה תבוא האם ותהרוס. עבודה משותפת והדרית נחוצה. נחוץ לאחד את הבית העברי יחד עם בית הספר העברי. ואגודת הורים הגונה השפעתה גדולה ומועילה גם על הנכאים של בית הת"ת ועל תלמידי בית-הספר וצריכה להיות בכל חודש אספת הורים כללית, שבה מתבקשים ההורים של בית הספר יחד עם ההורים הורים שגרים בסביבת בית-הספר לבא לאספה הדשית, לראות מהזה נהדר, לשמוע קול שיר, ונאומים בעלי כשרון המבינים את שאלת החנוך ינאמו לפניהם על עניני החנוך בכלל ועניני בית הספר בפרט. זוהי אספת תעמולה לטובת החנוך ולטובת בית הספר, וצריכות להיות אספות פרטיות של הועד הפועל מאגודת ההורים, שבה באים פקירי האגודה יחד עם חברי הועד הפועל לדון על ענינים מעשיים הנוגעים לטובת בית הספר, ואספות אלו צריכות להתנהג על ידי נשיאותו של מנהל בית הספר ותחת השפעתו העמוקה, ובאספות אלו צריך המנהל לעורר וכוהים בין ההורים, כמו, למשל, מדוע עלינו ללמד את הלשון העברית לבנינו, ולא סתם קריאה בסדור? ישנם הורים שמתנגדים ללמוד הלשון, טוב. יבואו אלו ויגלו את דעתם, ואז מוצא לו המנהל או אחד מן המורים המובהקים מקום לבאר לההורים מדוע באמת ללמוד הלשון יש בו משום חובה, וכן הדיון ביתר התלמידים והענינים של בית-הספר, וטוב לבחור מהם ועדים שונים לטפל בעניני בית הספר, כמו, למשל, ועד מיוחד לטפל בעניני בית הכנסת לילדים, ועד לבקר את מחלקות בית הספר, ועד לבקר את ההורים שבניהם רשלנים, עצלנים, ומאחרים ונעדרים ומפריעים את הלמוד. אגודת הורים חשובה נחוצה ומועילה עד מאד להרמת רוחו של בית-הספר, לתקונו ולשכלולו.

פרק ארבעים וחמשה

המורים והמנהל

שסג

אם המורה צריך להיות, כמו שהקדמנו לבאר בספר זה, איש מורם מעם, דתי ולאומי, אוהב עמו, תורתו, שפתו, ארצו, לשונו וספרותו וכל היקר והקרוש לאומתנו, על-אחת-כמה-יזכמה כי המנהל צריך להיות עברי מורם מעם, איש יהודי דגול מרבבה, בעל מדות ומוסר, ירא שמים כמובן נעלה, בעל ידיעות רחבות ועמוקות בכל מקצועות היהדות, פרגנוג אמן, בעל נשמה עברית טהורה, אדם שרואה מתוך שפופרת החנוך את כל תקות אומתו ובנין ארצו, וקיום האומה, ושמוכן למסור את עצמו כליל בתור קרבן על מזבח החנוך העברי, בעל אידיאלים גדולים וטהורים, ושאוהב את בית-הספר העברי, "בית היוצר לנשמת האומה" בכל לבו ונפשו.

שסד

המנהל צריך להיות אדם עליון, שהמורים יאהבו ויכבדו אותו, כראותם בו מורה ומחנך ויהודי נלהב עד מאד, ועליו גם כן לאהוב ולכבד את המורים של בית ספרו, והיחס שלהם צריך להיות יחס של חכרים לעבודה גדולה וקדושה, שעוסקים שניהם בעבודה משותפת אחת, עבודה שהיא צריכה להיות משא נפשם והתוכן המלא והשלם של ימי חייהם.

שסה

המנהל והמורים צריכים להתאסף פעם בשבוע לאספה פרגונית ולרונ בכוכר ראש על העבודה, עבודת ההוראה והחנוך שכבר נעשה, ומה שצריכים לעשות בעתיד הקרוב, הרצאות מצד המורים על טיב המחלקות והתלמידים, ועל הקושי שלהם בעבודתם, וחפוש דרכים כיצד ובמה לתקן מה שצריך תקון. המנהל מרציא הרצאות פרגוניות על פרובלימות החנוך בכלל ועניני בית-הספר בפרט, ואחרי ההרצאות, וכוחים והחלטות. ודנים בשאלות בית-הספר בפרט, ובמשך של הרבה שנים אפשר יהיה להדפיס את הפרטי-כלים של אספות המורים והיו לחומר מענין לתולדות החנוך העברי. והמנהל והמורים יחד ירגישו כי עבודה קדושה הם עובדים במקרש החנוך העברי.

שסו

ועד החנוך. — כמעט בכל בית-ספר עברי יש שם ועד החנוך, אבל לא כל החברים שמתקבלים לחברים בועד החנוך מוכשרים וראויים באמת להיות חברי ועד החנוך, רק אלה שיודעים את התורה במקורה ידיעה רחבה ועמוקה, יודעים את הלשון העברית, בקיאים קצת בעניני חנוך ובהלכות הנהגת בית-ספר מסודר, ויחד עם זה הם בעלי דת ואוהבי עמם באמת רק אלה יש להם הזכות להבחר בתור חברי ועד החנוך, ועל ועד החנוך שבוה, עם מנהל בית-הספר בהסכמת המורים של בית הספר, לקבל מורים חדשים, ועליהם לדרוש מאת המורה שיחיה בעל דת ודעת, מנומס, בעל מדות ומוסר, בעל ידיעות רחבות בתורה, בלשון, בדקדוק, בהוראה, אדם אידיאלי, ולקבל המלצות מאלה שכבר יודעים את עבודתו ויכולים להעיד עליו כי מצליח בלמודו ושמצטיין בהנהלת מחלקה באופן הכי מצוי. ואין תעודת „ועד החנוך“ להשגיח ולפקח על המנהל והמורים, אלא תעודתם היא לעזור את המנהלים ואת המורים בעבודתם הקדושה. דבר כי יהיה להמנהל יפנה אל „ועד החנוך“ בידעו כי ועד זה מבין ומוקיר את פעלו וכי מוכנים הם לעזור לו להגשים בחיים כל דבר שיש בו משום תקנת החנוך העברי.

פרק ארבעים וששה

שטת הלמודים

שסז

כבר דנו הרבה מאד על שאלת השיטה, וכבר הוכיחו מחנכים ופדגוגים מובהקים שונים, כי השטה היותר טובה ומתאימה היא לא שיטת התרגום, אלא שטת עברית בעברית. ואנו אין לנו לטפל עכשיו בשאלה זו מתוך השקפה פדגוגית, אלא מתוך השקפת מחנך שהוא עברי דתי לאומי, ומתוך השקפה זו אנו באים לידי החלטה, כי צריכים אנו ללמד את בנינו את תורתנו הקדושה בלשון התורה, ולשון התורה היא — הלשון העברית.

שסח

בשעה שמלמדים בעברית, או מרגיש הילד העברי כי נמצא הוא בסביבה עברית, המנהל — מדבר עברית, המורה — עברית, התלמידים — עברית, הספרים — עבריים. והרי הוא נמצא אז בכל יום ויום שעות ידועות

ביום בסביבה עברית טהורה. לא כן אם שפת הלמודים של בית הספר היא שפה אחרת, שפה לועזית, אז הילד העברי אינו מרגיש כלל, כי בסביבה עברית הוא נמצא, והלא אין לתאר ולשער את גודל ערכה של סביבת עברית לילד עברי. אם הילד העברי לומד בלשון התורה, ולשון התורה — הלשון העברית — היא השלטת בבית הספר, אז עיני הילד — עסוקות בקריאת ספר עברי, הפה מדבר — עברית, האזנים שומעות — מלה עברית, עד שכל חושי הילד מסורים אל לשון הקודש, לשון התורה והנביאים והפוסקים, וגם אל תוכן עברי. וזוה הננו מצילים את נשמת הילד מרשמים זרים ונכרים של לשונות זרות ו"עבודה זרה". אל לנו לשכוח, כי התורה נתנה ב"לשון הקודש" והעולם נברא בלשון הקודש ובשעה שנתן הקב"ה את התורה "צפור לא צווח, עוף לא פרח, שור לא נעה, אופנים לא עפו, שרפים לא אמרו קדוש, הים לא נודעזע, הבריות לא דברו, אלא העולם שותק ומחריש ויצא הקול "אנכי ה' אלהיך!" וכו'. והקול שיצא מפי הקב"ה לא היה לקולו בת קול (שמו"ה פ' כ"ט), אלה הלומדים את התורה מתוך התרגום, בלשון לעז, מכלי שני, זהו בבחינת "בת קול", אבל אלה שלומדים את תורתנו הקדושה ממקורה בלשון התורה, הם הם ששומעים מתוך כל פסוק ופסוק שבתורה את קולו של הקב"ה, ויכולים לחדור על-ידי השפעתו של מורה דתי אל התוך והרוח האלהי שבתורה.

במה דברים אמורים: בתינוק צעיר ורך ובעל כשרון שיש לו שבע שנות למוד, כי אז אפשר ונחוץ ללמדו את תוכן תורתנו על-ידי לשוננו העברית, אבל נערים בוגרים שעבדו רוב שנות הילדות לבטלה ומכניסים אותם לבית הספר העברי בהיותם כבר לפני "בר מצוה", אסור לאבד את זמנם הקצר בלמוד לשון לבר, אלא צריך ללמדו חומש, רש"י, נביאים, דינים ומנהגים בלשון המובנה לו ביותר. וכן בפעוטים שאינם מפותחים ואינם מבינים היטב את הלשון העברית, צריכים ללמדם באור ברכות הנהנין, דברי ימי האומה, חדשות מתפוצות ישראל, ספורים ואגדות מתוך התנ"ך והמדרשים — בלשון המובנה להם ביותר, כי באופן שכזה ובלמודים שכאלה התוכן הוא העיקר.

וכלל גדול הוא בבית ספר עברי דתי לאומי: צריך להשליט את הלשון העברית בבית-הספר, שהיא תהיה שפת הלמודים וההוראה, אבל, אם על-פי תנאים ידועים, אי אפשר שהלשון העברית תהיה שפת הלמודים, אז הלשון היהודי — אידיש — צריכה להיות הלשון השלטת בבית-הספר, מטעמים שנוכרו לעיל, אבל לא לשון אחרת, כי לשון אחרת מביאה להתבללות, ואין הילד מכיר ומרגיש אז סביבה עברית כלל וכלל. וכשלומד הילד את הלמודים העברים באנגלית, למשל, אז נשמת הילד היא — נשמה

אנגלית ולא נשמה עברית!! וישמרנו האל מדור עברי שאין בו נשמה עברית, אלא נשמה אנגלית!

שסמ

למוד מתוך המקור ומתוך הקצורים. — בבית ספר דתי צריכים אנו ללמד את התורה מתוך המקור, מתוך החומש, ולא מתוך קצורים וספורי המקרא, כי רק אז הילד מרגיש את קדושת התורה ובכליזאת לצורך החנוך והפדגוגיה אפשר לפעמים להתיר הרבה דברים לצורך הבנת התלמיד. הלא כה אמרו חז"ל "כל פסוקא דלא פסקיה משה אנו לא פסקינו ליה, ורי חנינא קרא אמר (רש"י, שהיה בעל מקרא ויודעה בנירסא ובקי בטעמיה) צעד גדול היה לי אצל רבי חנינא הגדול (הרבה טרחתי והזרתי עליו שיתיר לפסוק הפסוק לשנים לצורך תינוקות שלומדים לפני, שאינו יכולים לקרות פסוק כולו...) ולא התיר לי לפסוק אלא לתינוקות של בית רבן, הואיל ולהתלמד עשויין" (תענית ר"ז, מנילה כ"ב ע"א, ברכות י"ב ע"ב.

הרי לך, כי כיון שיש לנו עסק עם תינוקות של בית רבן, "שלהתלמד" באים אפשר להתיר לפסוק מה שאסור לגדולים, והכל משום הצורך החנוכי, להקל על התלמידים הלמוד. (עיון מס' סופרים פ"ג ה', ריב"ש סי' רפ"ו, רמ"א יו"ד סי' רע"ד ז', תשובות הרמב"ם סי' ח', תשובות מהרי"ט או"ח סי' נ"ו).

ובכן — אפשר לרלג ענינים חמורים, אפשר לחלק את הפסוק לשנים, אבל כ"ז בדברי התורה במקורם, אבל חלילה לנו ללמדם מתוך קצורים ומטודות מעשי ידי אדם, כי אז לא רוח התורה הקדושה מרחפת על הלמודים אלא רוחו של אותו הסופר הפדגוג שידע "לעבד" את דברי התורה, והחומש של פלוני ואלמוני המחבר אינו החומש של "תורת משה". נשמתו הרכה והטהורה של התינוק מרגישה את כל זה, וחומש "מעובר" שכזה אינו עלול להשרות רוח קדושה על נשמת הילד העברי.

אחרית דבר

ח נ ו ד ו ה ו ר א ה. — בכל מקום שתמצא הוראה בלבד, למוד ענינים נדידא, למודים יבשים, מבלי חדירה עמוקה אל הרוח של הלמודים, אל התוך והפנים, אל נשמת התורה, שם לא תמצא חנוך וישראלי שלם, שמחולל נפלאות, ועושה רושם בלב ונפש, ובכל מקום שתמצא חנוך בלי תוראה, חנוך בלי למודים ממשיים, שם גם כן לא תמצא חנוך שלם, כי "רוח" בלי "גוף" לפעמים מזיק יותר משהוא מועיל, כידוע למי שבקי

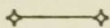
בתולדות הרוח בישראל. גם הרוח צריך להכין לו בית קבול, שתהא לו אחיזה במעשה, בדבר מוחשי וממשי, וכשם שאי אפשר להיות יהודי שלם אם חדור ברוח התורה ואינו מקיים את המצוות המעשיות בפועל ממש, אפילו אם בקי בחדרי תורה וחכמה ובהפילוסופיא העברית ואוהב את ישראל ותורתו אהבה עמוקה, אם, יחד עם זה, אינו שומר שבת כהלכתה, אינו מניח תפלין, אוכל טרפות, או לפי השקפת היהדות המסורתית, איננו יהודי שלם. כך אם הוא שומר מצוה, "מצות אנשים מלומדה" בלי טעם ורית, בלי נשמת היהדות, בלי הבין טעם התורה ורוחה, בלי התרגשות והתלהבות, יהדותו אינה שלמה כל צרכה, ולפיכך צריכים אנו לתת לילדינו חנוך עברי דתי לאומי על-ידי חנוך והוראה, כמו שהקדמנו לבאר כל זה בספרנו זה, או יותר מדויק, חנוך על-ידי הוראה. בשעה שמלמדים לו, למשל, חומש ורש"י, צריך המורה הרתי-הלאומי, להשפיע על נשמת התלמיד שפע קודש על-ידי רוח החומש בפנימיות שבו, קדושתו, ולהוציא ממנו "מוסר היהדות", למדור ולחנכו. ויש צורך גדול לטעת בלב התלמידים אהבה עמוקה לכל האנשים בכלל ולעם ישראל בפרט. אשרי המורה שעלה בידו לחנך תלמיד עברי שהוא—אזהבה, וכבר אמר המקובל הגדול ר' חיים וויטאל ב"שערי הקדושה", שער ה' חלק א': "אהב כל הבריות, אפילו נזים".

וביחוד יש לחנכו באהבת ה'. וכבר אמר ר' יהודה הלוי ז"ל: "כי תורתנו הקדושה נחלקת בין האהבה, היראה והשמחה" (כוזרי ה', ג') ולמדת אהבת ה' אין גבול, כדברי המאמר המצויין והנפלא: "יראתי מתוך שמחתי, שמחתי מתוך יראתי, ואהבתי עלתה על כולן" (תנא דבי אליהו רבא, ג'). ו"אהבת האל יתברך היא תכלית התבונות וסוף המעלות במדרגות אנשי העבודה". (חובת הלבבות, פתיחה לשער י').

ואחרי שעבר התלמיד שבע שנות למוד בבית ספר עברי דתי לאומי על הלמודים והענינים שנרשמו לעיל תחת השגחת מורה דתי מומחה ופדגוגי, אז יהיה חדור בלב ונפש באהבות אלו: אהבת הלב"ה, אהבת התורה, אהבת ישראל, אהבת ארץ-ישראל, אהבת הלשון והספרות, ויש להשתדל שיזכור כל ימי חייו את דברי קהלת, שהם צריכים תמיד להיות דברי המורה:

"סוף דבר הכל נשמע, את האלהים ירא ואת מצותיו שמור, כי זה כל האדם".

הספרים של הרב מרן ר' שמריהו ליב הורוויץ

חגים וזמנים — קובץ דרשות והטפה עברית דתית לאומית לכל חגי ישראל.

שלחן ערוך לתלמידים — עם מבחר האגדות שבתלמוד ובמדרש.

אוצר היהדות לתלמידים — ערכי היהדות; הלכה ואגדה, מוסר ומדות, אגדות ורעיונות לספר בראשית.

דיני ישראל ומנהגיו — לימים נוראים, עם טעמי המצות והמנהגים, מקורי ההלכה, השתלשלות התפלות ומקורן, הנגונים, הסליחות והפיוטים, החזנים והחזנות, רעיונות ומשלים לימים נוראים מאת גדולי חכמי ישראל, ועניני הלכה עליפי גדולי הפוסקים.

ספר המזווה — עם „אור המצות“, „קונטרס ההלכה“ — ערך המצות וטעמי המצוות בכלל ומצות מזווה בפרט על פי כתבי הקודש, תלמוד בבלי וירושלמי, ספרא, ספרי, תוספתא, מכילתא, מדרשים וילקוטים, חכמת הקבלה והחסידות, הפילוסופיא הישראלית הדתית, ספרות הדרוש והמוסר.

ספר הקדיש — תולדות הקדיש והתפתחותו, הכוונות, הסודות והרעיונות שבקדיש, מקורו, טעמו, ערכו, סגולתו, לשונו, נוסחאותיו, דיניו ומנהגיו.

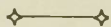
ספר הדרשות — דרשות לשבת, לחגים ולמועדים, לצומות ולכל הענינים העומדים ברומו של עולם היהדות עם כללים לדרשנים (ביהודית).

אוצר התורה — אוצר גדול של מבחר הדרוש בישראל, הלכה ואגדה, קבלה וחסידות, פילוסופיא דתית, מוסר היהדות, חכמת ישראל, טעמי המצות ומקורי הלכות התורה בש"ס ופוסקים. בהשתתפות רבנים גאונים מובהקים.

מורה הדרך — (דער אידישער וועג וויזנער). ירחון תורני לחדושי תורה. חכמת ישראל, דרוש, ושאלות הזמן.

דגל ישראל — ירחון מוקדש להזוק התורה והיהדות ולכירורם של שאלות הזמן על פי רוח האומה, בהוצאת „דגל הרבנים“.

מ א ר י ם — ב „אוצר ישראל“, „הדרור“, „שערי ציון“, „הירדן“, „הבאר“, „אפריון“, „תורה“, „הדואר“, „היום“, „המליץ“, „הצפירה“, „שחרות“ וכמעט ככל הירחונים והעתונים היהודים.

הוצאת „חנוד“

203 W. 113TH STREET

NEW YORK, N. Y.